

МИНИСТЕРСТВО НА ВОЙНАТА
ЩАБЪ НА АРМИЯТА — ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКА КОМИСИЯ

24 VI 1961 ВОЙНАТА

МЕЖДУ

БЪЛГАРИЯ И ТУРЦИЯ

1912—1913 ГОД.

ТОМЪ VI

ДЕЙСТВИЯТА НА ЗАПАДНИЯ
ОПЕРАЦИОНЕНЪ ТЕАТЪРЪ

(Съ 27 картограф. приложения).

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1935

~~14/6/1918/67~~
2709/
78

Съдържание

	Стр.
Картографски приложения	VII
Приети съкращения	IX
Глава I. — Планове за операциите на Западния театър	1
Общо положение	1
Положението на Западния театър	2
Операционният план на турците	4
Операционни планове на съюзниците	5
Глава II. — Настъплението на Родопския отряд (картограф. приложения № № 1 и 2)	7
Разпореждания за настъпление	7
Настъплението на 1-а бригада от 2-а Тракийска дивизия към Тървиз и Пашмакли (картограф. приложение № 2). — Разпореждания от командирите на бригадата и на 9-и полк. — Настъплението на 5-и октомврий. — Настъплението на 6-и октомврий. — Настъплението на 7-и октомврий. — Настъплението на 8-и октомврий. — Оттегляне към Чепеларе. — Настъпление към линията Пашмакли—Карликово	11
Настъплението на 3-а бригада от 2-а Тракийска дивизия въ Разлога (картограф. приложение № 2). — Разпореждания от командира на бригадата. — Настъплението на 5-и октомврий. — Боят при Елешница на 9-и октомврий.	30
Настъплението на 3-а бригада от 2-а Тракийска дивизия и на 9-и Пловдивски полк към Неврокоп. — Дейност на 12-и октомврий. — Дейност на 13-и октомврий. — Дейност на 14-и октомврий. — Боят при в. Костандин на 15-и октомврий. — Дейност на 16-и октомврий. — Дейност на 17-и октомврий. — Заемане Неврокоп на 18-и октомврий	44
Настъплението на 1-а бригада от 2-а Тракийска дивизия към ж.-п. ст. Букъ. — Разпореждания за настъпление. — Боят при Скренова на 18-и октомврий (картограф. приложение № 3). — Бойовете при Палас на 19-и и 20-и октомврий (картограф. приложение № 4)	51
Глава III. — Настъплението на сърбите и българите към Овчо поле до 23-и октомврий (картограф. приложение № 1)	63

Разпореждания на Сръбското главно командване за настъпление въ Македония. — Директива за сръбската I армия. — Директива за съюзната II армия. — Директива за сръбската III армия	63
Настъплението на сръбската I армия (картограф. приложение № 1). — Настъплението на сръбската I армия на 7-и, 8-и и 9-и октомврий. — Настъплението на Вардарската армия към Овчо поле.	68
Сражението при Куманово (картограф. приложение № 5). — Разпорежданията на двете страни за 10-и октомврий. — Разположението на двете страни. — Действията на Дунавската дивизия първи призивъ. — Действията на Моравската дивизия първи призивъ и на Тимошката дивизия втори призивъ. — Контърнастъплението на сърбитъ на 11-и октомврий. — Отстъплението на турцитъ. — Бездействието на сръбската I армия	75
Настъплението на Сръбско-българската II армия (картограф. приложение № 1). — Настъплението на 7-а Рилска дивизия (картограф. приложения № № 6, 7, 8 и 9). — Настъплението на 7-а Рилска дивизия въ Кресненското дефиле (картограф. приложения № № 10, 11, 1 и 12). — Настъплението на Тимошката дивизия първи призивъ	97
Действията на сръбската III армия (картограф. приложение № 1).	138
IV. — Настъплението на гръцката Тесалийска армия към Вардаръ до 23-и октомврий (картограф. приложение № 1).	141
Планове за операцията. — Съсредоточаване на двете страни. — Планът на турцитъ. — Планът на гърцитъ.	141
Минаване границата отъ гърцитъ. — Заемане изходно положение. — Минаване границата. — Боятъ при Еласона на 6-и октомврий (картограф. приложение № 13).	142
Боятъ при Сарандапоро на 9-и октомврий (картограф. приложение № 14)	144
Боятъ при Енидже Вардаръ на 19-и и 20-и октомврий (картограф. приложение № 15)	150
Действията на гръцката 5-а дивизия към Битоля. — Задача на гръцката 5-а дивизия. — Боятъ при Налбантъой на 16-и октомврий (картограф. приложение № 16). — Боятъ при Екши Су на 19-и октомврий (картограф. приложение № 17). — Боятъ при Баница на 21-и октомврий (картограф. приложение № 18). — Боятъ при Екши Су на 23-и и 24-и октомврий (картограф. приложение № 19)	159
V. — Настъплението на българи и гърци към Солунъ (картограф. приложение № 1).	167
Общото положение на Западния театъръ на 23-и октомврий	167
Настъплението на Родопския отрядъ към Драма, Съръ и Солунъ. — Разпореждания за настъплението. — Бойоветъ при Просъченъ на 21-и и 22-и октомврий (картограф. приложение № 20). — Боятъ при Драма на 22-и и 23-и октомврий (картограф. приложение № 21). — Настъпление към Съръ и Солунъ.	168
Настъплението на българската 7-а Рилска дивизия на 24-и и 25-и октомврий	181
Настъплението на гръцката Тесалийска армия на 25-и октомврий	184

Преговори за примирие	
Обкръжаване Солунъ отъ българитъ и отъ гърцитъ (картограф. приложение № 22). — Приближаване на гърцитъ отъ западъ. — Приближаване на българитъ отъ изтокъ	
Примирието между гърцитъ и турцитъ	
Боятъ при Айвазово на 27-и октомврий (картограф. приложение № 23)	
Глава VI. — Сражението при Битоля. — Настъплението на сърбитъ въ Западна Македония (картограф. приложение № 1)	
Проникване на сърбитъ въ битолско. — Настъплението на сърбитъ. — Боятъ въ проходите. — Боятъ при Кичево. — Боятъ при Алинци (картограф. приложение № 24)	
Сражението при Битоля (картограф. приложение № 25). — Разпореждания на турското командване. — Настъплението на сърбитъ. — Боятъ на 4-и ноемврий. — Отстъплението на турцитъ на 5-и ноемврий	
Съдействието отъ гръцката армия	
Глава VII. — Действията въ Южна Албания.	
Настъпление на гърцитъ въ Албания. — Настъпление въ Епиръ. — Връщането на Тесалийската армия въ Солунъ. — Боятъ при Делвино. — Бойоветъ при Биглища и Корча	
Атаката на крепостта Янина (картограф. приложение № 26). — Разположението на двете страни. — Крепостта Янина. — Подготовка атаката. — Атаката на 19-и февруарий	
Преследване Вардарската армия	
Глава VIII. — Действията въ Северна Албания (картограф. приложение № 1)	
Настъплението на черногорцитъ към Шкодра (картограф. приложение № 27). — Действията на границата. — Крепостта Шкодра. — Борба на предните позиции. — Атака на главната отбранителна линия	
Настъплението на сърби и черногорци въ Новопазарския санджакъ. — Разположението на турцитъ. — Настъплението въ северната частъ на Санджака. — Настъплението въ южната частъ на Санджака	
Действията на сърби и черногорци противъ Шкодра. — Заемане албанските пристанища. — Действия противъ Шкодра до пристигането на сърбитъ. — Съвместни атаки на крепостта (картограф. приложение № 27). — Предаване Шкодра отъ Есадъ паша	
Приложения	
Приложение № 1 — Имененъ списъкъ на началниците на частитъ	
Приложение № 2 — Боевъ и численъ съставъ на 7-а Рилска дивизия и на Родопския отрядъ	
Книгописъ	
Указателъ на българскитъ части и учреждения	
Печатни грѣшки	

Картографски приложения*)**):

	Стр.
№ 1 — Настъплението въ Македония и въ Родопитъ	7, 63, 68, 97, 127, 138, 141, 167, 197, 225
№ 2. — Настъплението на Родопския отрядъ и бойоветъ при Търмъшъ, Кумъ Гидикъ, Джубраилица, Чисго тепе, Ви- лица, Елешница, Хаджи Исмаилица и Костадинъ	7, 11, 30
№ 3. — Боятъ при Скренова на 18-и октомврий 1912 год.	53
№ 4. — Бойоветъ при Паласаъ на 19-и и 20-и октомврий 1912 год.	56
№ 5. — Сражението при Куманово на 10-и и 11-и X. 1912 год. (Положение въ 9 ч. пр. пл. на 11-и октомврий)	75
№ 6. — Боятъ при Горна Джумая на 5-и октомврий 1912 год.	100
№ 7. — Боятъ при Калиманци на 8-и октомврий 1912 год.	102
№ 8. — Боятъ при Симитли и Ораново на 9-и октомврий 1912 год.	104
№ 9. — Бойоветъ при Пресъка на 10-и и 11-и и при Кочане на 11-и октомврий 1912 год.	105, 108
№ 10. — Боятъ при Крупникъ на 12-и и 13-и октомврий 1912 год.	112, 117
№ 11. — Боятъ при Ченгене Калеси на 13-и октомврий 1912 год.	118
№ 12. — Боятъ при Рупелъ на 22-и октомврий и при Демиръ Хисаръ на 23-и октомврий 1912 год.	127
№ 13. — Боятъ при Еласона на 6-и октомврий 1912 год.	142
№ 14. — Боятъ при Сарандапоро на 9-и октомврий 1912 год.	144
№ 15. — Боятъ при Енидже Вардаръ на 19-и и 20-и октомврий 1912 год.	150
№ 16. — Боятъ при Налбантъой на 16-и октомврий 1912 год.	160
№ 17. — Боятъ при Екши Су на 19-и октомврий 1912 год.	162
№ 18. — Боятъ при Баница на 21-и X. 1912 год.	163

*) Събрани въ отдѣленъ свитѣкъ; печатани въ Географския институтъ при Мини-
стерството на войната.

**) За ориентирание читателтъ може да се ползува отъ картограф. приложения:
къмъ томъ II — № № 1, 2 и 5; къмъ томъ III — № 3; къмъ IV — № № 1 и 3; къмъ
томъ V — № № 4 и 23 и къмъ томъ VII — № № 1, 2 и 7.

№ 19. — Боятъ при Екши Су (Върбени) на 23-и и 24-и X. 1912 год.	Стр. 164
№ 20. — Бойоветъ при Простъчентъ на 21-и и 22-и октомврий 1912 год.	170
№ 21. — Бойоветъ при Драма на 22-и и 23-и октомврий 1912 год.	174
№ 22. — Обкръжаването на Солунъ на 25-и и 26-и октомврий 1912 год.	187
№ 23. — Боятъ Айаатово на 27-и октомврий 1912 год.	191
№ 24. — Боятъ при Алинци на 24-и октомврий 1912 год.	201
№ 25. — Сражението при Битоля на 3-и, 4-и и 5-и XI. 1912 год.	203
№ 26. — Атаката на Янина на 19-и февруарий 1913 год.	217
№ 27. — Положението при Шкодра въ края на ноемврий 1912 год.	235

Приети съкращения:

Въ текста *):

В. И. К.	Военно-историческа комисия.
Картограф. приложение	Картографско приложение.
Прилож.	Приложение.
Т. V, стр. 137	Томъ V, страница 137.
В. И. К., VI. 64. а; стр. 316	Военно-исторически архивъ: VI шкафъ, 64-а папка, връзка „а“, страница 316 а.
В.	Върхъ.
К.	Кота — висота, на която е означена височината.
Р.	Ръка.
Гр.	Градъ.
С.	Село.
Клб.	Килиби (нахали).
Чифл.	Чифликъ.
Овч.	Мандра.
Ур.	Урочище.
Разв.	Развалини**).
Ез.	Езеро.
Зал.	Заливъ.
Ж.-п. ст.	Желѣзно-пътна станция.
Т.-п. ст.	Телеграфо-пощенска станция.
Км. (ккм.).	Километри.
М.	Метри.
Пл.	Планина.
Прист.	Пристанище.
75-см.	75-сантиметровъ.
15-см.	15-сантиметровъ.

Въ текста и въ картографскитъ приложения:

3/2. бригада	3-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия.
1/7. бригада	1-а бригада отъ 7-а Рилска дивизия.
4/9. дружина	4-а дружина отъ 9-и Пловдивски полкъ.
1/49. дружина	1-а дружина отъ 49-и полкъ.
16/14. рота	16-а рота отъ 14-и Македонски полкъ.

*) Всички дати сж по старъ стилъ.

** Въ някои документи селата сж означени като развалини. Това е споредъ триверстовата карта на Балканския полуостровъ, изплатена въ Руско-турската война презъ 1877—1878 год. действително сж били тѣмъка. Въ картографскитъ приложения и въ текста не сж показани като развалини, тъй като въ войната презъ 1912—1913 год. била въ извѣстно състояние.

2./50. рота	2-а рота отъ 50-и полкъ.
1./4. гранична рота	1-а рота отъ 4-а гранична дружина.
3./21. опълченска рота, I призивъ	1-а рота отъ 21-а опълченска дружина, I призивъ.
6./7. полска болница	6-а полска болница отъ 7-а Рилска дивизия.
1./2. полуподвижна болница	1-а полуподвижна болница отъ 2-а Тракийска дивизия.
1./3. с. с. артилер. отдѣление	1-о отдѣление отъ 3-и с. с. артилер. полкъ.
2./7. не с. с. артилер. отдѣление	2-о отдѣление отъ 7-и не с. с. артилер. полкъ.
4./2. не с. с. план. артилер. отдѣление	4-о не с. с. отдѣление отъ 2-и планински артилерийски полкъ.
5./7. с. с. батарея	5-а батарея отъ 7-и с. с. артилер. полкъ.
1./7. не с. с. батарея	1-а батарея отъ 7-и не с. с. артилер. полкъ.
2./5. ескадронъ	2-и ескадронъ отъ 5-и коненъ полкъ.
3./20. таборъ	3-и таборъ отъ 20-и низамски полкъ.
Пр. пл.	Преди пладне.
Сл. пл.	Следъ пладне.
Ч.	Часть.
М.	Минuti.

ГЛАВА I.

Планове за операциите на Западния театъръ.

Общо положение.

Въ началото на войната на Източния театъръ — въ Тракия — турците бѣха съсредоточили: а) въ Източна Тракия — Източната армия, срещу която българите противопоставиха своите главни сили: I и III армии и Конната дивизия; б) въ Западна Тракия: 1) около Кърджали и Пашмакли — Кърджалиския отрядъ — две дивизии и 2) Гарнизона на крепостта Одринъ, срещу които българите имаха II армия.

На Западния театъръ турците имаха противъ Сърбия и България: 1) Вардарската армия, която се мобилизираше въ зоната на съсредоточаването Куманово — Скопие, Велесъ — Битоля, и, освенъ това, отдѣлни отряди отъ армията бѣха разположени по границите въ Македония, Косовско и Новопазарско; 2) Струмски корпусъ, разположенъ въ долините на Струма и Места; 3) очакваха да пристигне отъ Азия II сборенъ корпусъ, който трѣбваше да се съсредоточи при Криволакъ, но и той бѣ задържанъ на Тракийския театъръ; срещу тѣзи войски сѣрбитъ и българите бѣха съсредоточили: Ибърския отрядъ, сѣрбските III и I армии, съюзната II армия и българския Родопски отрядъ.

Противъ Гърция, въ Македония и Епиръ, турците имаха по две слаби дивизии. Очакваше се отъ Азия Айдинската дивизия, но тя бѣ задържана на Тракийския театъръ. Срецу тѣзи войски гърците бѣха съсредоточили седемъ пехотни и една конна дивизии въ Тесалия и една пехотна дивизия въ Епиръ.

Срецу Черна Гора турците имаха две дивизии въ Шкодра и нѣколко отряда край черногорската граница, въ Косовско и Новопазарско, а черногорците срещу Шкодра бѣха разположили около Подгорица три дивизии и срещу Новопазарско, около Колашинъ, — една и половина дивизии.

Положението на Западния театър.

Към 5-и октомври — началото на войната — турските войски на Западния театър имаха следния състав и разположение:

1) Струмски корпус — 14-а низамска, Серската, Драмската и Солунската редифски дивизии, всичко 38 табора и 18 батареи (около 28,000 души) — в долините на Струма и Места и някои части в Солун;

2) Вардарска армия: V корпус — 13-а и 15-а низамски и Щипската редифска дивизии, 5-и стрелков полк и 26-и конен полк, всичко 31 табора, 4 ескадрона, 15 батареи (27,468 души) — около Велес; VI корпус — 16-а, 17-а и 18-а низамски и Битолската редифска дивизии, 6-и стрелков полк, 24-и конен полк и 5-о гаубично отделение, всичко 32 табора, 3 ескадрона и 24 батареи (около 27,000 души) — привършваше мобилизацията си около Битоля; VII корпус — 19-а низамска, Скопската и Прищинската редифски дивизии, 7-и стрелков полк, 14-и конен полк, 5-о гаубично отделение, всичко 32 табора, 4 ескадрона и 24 батареи (14,735 души) — в зоната на съсредоточаването, Скопие — Куманово; конна дивизия — 7-а и 8-а бригади и 3-о конно артилерийско отделение, всичко 16 ескадрона и 2 батареи, с неизвестна численост — в зоната на съсредоточаването, около Куманово; отрядите*), разположени около градовете, имената на които носеха: Ипекския отряд (2 табора 2 ескадрона и 2 батареи), Сънишки отряд (9 табора, 1 ескадрон и 1 батарея), Прищински отряд (8 табора, 1 ескадрон и 5 батареи), Новопазарски отряд (5 табора и 1 ескадрон), Гусински отряд (11 табора и 2 батареи), Берански отряд (6 табора и 2 батареи), Дяковски отряд (5 табора и 1 батарея); всичко Вардарската армия имаше 131 табора, 31 ескадрона и 72 батареи, или около 80,000 души;

3) Шкодренски гарнизон**) — 23-а низамска и Шкодренската редифска дивизии и албанци-доброволци — всичко около 25,000 души;

4) на Южния фронт, срещу Гърция, — 22-а низамска и Янинската редифска дивизии, в Епир, и 23-а низамска и

*) За числеността им няма сведения; изглежда, че са били слаби.

**) Няма подробни сведения за състава на гарнизона.

Населичката редифска дивизии, срещу Тесалия, — всичко 38 табора и 18 батареи, или около 25,000 души;

или всичко на Западния театър турците имаха около 156,000 души.

Срещу тези войски съюзниците бяха разположили:

1) против Струмския корпус: а) Родопския отряд, който състоеше от 1-а и 3-а бригади на българската 2-а Тракийска дивизия — 16 дружини, 1 ескадрон и 17 батареи, или 28,000 души, разположен в Родопите, от Мусалла до Кокес тепе; б) 3-а бригада от 7-а Рилска дивизия — 8 дружини, 1 ескадрон и 5 батареи или около 11,000 души, разположена в долината на р. Струма, около Дупница;

2) срещу Вардарската армия бяха разположени:

а) Съюзната II армия, която състоеше от българската 7-а Рилска дивизия и сръбската Тимошка дивизия, първи призив; две бригади от 7-а Рилска дивизия (1-а и 2-а) — 16 дружини, 2 ескадрона и 18 батареи — около Кадин мост; Тимошката дивизия — 16 батальона, 3 ескадрона и 9 батареи — около Кюстендил; армията имаше около 40,000 души; б) сръбската I армия — 5 пехотни и 1 конна дивизии, или 72 батальона, 29 ескадрона и 40 батареи, — бше съсредоточена около Враня; тя броеше около 90,000 души; в) сръбската III армия — 3 1/2 пехотни дивизии, или 50 батальона, 1 ескадрон и 20 батареи — около 60,000 души, бше съсредоточена около Куршумлье и Медведже; г) Ибърска група — 1 пехотна дивизия — 12 батальона и 8 батареи, около 16,000 души, — при Кралеево, д) Яворска бригада — 8 дружини и 6 батареи, около 8,000 души, — при Пожега;

3) черногорците бяха съсредоточили против тесния коридор на Новопазарския санджак една дивизия при Колашин и една бригада по-насевер за съдействие на Ибърската група; срещу Шкодра те бяха съсредоточили: а) при Подгорица — две дивизии (пет бригади) с четири обсадни оръдия и б) при Вирь Пазарь и Антивари — една дивизия (три бригади) с единадесет 12 см. оръдия; всичко те имаха около 40,000 души;

4) гърците бяха съсредоточили: а) срещу турските войски в Епир своята 8-а дивизия, състоеща, вероятно, от 9 батальона, 9 батареи и доброволци, всичко 15,000 души; б) срещу

турските войски в Южна Македония седем дивизии, четири батальона евзони и една конна бригада — 61 батальона, 8 ескадрона и 68 батареи — около 105,000 души;

или всичко съюзниците на Западния театър имаха 421,000 души¹⁾.

Операционният план на турците.

Турският план²⁾ предвиждаше, че войната ще се реши на Източния, Тракийският театър, поради това там съсредоточаваха главните сили — 368 табора, 57 ескадрона и 129 батареи. На Западния театър, макар силите на съюзниците, включително и българските на тоя театър, да бяха много по-големи от силите на българите на Източния театър, турците съсредоточаваха само 286 табора, 43 ескадрона и 106 батареи, или 50 табора, 14 ескадрона и 23 батареи по-малко, отколкото на Източния.

Бързите успехи на българите в Тракия принудиха турците да намалят числеността на войските в Западния театър. Запасните от Азия — около 60,000 души, които трябваше да попълнят частите на Западния театър, — II сборен корпус и Айдинската дивизия бяха привлечени в Тракия. Така че Западната армия, и без това слаба, бѣ намалена съ 1/3 от числения си състав.

Въ турския план за война³⁾ бѣ предвидѣно: ако враговетѣ настѣпятъ съ главнитѣ си сили въ Западния театър, турската Западна армия да се отбранява, а Източната армия да настѣпи въ България. При това, ако Западната армия не се надява на успехъ, да отстѣпи на дѣсния брѣгъ на Вардаръ и да отбранява рѣката отъ Демиръ Капия до Велесъ. Огрядитѣ въ Скопие и въ Куманово да отбраняватъ скопско съ своитѣ ариергарди. Следъ това армията да укрепи и отбранява проходящитѣ за Прилепско-Битолското поле, съ готовностъ да атакува колонитѣ на противника, когато се спущатъ въ него.

За база на Западната армия турският планъ предвиждаше Албания, която представя по-сигурен източникъ за нея, отколкото морето. Турците се надяваха, че Солунъ ще се задържи

¹⁾ Подробно съставът и числеността на воюващитѣ страни сж дадени въ томъ I.

²⁾ Гл. томъ I. — Съсредоточаването.

по-дълго време, докато пристигнатъ въ тоя градъ по желѣзницата войски и припаси и бждатъ изпратени оттамъ въ Битоля.

Обаче, колкото войната ставаше по-вѣроятна, турците все повече се поддаваха на мисълта — да действуватъ настѣпателно и на двата театра. На 3-и октомврий главнокомандуващият турски войски отъ Цариградъ, като съобщил на командувашитѣ Източната и Западната армии, че отношенията съ балканскитѣ държави сж прекъснати, заповѣда имъ да минатъ по-скоро въ настѣпление. Вижда се, че командувашият войските на Западния театър е чувствувалъ слабостта на войскитѣ си, затова той взе едно срѣдно решение, а именно: Струмският корпусъ да настѣпи и заеме въ България удобна позиция за отбраната на Кресненската клисура; Вардарската армия да настѣпи и разбие неприятеля, а въ случай на неуспѣхъ да заеме на линията Куманово — Овчо поле такава позиция, отъ която да сломи настѣплението на сърбитѣ и българитѣ. Прищинският отрядъ да действува въ тила на сръбскитѣ главни сили — въ долината на р. Морава, а Кърджалиският — въ тила на българскитѣ въ Тракия.

Тѣй като при почването на войната частъ отъ турскитѣ войски не бѣха още нито мобилизирани, нито съсредоточени, планътъ не можа въ точностъ да бѣде изпълненъ. Съюзникитѣ настѣпиха по-рано, и сръбскитѣ станаха на турска територия.

За действията противъ Гърция и Черна Гора въ плана не е казано нищо. Срещу тѣхъ турцитѣ бѣха оставили твърде малко войски, които, навѣрно, имаха за целъ да задържатъ гърцитѣ и черногорцитѣ, докато се реши борбата противъ българитѣ и сърбитѣ въ Тракия и въ Североизточна Македония.

Операционни планове на съюзникитѣ.

Отъ съюзникитѣ планъ за общи действия бѣ предвиденъ въ общи черти само за действията на българитѣ и сърбитѣ. Бѣха стигнали до съглашение — сръбската армия да насочи главнитѣ си сили противъ главнитѣ сили на турската Западна армия, въ Македония, а българската — противъ турската Източна армия, въ Тракия. Въ района между дветѣ армии да се насочи една съюзна армия, за която всѣка отъ дветѣ страни ще даде по една дивизия. Тая армия да действува въ флангъ на турската Западна армия и да прикрива София. Освенъ това България, за

да осигури фланга и тила на войските си въ Тракия, състави така наречения Родопски отрядъ, който имаше за целъ, като завладѣе Родопитѣ, да прекъсне съобщението между Източния и Западния театри и следъ това да съдействува на съюзниците въ Македония.

Съюзната армия бѣ подчинена на Сръбското висше командване, а Родопскиятъ отрядъ — на Българското.

Въз основа на това съглашение, съставенъ бѣ сръбскиятъ оперативенъ планъ. Той предвиждаше, че главнитѣ турски сили ще се укрепятъ на Овчополската или на близката задъ нея Шипска позиция, и затова къмъ тѣхъ бѣха насочени концентрично тритѣ армии. Най-силната I армия трѣбваше да настѣпи по фронта, III армия — отъ Косово поле къмъ турския лѣвъ флангъ и съюзната II армия — отъ Кюстендилъ и Дупница къмъ дѣсния флангъ и тила на турцитѣ. Въ случай че турцитѣ сж заели удобната позиция на Руенъ, северно отъ Куманово, близкитѣ дивизии отъ III и съюзната II армии трѣбваше да нападнатъ фланговетѣ на турцитѣ.

Сръбскитѣ войскови части, макаръ че започнаха действията на 5-и октомврий, минаха границата на 7-и, два дена по-късно отъ българскитѣ части на Източния и Западния театри. Съ каква целъ е направено това закъснение се вижда отъ телеграмата на командувачия съюзната II армия, генералъ Степановичъ, съ която заповѣдва на началника на 7-а Рилска дивизия — да се стреми съ настѣпление си къмъ Горна Джумая и Царево Село „да привлече неприятеля“, но да не излага частитѣ на отдѣлно разбиване.

Изобщо, сръбскиятъ планъ бѣ основанъ на невѣрното предположение, че турцитѣ ще заематъ позиция и ще се бранятъ. Напротивъ, турцитѣ минаха въ настѣпление и атакуваха. Затова сръбскиятъ планъ не можа да бѣде изпълненъ.

Операционнитѣ планове на гърцитѣ и на черногорцитѣ почти нѣмаха връзка съ общитѣ действия, и поради това за тѣхъ ще се спомене при описването на самитѣ действия.

ГЛАВА II.

Настѣплението на Родопския отрядъ.

(Картограф. приложения № № 1 и 2).

Разпореждания за настѣпление¹⁾.

На 1-и октомврий началникътъ на Родопския отрядъ, въ Ракитово, получи отъ Главното командване директива: отрядъ да заеме изходното си положение, за което: 1) да остави постоветѣ и заставитѣ на граничните роти по границата, а останалитѣ елементи — главнитѣ караули, отбранителнитѣ застави и подвижнитѣ резерви — да събере; 2) да се приближи незабелязано съ части отъ отряда и да заеме при Аврамови колиби и при в. Кръсть позиция, която ще улесни настѣплението; 3) да заеме Фотенъ съ една дружина отъ 9-и полкъ; 4) дружината отъ Хвойна съ планинската батарея да премѣсти въ Орѣхово, като изпрати отъ нея една рота на поста Модеръ Тепе, за да охранява посоката Орѣхово—Хвойна и да послужи за опоренъ пунктъ при навлизането въ Тъмръшъ; да усили ротитѣ при Черенъ и Лилково съ 1./6. гранична рота; 5) 3./6. гранична рота да заеме Крушово и да охранява посоката Крушово—Бѣлица—Югово; 6) 4./6. гранична рота да заеме и да отбранява прохода презъ Арпа Гидикъ за Тополово; 7) въ случай че войскитѣ останатъ по-дълго време на това мѣсто, да построятъ землянки; 8) това разпореждане не стѣснява въ нищо инициативата на началника на отряда, който трѣбва да има предвидъ, че още въ началото на операциитѣ ще премине въ настѣпление въ долината на Места и ще прекъсне и завладѣе Тъмръшъ.

Възползуванъ отъ инициативата, която му се дава въ последната точка, началникътъ на отряда даде телеграфически на командира на 1-а бригада, въ Хвойна, следнитѣ указания: при започване военнитѣ действия, най-напредъ бригадата да се стреми

¹⁾ За разположението на Родопския отрядъ вижъ т. I — Съсрѣдоточаването.

да разбие и плени гарнизона на Търмършкия клинъ, като за тая цел ротитъ и батареята отъ Чуренъ и Лилково заематъ гребена Модеръ тепе. Други две дружини да настъпятъ отъ Кумъ Гедикъ къмъ Дьовленъ; въ същата посока да настъпятъ две дружини отъ 9-и полкъ презъ Фотенъ — клб. Тилкили махле. Останалата дружина отъ 21-и полкъ заедно съ батареята и доброволческата чета да се насочатъ къмъ Пашмакли и Чатакъ (Устово) за прикриване фланга и тила на действащите въ Търмършкия клинъ войски. Следъ сполучливия изходъ на тая операция, полкътъ да се насочи къмъ ж.-п. ст. Букъ, съ целъ да разруши най-важните съоръжения на желъзно-пътната линия, а именно моста на р. Места и нѣкои отъ тунелитъ. За тая целъ е изпратенъ пионеренъ взводъ, който ще пристигне съ дветъ дружини отъ 9-и полкъ. 4-а рота отъ граничната дружина остава на мѣстото си, а другитъ три роти се даватъ въ негово разпореждане. При сполука въ Търмършъ, разходниятъ магазинъ ще се премѣсти въ Чепеларе.

Въ сѣщото време телеграфира до командира на 9-и полкъ: при започване военните действия, две дружини съ една батарея да се насочатъ презъ Фотенъ, клб. Тилкили махле и Дьовленъ за разбиване и пленяване неприятелския гарнизонъ въ Търмършкия клинъ заедно съ 21-и полкъ. Другитъ две дружини съ една планинска батарея ще настъпятъ къмъ Ташъ Боазъ¹⁾, съ задача: да разбиятъ неприятелскитъ войски, находящи се на границата, между постовеѣ Каргили и Доганци, и заематъ, преди всичко, в. Янѣкъ тепе. Следъ сполучливия изходъ на действията при Дьовленъ и Ташъ Боазъ, полкътъ ще се насочи презъ Кара Булакъ и Бадолинъ, отъ една страна, и презъ Доспатъ, отъ друга, покрай телеграфната линия за Неврокопъ. Коларскиятъ обозъ подъ прикритие на една рота да бѣде насоченъ презъ Ташъ Боазъ за Доспатъ, като за облекчаване товара му се взематъ коне отъ Батакъ. За поправяне пътя между Ташъ Боазъ и Доспатъ да поиска отъ Пещера и отъ Ракитово по 100 работника съ инструменти. Следъ заемане Търмършъ, да установи летеща поща между Фотенъ и Михалково.

Освенъ това, на командира на 1-а бригада и на командира на 9-и полкъ бѣ заповѣдано: съ помашкото население, което прояви враждебни действия, да се постъпва най-строго; да се обезоръжи, и оръжието да се предаде на християнитъ.

¹⁾ На картата мѣрка 1: 210,000 проходътъ е означенъ „Ташъ Боганъ.“

Въ сѣщото време бѣха взети подготвителнитъ мѣрки за предстоящите действия: изпратени бѣха въ частитъ за раздаване на офицеритъ 500 екземпляра отъ брошурата „Съобщенията въ Родопитъ“; 2/2. пионерна рота поправи за движение съ коли пѣтищата: Батакъ — Семеръ Аланъ — Ташъ Боазъ, Баня — Кръсть и Лѣжене — клб. Св. Петка; довършени бѣха дванадесетъ моста на шосето Батакъ — Ракитово, които мобилизацията завари недовършени; обозътъ на частитъ отъ коларо-товаренъ бѣ обърнатъ въ товаренъ, като бѣха реквизирани каракачански коне; Дивизионниятъ лазаретъ бѣ раздѣленъ на две отдѣления, отъ които първото се обърна въ товарно; огнестрелнитъ взводове и санитарнитъ учреждения бѣха притеглени задъ частитъ.

На 4-и октомврий началникътъ на отряда получи следната директива:

„По заповѣдъ на Н. В. Главнокомандуващия, утре, 5-и октомврий, въ 7 ч. пр. пл., да се откриятъ военните действия. Споредъ добититъ сведения, турцитъ сж съсредоточили: въ Търмършъ единъ табора, въ Дьовленъ единъ табора, въ Пашмакли два табора, въ Мехомия единъ табора, въ Горна Джумая петъ табора и петъ батареи, въ Кресна единъ табора и петъ батареи, въ Неврокопъ четири табора, въ Петричъ единъ табора, въ Демиръ Хисаръ и въ Серъ два табора и четири ескадрона. Първата целъ на повѣрениа Ви отрядъ е: да прекъсне Търмърша и да прогони турскитъ войски, които тамъ се намиратъ. Съ главнитъ сили на повѣрениа Ви отрядъ да проникнете въ долината на р. Места, съ целъ да завладѣете вѣзела на пѣтищата при Разлогъ (Мехомия) и да заемете прохода Предѣлъ, по пътя за Горна Джумая. Като удобна дѣсна обходна линия мога да Ви препоръчамъ посоката в. Кръсть — колибитъ Бабиякъ. Обърнете особено внимание на посоката Батакъ—Ташъ Боазъ—Доспатскитъ ханове—Неврокопъ, за да гарантирате операцията си откъмъ тази страна, въ случай че турцитъ настъпятъ откъмъ Неврокопъ. Влѣзте въ свръзка съ 7-а Рилска дивизия, въ Кадинъ мостъ.“

Освенъ горнитъ сведения за противника, командирътъ на 5-а гранична дружина бѣ събралъ и следнитъ: четири табора сж заминали за Неврокопъ за Разлогъ; отъ тѣхъ два табора сж заминали за Горна Джумая; единъ табора отъ Неврокопъ е заминалъ за Доспатъ; 500 души били забелязани, че отиватъ отъ Лещени за върховетъ Оракъ Кая и Чукуръ тепе; въ колибитъ Гюмюшъ Дерѣ били видени 100 души; при Цирополъ имало две полски орѣдия, а въ Неврокопъ — единъ табора и две картечници.

Въз основа директивата и при тия сведения за противника, началникът на отряда разпорежда:

До командира на 1-а бригада, въ Хвойна:

„По заповѣд на Н. В. Главнокомандувания, военните действия съ Турция се откриват утре, въ 7 ч. пр. пладне. Ще пристъпят незабавно към изпълнението на дадената Ви съ телеграма № 549 директива, съ разчетъ, щото на 6-и того, въ сжбота, утринята да се премине границата по посока към Дьовленъ, а ротитъ отъ Чуренъ и Лилково да настѣпятъ още утре и заематъ гребена на Модеръ тепе.“

Съобщи му заедно съ това, че е дадена заповѣд на 9-и полкъ да атакува на 6-и октомврий Дьовленъ откъмъ клб. Тилкили махле.

На командира на 9-и полкъ, въ Батакъ, заповѣда:

„По заповѣд на Н. В. Главнокомандувания, военните действия съ Турция се откриват утре, въ 7 ч. пр. пладне. Ще пристъпят незабавно към изпълнение на дадената Ви съ предписание № 541 директива, съ разчетъ, щото частитъ, които се насочватъ къмъ Дьовленъ, на 6-и того, въ сжбота, утринята да преминатъ границата при клб. Тилкили махле, и въ сжщия день, съвмѣстно съ дружинитъ отъ 21-и Сръбногорски полкъ, да се атакува неприятеля при това село. Частитъ, които се насочватъ къмъ Ташъ Боазъ, утре вечеръ трѣбва да бждатъ тамъ. Както едната колона, така и другата могатъ да се опитатъ още утре вечеръ да завладѣятъ пограничната линия въ зоната на настѣплението. Устройте летеща поща между колонитъ и станциитъ въ Фотенъ и Ташъ Боазъ.“

На командира на 3-а бригада, въ Ракитово:

„Следъ очистиането на границата отъ върха Кара тепе до Гюль тепе (двама върха включително) отъ неприятелскитъ и други части, за пръвъ обектъ Ви се дава — завладяването на Разлога. За тая цель действувайте по начинъ щото да се отрѣжатъ неприятелскитъ войски, които ще се намѣрятъ въ долината на Дращаница и по-горнитъ притоци на р. Места. Тежестъта на удара, споредъ горното, следва да бжде насоченъ по посока Велица — Мехомия.“

Къмъ тая заповѣдъ добави и сведенията за противника, както сж изложени по-горе.

Най-после телеграфира на командира на 1-и планин. артилер. полкъ, въ Елли Дерѣ, да трѣгне веднага за Лжжене, защото на следния день почватъ военнитъ действия.

На следния день, 5-и октомврий, заповѣда на Бутошановъ да настѣпи съ дружината доброволци:

„Една рота — презъ върха Хаджи Исмаилица и селата Гостунъ, Осеново, Филипово и другитъ, които лежатъ покрай пѣтя Разлога — Неврокопъ.

Втора рота — презъ върха Чикуръ тепе, Добрашъ, Ковачевица, Илица за Неврокопъ.

Трета рота — презъ върха Чикуръ тепе, Добрашъ, Орѣшево, Добренъ за Неврокопъ.

Ротитъ трѣбва да държатъ връзка помежду си, а, освенъ това, дѣснофланговата (първата) да влѣзе въ връзка съ 39-и полкъ, който ще настѣпи презъ Вилица баиръ — Бабиякъ — Мехомия, а лѣвофланговата (третата) да влѣзе въ връзка съ 9-и полкъ, който ще настѣпи на 6-и или 7-и того, най-късно, презъ Доспатъ и Бадолинъ, Кочанъ, Долно Дръново за Неврокопъ.

Задачата на четата е да безпокои въ флангъ и въ тилъ неприятелскитъ войски, които биха действували по посока на Разлога и къмъ Доспатъ, а така сжщо да обезоръжава помашкото население, като отнетото оржие се раздава на мѣстното българско население.“

Съ отдѣлна заповѣдъ началникътъ на отряда се позовава на патриотизма на войницитъ да настѣпватъ стремително и енергично, докато неприятелътъ се намира още въ периода на мобилизацията и е дезорганизиранъ.

Най-после, началникътъ на отряда направи разпореждане за приближаване тиловитъ учреждения къмъ границата.

И тъй, Родопскиятъ отрядъ имаше за задача — да разедини Турската източна армия отъ Западната, като завладѣе родопския край: 1-а бригада — желѣзно-пѣтната станция Букъ; 3-а бригада — вжзела на пѣтищата Разлогъ съ прохода Предѣлъ, а после, заедно съ 9-полкъ, — Неврокопъ.

Настѣплението на 1-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия къмъ Тъмъръшъ и Пашмакли.

(Картограф. приложение № 2.)

Разпореждания отъ командиритъ на бригадата и на 9-и полкъ.

Командирътъ на 1-а бригада, въ Хвойна, получи на 2-и октомврий оперативнитъ задачи, които се възлагаха на бригадата. Подъ негово началство въ това време се намирахъ: 21-и полкъ, 6-а гранична дружина, 4./3. не с. с. планин. артилер. отдѣление и 1./3. с. с. планин. батарея. Тѣ бѣха разположени: две роти отъ 2-а дружина съ 1./3. с. с. планин. батарея (Чуренска група) — на в. Върха,

западно отъ Чуренъ; другитѣ две роти (Лилковска група) — въ Лилково и на Модеръ тепе; две роти отъ 1-а дружина — въ Чукуркьой; две роти и Картечната рота — въ Хвойна; Щабътъ на полка, 3-а и 4-а дружини, 9./3. и 10./3. не с. с. планин. батареи — въ Чепеларе; 8./3. не с. с. планин. батарея — въ Павелско; Граничната дружина — по границата.

Още сщия день командирѣтъ на бригадата телеграфира до старшиятѣ началници за предстоещитѣ оперативни задачи на бригадата и даде следнитѣ разпореждания за изпълнение първата задача — завладяване Търмъшкия клинъ.

1) Дѣсна колона — 2-а дружина и 1./3. с. с. планин. батарея — да настѣпи отъ Чуренъ и Лилково, съ цель да атакува и плени противника, който заема Модеръ тепе и неговитѣ западни разклонения. Следъ това да продължи действията къмъ Михалково—Дьовленъ, като се свърже съ лѣвата колона, влѣво и съ 9-и полкъ, вдѣсно.

2) Срѣдна колона — 1-а и 4-а дружини, Картечната рота и 9-а и 10-а не с. с. планин. батареи — да настѣпи въ посока Чукуркьой — в. Ченгене Кьошкю — в. Кумъ Гедикъ за Дьовленъ, съ цель да атакува и разбие противника въ тая посока.

3) Лѣва колона — 3-а дружина, 8-а не с. с. планин. батарея и четата на Калфа — да настѣпи отъ Чепеларе къмъ поста Роженъ, съ цель да брани граничната линия и да прикрива лѣвия флангъ откъмъ Пашмакли и Устово.

4) Отъ 6-а гранична дружина: 1-а рота да съдействува на дѣсната колона, следъ което да се събере и настѣпи по посока Чуриково—Лѣсково—Дьовленъ и държи връзка между посока и срѣдната колони. 2-а гранична рота да се събере и настѣпи съ една полурота къмъ Бръза, а съ другата — къмъ Мугла, съ цель да охранява посоката Широка Лѣжа—Бръза—Дьовленъ до напредването на срѣдната колона; следъ това да се събере въ Мугла съ 3-а гранична рота. Последната, следъ като лѣвата колона мине границата, да се събере съ 2-а рота при Мугла и да охраняватъ фланга на срѣдната колона откъмъ ж.-п. ст. Букъ, да поддържатъ връзка между срѣдната и лѣвата колони и да прикриватъ посоката Широка Лѣжа—Чепеларе. 4-а гранична рота и доброволцитѣ на Шишмановъ оставатъ на мѣстото си и охраняватъ гранична участъкъ на ротата.

Щабътъ на бригадата ще следва срѣдната колона.

Следъ това командирѣтъ на бригадата донесе за направенитѣ разпореждания и помоли да се направи измѣнение въ плана или да се остави тактически резервъ, защото, споредъ потвърдени сведения, турцитѣ съсредоточили въ Ахъчелебийско сили поголемѣи отъ българскитѣ, насочени въ тая посока. Началникътъ на отряда, въ отговоръ на тая молба, заповѣда — до завладяването на Търмъшкия клинъ частитѣ, насочени къмъ Пашмакли и Чатакъ, да действуватъ отбранително.

На 5-и октомврий въ 3 ч. 15 м. пр. пл. командирѣтъ на бригадата получи телеграма за обявяване войната и започване военнитѣ действия и заповѣдъ — да се мине границата и настѣпи къмъ Дьовленъ на 6-и, когато ще настѣпятъ и дветѣ дружини отъ 9-и полкъ, а ротитѣ отъ Чуренъ и Лилково да настѣпятъ още на 5-и сутринята. Той телеграфира на началника на групата въ Лилково — да групира дветѣ роти на Зигошъ (Модеръ тепе) и да атакува и овладѣе западния склонъ на висотата, а на командира на 2-а дружина, въ Чуренъ, заповѣда — да започне да изпълнява задачата на дѣсната колона заедно съ ротитѣ отъ Лилково, да вземе и тѣхъ подъ своя команда и да се ограничи за тоя день само съ заемането на Модеръ тепе, а на следния день ще продължи по-нататъшното изпълнение на задачата. Следъ това телеграфира на дветѣ роти въ Чукуркьой — да заематъ позиция на линията Ченгене Кьошкю — поста Чукуркьой, а на командира на 21-и полкъ, въ Чепеларе, — частитѣ отъ дѣсната колона да тръгнатъ отъ Чепеларе, Хвойна и Павелско и вечерята да стигнатъ на сщщата линия.

Командирѣтъ на 9-и полкъ получи заповѣдта за обявата на войната и започване военнитѣ действия презъ нощта срещу 4-и октомврий. Полкътъ съ 1./3. и 3./3. с. с. планин. артилер. отдѣления (четири батареи) и полурота пионери по това време бѣше съсредоточенъ въ Батакъ, като бѣ изпратилъ въ поддръжка на граничните постове по две роти, въ Фотенъ и въ прохода Ташъ Боазъ. Възъ основа даденитѣ му по-рано указания, той отдаде въ 4 ч. 30 м. пр. пладне заповѣдъ за настѣпление въ две колони:

Дѣсна колона — 2-а и 4-а дружини, 3./3. с. с. планин. артилер. отдѣление и една телефонна команда, подъ началството на командира на 2-а дружина, — да настѣпи по пѣтя Батакъ—Семеръ Аланъ, съ цель да достигне Ташъ Боазъ, като се опита още тая вечеръ да завладѣе граничната линия между постоветѣ

Каргили—Доганци. За пръвъ обектът на колоната се поставя заемаването в. Янъкъ тепе¹⁾).

Лѣва колона — останалитѣ части, подъ началството на командира на полка, — да трѣгне въ 5 ч. 30 м. пр. пл. по пѣтя Батакъ—Фотенъ, съ цель да достигне границата при Тилкили махле и да се опита още тази вечеръ да заеме това село.

Домакинскиятъ обозъ да трѣгне следъ колонитѣ въ 8 ч. пр. пладне.

Задъ дѣсната колона да следва и всичкиятъ коларски обозъ.

Товарнитѣ пехотни паркови взводове да трѣгнатъ следъ колонитѣ въ 10 ч. пр. пл., а коларскиятъ взводъ да следва задъ дѣсната колона.

Артилерийскитѣ паркови взводове да останатъ въ Батакъ.

Настѣпление на Командирѣтъ на 2./21. дружина, който 5-и октомврий. бѣ началникъ на дѣсната колона отъ бригадата, знаеше, че турцитѣ заематъ съ две роти и башибозукъ висотитѣ отъ поста Чуренъ Мостъ до Кадиева Варица, а съ останалитѣ си сили — Модеръ тепе и върха северо-западно отъ него (Гол. Поляна). Като взе въ съображение достъпността на мѣстността, той заповѣда:

1) групата отъ Лилково да настѣпи къмъ Гол. Поляна, съ цель да прикове турцитѣ въ тая посока;

2) командирѣтъ на 1-а гранична рота съ взводоветѣ, разположени северно и южно отъ Модеръ тепе, да атакува и заеме граничния гребенъ;

3) групата отъ Чуренъ, подъ негова команда, да атакува и завладѣе в. Кадиева Варица и следнитѣ две висоти, за да отрѣже турцитѣ въ Търмършкия клинъ и се яви въ тилъ на турцитѣ при Модеръ тепе.

Турцитѣ бѣха укрепили Кадиева Варица, Модеръ тепе и Гол. Поляна съ окопи, каменни и земни, нѣкои отъ които бѣха съ пѣленъ профилъ.

Отъ Лилковската група, 6-а рота заемаше Модеръ тепе, като имаше три взвода въ верига и единъ — въ поддрѣжка. Дѣсниятъ флангъ на веригата бѣше само на 60 крачки отъ турскитѣ окопи.

¹⁾ На картата мѣрка 1:210,000 погрѣшно е означенъ „Баглыкъ тепе“.

5-а рота бѣше въ Лилково. Началникѣтъ на групата получи заповѣда за почване действията въ 9 ч. 30 м. пр. пладне. Той веднага заповѣда на 5-а рота да отиде на Модеръ тепе, а на 6-а — да обстреля противника насреща. Когато 5-а рота се събра задъ 6-а, тогава 4-иятъ взводъ, а следъ него и 3-иятъ отъ последната, атакува на ножъ окопитѣ предъ дѣсниятъ флангъ. Турцитѣ не издържѣха удара и побѣгнаха, като оставиха шестъ души убити съ ножове. Следъ това бѣ атакуванъ отъ 5-а рота дѣсно-фланговиятъ турски окопъ, и турцитѣ отстѣпиха въ по-заднитѣ окопи. Началникѣтъ на групата зае съ 6-а рота западния склонъ на в. Модеръ тепе, а на 5-а рота заповѣда да настѣпи срещу окопитѣ на Гол. Поляна. Обаче, докато избере подстъпи, командирѣтъ на ротата изгуби два и половина часа, и се стъмни.

Чуренската група — 7-а и 8-а роти и 1./3. с. с. планин. батарея — настѣпи въ 9 ч. пр. пл. отъ висотата западно отъ Чуренъ. Батареята откри огънь отъ върха, а следъ нея и ротитѣ настѣпиха, разгънати въ една линия. Ротитѣ напреднаха бърже и къмъ 10 ч. пр. пл. бѣха на 500 кр. отъ турскитѣ окопи на Кадиева Варица, а къмъ 12 ч. по пладне и батареята излѣзе на позиция по-наюгъ. Турцитѣ, обаче, се държеха, затова въ 1 ч. 30 м. сл. пладне батареята се приближи до пехотнитѣ вериги. Дружниятъ огънь на батареята и ротитѣ принуди турцитѣ да отстѣпятъ, и въ 4 ч. сл. пл. Кадиева Варица бѣ взета. Въ 9 ч. сл. пладне групата продължи настѣплението и зае казармата на върха южно отъ Кадиева Варица. Презъ нощта турцитѣ напустнаха позицитѣ и отстѣпиха, безъ да ги забележатъ българитѣ.

Загубитѣ на Лилковската група бѣха двама убити и четирима ранени, а на Чуренската — четиринадесетъ убити и шестдесетъ ранени.

Загубитѣ на турцитѣ не сж известни; предъ Лилковската група тѣ оставиха единадесетъ убити.

Срѣдната колона къмъ 6 ч. сл. пл. събра частитѣ отъ Хвойна, Чукуркьой и Чепеларе при Ченгене Кьошкю, и се разположи на бивакъ, като постави две роти въ предни постове, на линията Димчовица — в. Суватъ. Срещу нея бѣха забелязани слаби турски части.

Лѣвата колона настѣпи отъ Чепеларе за поста Роженъ. Съ 9-а и 10-а роти усили граничната рота, а останалитѣ две роти,

батареята и четата на Калфа разположи на бивакъ югоизточно отъ мѣстността Пампорово. Турци, освенъ на граничните постове, не бѣха срещнати.

1-а полурота отъ 1./6. гранична рота атакува поста Папасъ Тепе и постовегъ северно отъ него, но не можа да ги вземе. 2-а гранична рота има слаба престрелка съ турските гранични постове. 3./6. гранична рота, следъ слаба престрелка, успѣ да завладѣе нѣкои отъ постовегъ предъ нея.

Щабътъ на бригадата остана да ношува въ Чукуркьой.

Лѣвата колона на 9-и полкъ настѣпи сутринта отъ Батакъ по пѣтя за Фотенъ, като имаше въ авангардъ две роти и пионеренъ взводъ и въ лѣво странично прикритие бѣ посрещнато съ огънь отъ турския постъ Чалъ Тепе. Ротата зае поста. Въ 4 ч. 20 м. сл. пл. авангардътъ се разгъна и настѣпи срещу турския постъ Тилкили. Турцитѣ заемаха съ около една полурота поста, и съ друга — селото Тилкили. Авангардътъ мина границата въ 5 ч. сл. пл., наближи турцитѣ на 700—800 крачки, кждето замръкна и остана да ношува. Главнитѣ сили на колоната се спрѣха да ношуватъ при българския постъ Тилкили.

Дѣсната колона отъ 9-и полкъ тръгна въ 5 ч. 30 м. пр. пл. отъ Батакъ, като имаше въ авангардъ 13-а рота, а въ главнитѣ сили: 14-а рота. планинското артилер. отдѣление и 2-а дружина. Една рота остана да устрои летеща поща Батакъ—Ташъ Боазъ и да прикрива обоза. Въ 11 ч. 50 м. стигна въ Ташъ Боазъ, кждето къмъ колоната се присѣдиниха 15-а, 16-а и 5./2. гранична роти, които вече бѣха заели в. Янъкъ тепе и в. Дженовра. Следъ това 13-а и 14-а роти бѣха насочени да атакуватъ турските гранични постове отъ поста Соуджакъ до поста Каргили, включително. Останалата частъ отъ колоната отиде на Янъкъ тепе¹⁾, оттамъ бѣ изпратена 16-а рота да заеме Чаушъ тепе и Доганци. До вечерята тия висоти бѣха заети.

Отъ 13-а и 14-а роти бѣха опредѣлени да атакуватъ турските постове по единъ взводъ на постъ; успѣ само атаката на Соуджакъ тепе, а другитѣ излѣзоха несполучливи. Поради това старшиятъ командиръ на рота поиска артилерия.

¹⁾ На картата 1:210,000 погрѣшно е означенъ Балъкъ тепе.

Настѣплението на
6-и октомврий.

Превземане Кумъ Гедикъ. — Събра-
нитѣ сведения за противника срещу 1-а бри-
гада бѣха крайно оскъдни. Изглеждаше, че
бригадата има предъ себе си само мобилизиранитѣ турски гра-
нични части, усилены съ башибозукъ.

Презъ нощта турцитѣ незабелязано бѣха напустнали Мо-
деръ тепе и съседнитѣ висоти. Изоставенитѣ палатки, муниции,
дрехи и др. показваха, че отстъплението е станало безредно,
обаче досѣгътъ съ противника и следитѣ му бѣха изгубени.
Връзката на дѣсната колона съ срѣдната влѣво и съ 9-и полкъ
вдѣсно не бѣ възстановена. При тѣзи условия на 6-и октомврий
сутринта 2./21. дружина съ 1./3. с. с. планин. батарея настѣпи,
както на 5-и — въ две колони, съ намѣрение да атакува тур-
цитѣ на висотитѣ северозападно отъ Модеръ тепе. Понеже про-
тивникъ не се оказа, дветѣ колонии продължиха настѣплението
и къмъ 5 ч. сл. пл. стигнаха Михалково, кждето останаха да
ношуватъ.

Презъ нощта срещу 6-и октомврий турцитѣ напустнаха
постовегъ северно отъ Модеръ тепе. 1-а гранична рота ги зае,
и следъ това се събра източно отъ тепето.

Предъ срѣдната колона (1./21. и 4./21. дружини, Картечната
рота, 9./3. и 10./3. не с. с. планин. батареи) около 50 души
турци се бѣха окопали срещу Чукуркьойския граниченъ постъ
и около 20 души — на висотата северно отъ поста. Начал-
никътъ на колоната заповѣда: колоната да настѣпи по пѣтя
Чукуркьойския постъ — в. Кумъ Гедикъ — Беденъ; 14-а и 15-а
роти съ две орджия въ авангардъ; 1-а рота — дѣсно странично
прикритие — да върви съ главнитѣ сили до Кумъ Гедикъ, а
следъ това за Дьовленъ; 3-а рота — лѣво странично прикритие —
по билото югоизточно отъ Кумъ Гедикъ за Бръза.

Настѣплението почна въ 7 ч. пр. пладне. Турцитѣ — около
една рота и толкова башибозукъ — се бѣха окопали здраво на
Кумъ Гедикъ. Отъ първата висота на това било турцитѣ
откриха огънь и принудиха авангарда да се разгъне въ боенъ
редъ. Авангардната 9-а не с. с. планин. батарея излѣзе на позиция
при Чукуркьойския постъ и откри огънь. Въ това време турцитѣ
отъ северната висота откриха страниченъ огънь, та по заповѣдъ
на началника на колоната 2-а и 4-а роти съ 10-а не с. с. планин.
батарея се насочиха противъ турския постъ на тая висота.

Постът бѣ разрушенъ отъ батареята, и защитниците му отстъпиха къмъ Лѣсково, преследвани отъ двѣ роти. Следъ падането на тоя постъ, отстъпиха и защитниците на Чукуркѳойския постъ и заеха добре укрепления Кумъ Гедикъ, отдето откриха силенъ огънь по авангарда, който настѣпваше следъ тѣхъ. Въ сѣщото време авангардътъ бѣ обстрелянъ и отъ северния склонъ на Ченгене Кѳошкю, и се принуди да спре. По заповѣдь на командира на полка, 9-а не с. с. планин. батарея пренесе огъня по турците въ тая посока. Настѣпи противъ тѣхъ и лѣвото странично прикрытие — 3-а рота. Турците напустиха поста, и 3-а рота го зае.

Следъ това авангардътъ продължи настѣплението къмъ Кумъ Гедикъ. Командирътъ на полка къмъ 11 ч. пр. пл. го засили съ 13-а, 16-а и Картечната роти, които насочи къмъ дѣсния флангъ, и съ 1-а рота — къмъ лѣвия флангъ на противника. Поради пресѣчената мѣстность, настѣплението бѣ много бавно. Къмъ 12 ч. по пладне една турска батарея даде нѣколко изстрела, и повече не се обади. Едва къмъ 2 ч. сл. пл. ротите се доближиха до турските окопи и съ виковете „ура“ се хвърлиха на ножъ. Турците не дочакаха удара и отстъпиха къмъ в. 1291, кждето спрѣха отново и откриха огънь по ротите, които ги преследваха. Но, притиснати отблизо, тѣ къмъ 6 ч. сл. пл. напустиха и тая позиция и отстъпиха на висотата северно отъ Беденъ.

Вечерята главнитѣ сили на колоната съ двѣ планински батареи заеха в. 1291, кждето се окопаха. 1-а и 4-а роти се спрѣха на върха източно отъ Лѣсково, а 3-а рота зае Брѣза. Тамъ пристигнаха и дѣснофланговитѣ постове отъ 2-а гранична рота.

Колоната изгуби убити 8 войника и ранени 2 офицера и 11 войника.

Турците оставиха на бойното поле около 50 убити и ранени.

Боятъ при Тилкили. — Лѣвата колона на 9-и полкъ — 1-а и 3-а дружини съ придаденитѣ имъ части — бѣ нощувала при поста Тилкили. На 6-и октомврий сутринята авангардътъ ѝ настѣпи да завладѣе поста и колибитѣ Тилкили. Постътъ бѣше каменна кула съ бойници, разположена на единъ голъ връхъ. Около кулата бѣха направени солидни окопи. На 150 крачки отъ кулата въ всички посоки започваше рѣдка борова гора, която скриваше

движението. Селото Тилкили е въ падина; двороветъ бѣха заградени съ каменни стени, приспособени за отбрана.

12-а рота настѣпи срещу поста, а 9-а, 11-а и страничното прикрытие (10-а рота) — срещу селото; батареята излѣзе на позиция. При излизането на 12-а рота отъ гората турците я срещнаха съ силенъ огънь и я принудиха да спре. Въ това време батареята съ нѣколко снаряда разруши горната част на кулата. Турците излѣзоха отъ окопитѣ. Подъ прикритието на огъня отъ батареята, 12-а рота настѣпи и успѣ да заеме единъ окопъ. Това принуди турците да отстъпятъ.

Десетина души бѣха останали въ долната част на кулата, продължаваха да се съпротивяватъ, даже и следъ като бѣ запалена кулата, и предпочетоха да изгорятъ, но не се предадоха.

Едновременно съ боя за поста, водѣше се и бой за селото. Настѣплението на ротите следъ излизането имъ отъ гората бѣше придружено съ голѣми загуби, поради огъня на турците, които бѣха неуязвими задъ каменнитѣ стени. Едва следъ падането на поста, батареята пренесе огъня по селото, и турците избѣгаха на югъ.

Въ това време 10-а рота зае турския постъ Чалъ Тепе. Следъ като се устрои, въ 3 ч. 30 м. сл. пл. авангардътъ настѣпи и зае върха два клм. южно отъ селото, а главнитѣ сили останаха при поста Тилкили.

Въ време на боя — 1 ч. 40 м. сл. пл. — началникътъ на колоната получи известие, че 500 башибозука сж завладѣли лежешитѣ на югъ гранични постове Халимъ Бунаръ и Дамлъж Дерѣ, изгорили ги и навлѣзли въ българска територия. Началникътъ на колоната изпрати странично прикрытие — 2-а и 3-а роти съ две орджия — къмъ Таусунъ Кара тепе, съ заповѣдь, следъ като прогони турците да заеме турския постъ Халимъ Бунаръ и да охранява фланга. Прикритието тръгна къмъ 2 ч. сл. пладне.

Колоната даде 3 убити и 5 ранени.

Тоя день къмъ 2 ч. сл. пл. въ участъка на 4-а гранична рота около 60 турски войника нападнаха поста Кара Куласъ. Командирътъ на ротата подкрепи поста съ 20 души, и турците бѣха отблъснати. Презъ нощта турците атакуваха постоветѣ Вража Скала и Аква Тепе и ги заеха.

Боятъ при пограничния постъ Св. Георги. — Тъй като предъ лѣвата колона — въ района на 3-а гранична рота — на 5-и октомврий бѣ спокойно, началникътъ на колоната извика въ дружинна поддържка три взвода отъ 10-а рота. Още сутринта около две роти турци нападнаха постове Рожень и Св. Георги. 9-а рота, която охраняваше тия мѣста, бѣ подкрепена съ 12-а рота, която зае поста Св. Георги, и съ четата на Калфа съ две оржидя, които заеха поста Рожень. Подкрепена съ артилерийски огънь, къмъ 9 ч. пр. пл. 9-а рота атакува и зае турския постъ Рожень и турската митница. Въ 9 ч. 45 м. четири роти турци атакуваха поста Св. Георги, но атаката бѣ отбита. Засилени съ още една рота, турцитѣ въ 11 ч. 15 м. повториха атаката, но пакъ бидоха отбити. Къмъ 4 ч. сл. пл. около два табора отново атакуваха, но пакъ бѣха отбити, и въ безредие отстъпиха на Джубраилица, кждето се окопаха и ношуваха.

Колоната загуби: 6 убити и 2 ранени. Загубитѣ на турцитѣ не сж известни.

Щабътъ на бригадата прекара деня при срѣдната колона. Къмъ 5 ч. сл. пл. командирътъ на бригадата получи телеграфически донесение отъ началника на лѣвата колона, че турцитѣ силно напиратъ на постове Рожень и Св. Георги, че по донесение, провѣрено отъ офицери, силитѣ на турцитѣ сж три табора съ планинска артилерия, която още не е откривала огънь, и че разпоредилъ — при извънредно силенъ натискъ, постепенно да се отстъпва и се заеме позиция на в. Ай Гьоль, Св. Константинъ и на изтокъ отъ шосето за Чепеларе. Въ отговоръ на това донесение, командирътъ на бригадата му телеграфира — въ никой случай да не отстъпва, да наблюдава сериозно посоката Св. Георги — Момина Вода — Дели Ибраимица и да провѣри повторно сведенията за противника. Въ сжщото време той донесе за това въ Щаба на Родопския отрядъ. Вечерта Щабътъ на бригадата се оттегли да ношува въ Чукуркьой.

Дѣсната колона отъ 9-и полкъ на 6-и октомврий сутринта изпрати една полубатарейа подъ прикритието на полурота на в. Кавърджикъ да подкрепятъ 13-а и 14-а роти. Съ останалата частъ отъ колоната настъпи за Доспатскитѣ ханчета. Отъ Соуджакъ тепе колоната бѣ спрѣна отъ партия — около 50 души — помаци. Само следъ като батареята хвърли нѣколко шрапнела, колоната можа да продължи пътя, слабо обезпокоявана. Въ 4 ч. сл. пл. колоната стигна кр. Яяласъ.

13-а и 14-а роти атакуваха и превзеха поста Каргили и други два западно отъ него. Загуби имаха: 4 убити и 3 ранени.

Настъплението на 7-и октомврий. На 7-и октомврий сутринта командирътъ на 1-а бригада получи телеграфически заповѣдъ отъ началника на Родопския отрядъ — да гледа по-скоро да завладѣе Тъмръшкия клинъ, следъ което да се насочи срещу противника, който би настъпилъ противъ лѣвата колона, като може временно да си послужи и съ двѣтѣ дружини отъ 9-и полкъ, които настъпватъ къмъ Дьовленъ.

Тъй като направенитѣ разпореждания и развитието на действията бѣха въ духа на тая заповѣдъ, той не направи нови разпореждания.

Сутринта дѣсната и срѣдната колони отъ 1./2. бригада трѣбваше, съгласно заповѣдта отъ 5-и октомврий, да стигнатъ въ Дьовленъ. Бързото заемане на този пунктъ се налагаше отъ обстоятелството, че предъ лѣвата колона се бѣ появилъ посиленъ противникъ. Обаче силнопресѣчената мѣстность, гжстата мъгла и липсата на пжтища попрѣчиха на колонитѣ да стигнатъ въ Дьовленъ. Дѣсната колона тръгна отъ Михалково, замръкна и остана да ношува по висотитѣ северно отъ Лѣсково, безъ да открие връзка съ съседнитѣ колони. Срѣдната колона се спрѣ на висотата северно отъ Бедень. Връзка съ съседитѣ нѣмаше. Лѣвото странично прикритие — 3-а рота, подъ началството на подпоручикъ Тончевъ, тръгна отъ Брѣза, прогони башибозукъ при Настанъ и стигна Дьовленъ, кждето бѣ срещнато съ огънь отъ башибозукъ, който бѣ прогоненъ лесно. Ротата ношува въ Дьовленъ. Лѣвата колона остана на мѣстото си, обезпокоена само преди пладне съ незначителни престрелки отъ нѣкои постове. Отъ противника бѣха забелязани само две роти срещу поста Св. Георги.

Лѣвата колона отъ 9-и полкъ така сжщо трѣбваше да стигне Дьовленъ, за да съдействува на 21-и полкъ. Турцитѣ предъ нея бѣха отстъпили, но, поради мѣстността, мъглата и упорството на единъ турски граниченъ постъ, бѣ принудена да спре и ношува южно отъ клб. Тилкили. Дѣсното странично прикритие, което бѣ изпратено противъ турцитѣ, навлѣзли въ България, настъпи къмъ югозападъ. Но турцитѣ, като узнаха за настъплението на прикритието, отстъпиха бързо отвѣдъ границата и

заеха Юрушки Егрек, южно от Таусун Кара тепе. Прикритието стигна в. Аяна и тамъ ношува. Лъвото странично прикритие зае Селча, което бѣ напустнато отъ населението.

1-а гранична рота замръкна северно отъ Кумъ Гедикъ. Една полурота отъ 2-а гранична рота заедно съ 3-а гранична рота настъпиха и съ бой противъ башибозукъ заеха Беденъ. Другата полурота отъ 2-а рота води бой цѣлия день съ по-силенъ противникъ на в. Помакъ Гидикъ и на висотата по-наюгъ. Турцитѣ бѣха отбити. 4-а гранична рота успѣ да си отнеме загубенитѣ постове Вража Скала и Аква Тепе.

Щабътъ на бригадата ношува на върха северно отъ Беденъ.

Дѣсната колона отъ 9-и полкъ, поради мъглата и поради това, че нѣмаше никакво известие за 13-а и 14-а роти, които бѣха оставени да завладѣятъ граничните постове, не настъпи. Къмъ 11 ч. пр. пл. началникътъ на колоната получи заповѣдъ отъ начальника на Родопския отрядъ да спре настъплението. Колоната зае височинитѣ около кр. Яяласъ, а на 13-а и 14-а роти, които идѣха отъ Каргили, прати заповѣдъ — да заематъ височинитѣ при Шабланлъж и Кебабчи и да охраняватъ пѣтя Шабланлъж — Соуджакъ тепе.

Настъплението на 8-и октомврий. На 8-и октомврий лѣвата колона на 9-и полкъ стигна въ Дьовленъ въ 10 ч. пр. пл., и се разположи на бивакъ западно отъ града. Отъ граничната дружина, 1-а рота стигна сѣщо въ Дьовленъ. Отъ 2-а рота частъ завладѣ турскитѣ постове отъ Попино до Карлъка; останалата частъ се събра въ Беденъ.

Дѣсната и сръдната колони отъ 1/2. бригада настъпиха и стигнаха така сѣщо въ Дьовленъ, първата въ 9, а втората въ 11 ч. пр. пладне. Авангардътъ на сръдната колона (две пехотни и Картечната роти) продължи настъплението южно отъ Дьовленъ и зае висотитѣ Панаиръ Гидикъ, с. Халимъ Бунаръ, Евлюдъ Гедикъ и в. 1254, на които остана да ношува и да охранява бригадата. Останалитѣ части се разположиха на бивакъ югоизточно отъ града.

И така, Тъмръшкиятъ клинъ бѣ завладѣнъ и очистенъ отъ турци.

Предъ лѣвата колона на бригадата още сутринята бѣ забелязано усиление на турскитѣ постове на линията срещу постовѣтъ Св. Георги, Караманица (южно). Постовѣтъ на 3-а гранична рота въ тоя участъкъ бѣха усилены съ 10-а и 12-а роти. 9-а рота усиляше постовѣтъ въ участъка Роженъ — Момина Вода. Скоро следъ това турцитѣ — повече отъ три табора — настъпиха подъ прикритието на артилерийски огънь отъ в. Джубрайо и цѣль день водиха ожесточенъ бой, но бѣха отбити съ голѣми загуби. Къмъ 7 ч. 30 м. сл. пладне три роти турци атакуваха висотата южно отъ Св. Георги и я завладѣха. На граничния гребенъ тѣ бѣха спрѣни.

Къмъ 2 ч. пр. пл. 12-а рота, усилена съ два взвода отъ 9-а и 11-а роти, съ нощна контъратака си отне загубената висота. Турцитѣ отстъпиха къмъ Джебрайо.

Въ района на 4-а гранична рота деньтъ мина спокойно.

Между това, гърмежитѣ отъ нощния бой и оттеглянето на нѣкои излѣзли напредъ вериги бѣха взети въ 9-а рота за настъпление на турцитѣ. Младшиятъ офицеръ отъ ротата, подпоручикъ Чешмеджиевъ, като помисли, че ротата отстъпва, тръгна назадъ съ деветъ войника, въ тъмнината попадна въ бивака на дружинната поддръжка и докладва на начальника на колоната, че ротата е разбита. Последниятъ, като се боеше да не би да отрѣжатъ пѣтя на отстъплението, оттегли поддръжката на задното било. Оттукъ въ 4 ч. пр. пл. донесе телеграфически, че 9-а рота е отстъпила, безъ да даде изстрелъ, и поради това отстъпление, и дѣсниятъ участъкъ, отъ поста Роженъ до поста южно отъ Караманица, отстъпилъ на Айчалъ. Къмъ 5 ч. пр. пл., обаче, прати второ телеграфическо донесение, че отстъпили само 9-а рота и дружинната поддръжка, а участъкътъ отъ Роженъ до Караманица (10-а и 12-а роти) е на позицията си, и моли да бжде подкрепенъ бързо. Въ сѣщностъ и това донесение не бѣше вѣрно, защото 9-а рота така сѣщо бѣ на позицията си, а бѣше отстъпила само дружинната поддръжка.

Дѣсната колона на 9-и полкъ остана на позициитѣ си при кр. Яяласъ. Сутринята тѣлпа помаци, около 200 души, настъпиха отъ Доспатскитѣ ханове къмъ позицията на колоната, но ротитѣ отъ бойната частъ контъратакуваха, прѣснаха ги, завладѣха турската казарма и я изгориха.

Оттегляне към Чепеларе. Началникът на Родопския отряд още на 7-и октомврий, като получи донесението, че турцитъ наблягат на лъвата колона отъ 1./2. бригада, телеграфира на бригадният командир да усили колоната съ дружината, която е задържалъ въ свое разпореждане, и му съобщи, че разпоредилъ да му изпратятъ въ Хвойна 21-а и 28-а допълняващи дружини, а следния день му телеграфира, че е разпоредилъ да му изпратятъ и 9-а допълняваща дружина, и му заповѣда да изпрати двѣтѣ дружини отъ 9-и полкъ отъ Дьовленъ на Кара Булакъ.

Въз основа тия телеграми командирътъ на бригадата телеграфира до началника на 2-а Тракийска дивизионна областъ, въ Пловдивъ, да изпрати, по възможность по-скоро, една рота отъ 9-а допълняваща дружина въ Тополово, въ разпореждане на командира на 4-а гранична рота. Останалитѣ роти отъ 9-а и 21-а допълняващи дружини да бждатъ насочени къмъ Хвойна — Чепеларе, въ разпореждане на началника на лъвата колона, и да бжде ускорено изпращането на 28-а допълняваща дружина въ Хвойна.

Следъ донесението, получено на 7-и октомврий вечерта, въ което бѣ казано, че лъвата колона минала деня спокойно, друго донесение командирътъ на бригадата не бѣ получилъ. Поради това, следъ разпорежданията за засилване лъвата колона съ допълняващитѣ дружини, реши да не отива съ цѣлия 21-и полкъ да съдействува на лъвата колона, но съ останалитѣ три дружини да пристѣпи къмъ изпълняването на втората задача на бригадата, т. е. да настѣпи къмъ желѣзно-пътната станция Букъ, съ цѣль да разруши желѣзно-пътния мостъ. Затова на 8-и октомврий вечерта издаде заповѣдъ, и на следния день въ 8 ч. пр. пл. бригадата настѣпи отъ Дьовленъ по пѣтя Дьовленъ — Горуходно — Кевренъ — Балабанъ — Триградъ въ следния редъ: авангардъ — 1-а дружина и 10./3. не с. с. планин. батарея; отъ авангарда бѣ изпратена една полурота разузнавателенъ отрядъ; главни сили — 2-а и 4-а дружини, 1./3. с. с. и 9./3. не с. с. планин. батареи и Картечната рота; ариергардъ — единъ взводъ. Освенъ това, 1-а гранична рота бѣ изпратена въ странично прикритие по пѣтя Дьовленъ — Настанъ — в. Чатма и по билото на Мурсалиица за в. Илиинъ да съдействува на 2-а гранична рота да завладѣе турскитѣ постове, и следъ това двѣтѣ роти да настѣпятъ къмъ Мугла — клб. Чаиръ — Коридра.

Въ 11 ч. пр. пл. южно отъ Горуходно разузнавателниятъ отрядъ бѣ спрѣнъ отъ огъня на малки групи помаци, скрити изъ каменацитъ и храститѣ въ дефилето. Изпратени бѣха странични прикрития, които ги прогониха; обаче това забави колоната цѣль часъ. Въ това време командирътъ на бригадата получи невѣрнитѣ донесения отъ началника на лъвата колона (3./21. дружина) за отстъплението на тая колона предъ натиска на турцитѣ. Той допустна, че турцитѣ настѣпватъ къмъ Чепеларе — Пловдивъ, и като взе предвидъ, че единъ, макаръ времененъ, тѣхенъ успѣхъ ще предизвика голѣма тревога въ тила, че исканитѣ допълняващи дружини не сѣ изпратени и че операцията къмъ Букъ, поради мѣстността и упоритостта на помацитъ, ще отнеме много време, реши да прехвърли веднага цѣлия 21-и полкъ и придаденитѣ му части въ Чепеларската котловина и да разбие противника срещу лъвата колона, а двѣтѣ дружини и Картечната рота отъ 9-и полкъ съ придаденитѣ имъ две скорострелни батареи да останатъ временно на висотитѣ южно отъ Дьовленъ и да охраняватъ завладѣната Тъмръшка областъ. Той веднага разпореди въ тоя смисълъ. Колоната въ 12 ч. 10 м. се насочи по планинската пѣтека Горуходно — Настанъ — Беденъ за Широка Лѣжа. Съ усиленъ маршъ вечерта стигна Беденъ, почива два часа, продължи движението, пѣтува цѣла нощъ по извънредно труднопроходима мѣстность и подъ непрекъснатъ ситенъ дъждъ на 10-и октомврий въ 8 ч. пр. пл. стигна въ Широка Лѣжа. Войниците бѣха капнали отъ умора. Понеже бѣха получени успокоителни донесения отъ началника на лъвата колона, полкътъ се спрѣ въ това село. И наистина, цѣлия день и нощта на 9-и октомврий лъвата колона прекара спокойно. Спокойно бѣ и на следния день. Сведенията за противника бѣха оскѣдни. Знаеше се, че предъ поста Св. Георги има две роти, въ Устово имало неизвестно колко башибозукъ, а въ Гор. Дерекъой — 300 души. Опасность отъ настѣпление на турцитѣ нѣмаше, и поради това частитѣ почиваха въ Широка Лѣжа до 1 ч. 30 м. сл. пл., следъ което продължиха движението и вечерта стигнаха: 2-а и 4-а дружини, 1-а с. с. и 9-а не с. с. планин. батареи въ Чепеларе, а 1-а дружина и 10-а не с. с. батарея въ клб. Стойкитѣ, като имъ се заповѣда да охраняватъ границата отъ в. Карлъкъ до поста южно отъ Караманица, а на 3-а дружина (бившата лъвата колона) бѣ възложено да охранява отъ поста Караманица до Момина Вода.

Въ време на движението бѣ получена отъ начальника на Родопския отрядъ една телеграма — да се прекрати настѣпление до втора заповѣдъ и друга, съ която се одобряваше прехвърлянето на 21-и полкъ къмъ Чепеларе и се заповѣдваше да бъдатъ взети мѣрки за запезване Чепеларското дефиле.

Командирътъ на бригадата поиска телеграфически да му се разясни кое настѣпление да се прекрати: отъ Дьовленъ къмъ Букъ или това отъ Чепеларе къмъ Пашмакли и изказа мнение, че за осигуряване Чепеларска тѣснина, умѣстно е да завладѣе линията Пашмакли — Батакъ — Карликово.

Лѣвото странично прикритие (1-а гранична рота) настѣпи по дадената посока. Отъ Настанъ къмъ него започнаха да се присъединяватъ постовѣтъ и заставитѣ на 2-а гранична рота. Дветѣ роти, безъ съпротива, завладѣха турскитѣ постове. На 10-и октомврий, съгласно заповѣдта отъ начальника на Родопския отрядъ, 2-а рота трѣбваше да заеме новата гранична линия и да обезоружи селата около Дьовленъ, обаче ротитѣ не предприеха нищо. Заповѣдта бѣ изпълненена едва на следния день.

Въ района на 4-а гранична рота днитѣ 9-и и 10-и октомврий минаха спокойно. Тамъ пристигна 6./9. допълняваща рота, а въ Тополово остана 6./21. допълняваща рота. На 10-и и 11-и октомврий турцитѣ напуснаха всички гранични постове и селата край границата, и 4-а рота ги зае.

Влѣво отъ ротата, 7-а гранична дружина настѣпи за Кърджали.

На 11-и октомврий частитѣ на 21-и и 9-и полкове почиваха. Къмъ пладне командирътъ на бригадата получи отъ начальника на Родопския отрядъ телеграма, въ която, въ отговоръ на запитването му, заповѣдва — ако условията сѣ благоприятни, да настѣпи и заеме линията Пашмакли — Чатакъ — Карликово.

Лѣвата колона отъ 9-и полкъ съ придаденитѣ ѝ части на 9-и октомврий получи заповѣдъ — да настѣпи отъ Дьовленъ за Кара Булакъ—Бадолинъ, кждето трѣбваше да се съедини съ дѣсната колона на полка, за да настѣпятъ заедно за Неврокопъ, но северно отъ Кара Булакъ получи заповѣдта на бригадния командиръ — да спре тамъ и да се укрепи. Тая мѣрка бѣ взета поради тревожнитѣ донесения отъ лѣвата колона на 21-и полкъ, която прикриваше Чепеларе.

По-късно подобна заповѣдъ бѣ получена и отъ начальника на Родопския отрядъ. На колоната бѣ възложено да прикрива Тъмръшкия районъ, докато 21-и полкъ настѣпваше къмъ Пашмакли.

На 10-и октомврий колоната зае съ една рота Кара Булакъ, кждето намѣри много храни и фуражъ, което твърде много облекчи по-нататъшната ѝ прехрана. Отъ предприетитѣ разузнавания бѣ узнато, че въ околността, освенъ 100—150 души башибозукъ, другъ противникъ нѣма.

Дѣсната колона остана на мѣстото си, при кр. Яяласъ. Въ 5 ч. сл. пл. бѣ получена заповѣдъ отъ начальника на Родопския отрядъ — колоната да настѣпи за Сатовица, да заеме вододѣла, съ цель да отвлѣче частъ отъ турцитѣ въ Разлога. Но, поради разбиването на турцитѣ при Елешница, заповѣдта бѣ отмѣнена, и бѣ заповѣдано да бжде изпратена само една дружина съ една планинска батарея къмъ Кара Хасанъ, кждето се групирани 500 души турска войска. Обаче вечерта при началника на колоната се явиха четници, които съобщиха, че две чети доброволци отъ дружината на Ботушановъ заели в. Добрашъ, а трета чета се насочила къмъ Ковачевица. Отъ това сведение се разбра, че известието за 500 турци на Кара Хасанъ не е вѣрно. Поради това на следния день бѣ изпратенъ разузнавателенъ отрядъ отъ три роти и една батарея, който, следъ като се увѣри, че на Кара Хасанъ противникъ нѣма, се върна при кр. Яяласъ. 16./9. рота, която бѣ останала при поста Доганци, се присъедини къмъ колоната. Останалитѣ части отъ колоната, поради тревожнитѣ известия отъ Чепеларе, останаха по мѣстата си.

И така, първата поставена цель на 1./2. бригада — разбиането на турскитѣ войски въ Тъмръшкия клинъ и завладяването на тоя край — бѣ постигната. При слабостта на турскитѣ сили цельта бѣ постигната доста бавно. Причината на това бѣ силнопресѣчената мѣстность, упоритостта на помашкото население и предпазливостта, която се налагаше отъ важността за сполучливия изходъ на операцията.

Настѣпление къмъ линията Пашмакли — Карликово.

На 11-и октомврий сведенията, събрани за турцитѣ, бѣха крайно оскѣдни; знаеше се само, че тѣ иматъ по-значителни сили на в. Джубрайо. Въ 6 ч. сл. пл. командирътъ на 1./2. бригада издаде заповѣдъ за настѣпление: 21-и полкъ съ придаденитѣ му части на 12-и октомврий да

настъпи въ три колони, за да овладее линията Пашмакли — Райково — Устово; 4-а гранична рота съ приданитъ и две роти отъ 9-а и 21-а допълняващи дружини да завладе Давудево и Долашдъръ и да премести граничните постове на линията Петково — Долашдъръ; 3-а гранична рота да се събере на поста Св. Георги, и въ случай на успѣхъ, да заеме новата гранична линия; двѣтѣ дружини отъ 9-и полкъ да останатъ южно отъ Дювляево.

На 12-и октомврий сутринта 21-и полкъ настъпи въ три колони: дѣсна — 1-а дружина и 10-а не с. с. планин. батарея — по пѣтя клб. Караманица — Пашмакли; срѣдна — 3-а дружина и 8-а не с. с. планин. батарея — по пѣтя поста Св. Георги — Райково, и лѣва — 2-а и 4-а дружини, 1-а с. с. и 9-а не с. с. планински батареи — по пѣтя Чепеларе — в. Роженъ — Устово.

Срѣдната колона се съсредоточи къмъ 10 ч. пр. пл. на границата при поста Св. Георги и оттамъ настъпи да атакува турцитѣ, които заемаха върха Джубрайо.

Турската позиция представляше продълговата, отъ северо-западъ къмъ югоизтокъ, гола височина, на двата края на която се издигатъ два скалисти върха, северния отъ които е много по-високъ. Мѣстността предъ нея е извънредно пресѣчена и гориста, та позволява скрито приближаване.

Командирътъ на дружината реши да насочи главния ударъ противъ лѣвия флангъ на позицията и затова насочи противъ него три роти, а противъ центъра и дѣсния флангъ — само 9-а рота. Настъпването се извърши подъ прикритието на огъня на батареята, която зае позиция на вис. Св. Георги. Стрелбата на батареята не позволи на злемаскираната турска батарея да открие огънь, но стрелбата ѝ противъ турската пехота не бѣ така действителна, и затова огънятъ на последната затрудняваше много настъплението на дружината. При това 9-а рота и два взвода отъ 11-а се отклониха много влѣво и даже изгубиха връзката съ дружината. Турцитѣ се възползуваха отъ това и откриха страниченъ огънь по другитѣ роти. Отъ тѣхъ 12-а рота, която бѣ бойна частъ, настъпваше право къмъ лѣвата височина. Около 3 ч. сл. пл. тя бѣ подкрепена съ 10-а рота, но пакъ настъплението бѣ бавно, поради силния пехотенъ огънь на турцитѣ. Въ това време се прояви въздействието на дѣсната колона.

Тая колона се събра на границата при в. Караманица къмъ пладне. Оттукъ командирътъ на дружината изпрати 2-а рота въ дѣсно странично прикритие презъ в. Карлъка за Чакмакъ Каа. Той разгъна две роти въ боенъ редъ и ги насочи противъ скалистия върхъ южно отъ Караманица, почти въ тилъ на турцитѣ. Батареята зае позиция, обстреля скалистия върхъ и принуди турцитѣ да го напустнатъ и да се спустнатъ въ гората. Това даде възможностъ на ротитѣ, както отъ дѣсната, така и отъ срѣдната колона да навлѣзътъ въ гората и да се приближатъ безнаказано на 200 крачки отъ турскитѣ окопи. Оттукъ тѣ откриха силенъ огънь, и се готвѣха да се хвърлятъ на ножъ, когато къмъ 4 ч. сл. пл. турцитѣ обърнаха гърбъ и избѣгаха въ безредие. Дѣсната колона продължи настъплението и нощува два клм. северно отъ Пашмакли, а срѣдната остана на Джебрайо.

Лѣвата колона настъпи въ 7 ч. пр. пл. отъ Чепеларе по пѣтя в. Роженъ — Дерекъой — Устово, като изпрати четата на Калфата въ дѣсно странично прикритие, по пѣтя Долно Дерекъой — Устово. Противникъ не срещна; само къмъ 5 ч. сл. пл., когато колоната достигна Стража, се получи донесение, че по пѣтя за Лѣвочево се движи една колона отъ две роти. Следъ като се разбра, че това сѣ турци, батареята откри огънь по тѣхъ и ги прѣсна. Къмъ 5 ч. 30 м. отъ висотитѣ надъ Устово се забеляза отстъпващъ турски обозъ къмъ Гол. Паласъ. Батареята обстреля и него и го прѣсна. Къмъ 6 ч. сл. пл. турска батарея отъ в. 1311 откри безрезультатенъ огънь по батареята, на който тя даже не отговори, понеже се стѣмни.

Колоната се спрѣ да нощува на висотата североизточно отъ Устово, като изпрати разузнавателни отряди къмъ Паласъ.

Срѣдната колона загуби само 4 ранени.

Турцитѣ оставиха 10 убити и 30 ранени.

Следъ боя се установи, че турцитѣ сѣ имали три табора, една батарея и много башибозукъ, обаче поради неуспѣхитѣ, тѣ бѣха деморализирани, и много отъ войницитѣ се бѣха разбѣгали по селата.

На 13-и октомврий колонитѣ продължиха настъплението и, безъ да срещнатъ съпротива, достигнаха обектитѣ си. Дѣсната колона влѣзе въ 9 ч. пр. пл. въ Пашмакли, кждето се разположи на бивакъ, и постави охранение на в. 1522. Срѣдната

колона стигна обекта си — Райково, и по заповедъ на бригадни командиръ, продължи настъплението и зае в. 1250, където се разположи на бивакъ. Лѣвата колона презъ Чатакъ (Устово) стигна и зае в. 1311.

4-а гранична рота изнесе постоветъ си напредъ, на линията к. 1400 — южно отъ Петково — в. Каракулашъ — Алабрунъ мах.

Въ Пашмакли, Райково и Устово колонитъ плениха 70 войника и единъ редифски дружиненъ командиръ. Освенъ това, заловиха 270 пушки, 60 пистолета, 90 сандъка патрони, 6 сандъка запалки, паласки, дрехи и хранителни продукти.

Настъплението на 3-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия въ Разлога.

(Картограф. приложение № 2).

Разпореждания отъ командира на бригадата.

Командирътъ на 3-а бригада, като имаше предвидъ, че бригадата ще настъпи съ 27-и полкъ северно, а 39-и южно отъ в. Манчу, разпорежи: 39-и полкъ да смѣни 3./27. рота, която още отъ 21-и септемврий бѣ усилила граничния участъкъ южно отъ казания връхъ. Командирътъ на 39-и полкъ изпрати 1-а дружина, която на 4-и октомврий отиде въ Чолакови колиби и изпрати 4-а рота да смѣни 1./27. рота. 4-а рота отиде на върха Кръстовъ чалъ и оттамъ насочи войниците да отидатъ по постоветъ да смѣнятъ чепинци. Турцитъ, навѣрно, сж взели движението на постоветъ и на дружината за настъпление, и откриха пехотенъ огънь по цѣлата линия, а по българския постъ Вилица — и артилерийски. Постътъ бѣ пробитъ на нѣколко мѣста, но не бѣ разрушенъ. На поста по това време имаше единъ взводъ отъ 27-и полкъ и единъ — отъ 39-и. Тѣ се удържаха на мѣстото си. Предвидъ голѣмото значение на висотата Вилица байръ, получи се заповѣдъ да остане на граничната линия и 3./27. рота. Понеже огънятъ продължаваше, командирътъ на 1./39. дружина изпрати на поста Вилица 1-а рота, като обясни на командира ѝ важността на тоя връхъ, и, възползуванъ отъ преждевременното почване на военнитъ действия, пожела, ако може, да се заеме. Ротата пристигна на поста въ 5 ч. 25 м. сл. пл., и командирътъ на ротата разпорежи да бжде атакуванъ турскиятъ постъ на следния день въ 4 ч. пр. пладне. Турскиятъ постъ бѣ блокиранъ отъ три страни на разстояние

10—40 крачки, но се държеше опорно. Въ него имаше 50—60 войника. Двамата командири на взводове отъ 1./39. рота въ 9 ч. 15 м. поведоха атака срещу поста, която бѣ отбита съ загуби 5 души убити, между които и двамата взводни командири, и 16 ранени.

Командирътъ на 3-а бригада получи донесение за станалото на Вилица байръ въ 9 ч. 30 м. сл. пладне. Следъ двадесет минути той получи заповѣдта за обявата на войната и за настъплението на бригадата. Като взе предвидъ важността на върха Вилица байръ за завладяването на граничната линия, реши да изпрати веднага тамъ една дружина съ планинска батарея и сутринта да настъпи съ цѣлата бригада. Затова следъ полунощ изпрати заповѣди:

1) до командира на 27-и полкъ, въ Лжжене:

„Тръгнете днесъ, 5-и того, въ 5 ч. пр. пл. съ полка и една планинска батарея къмъ границата по пята долина на р. Луковица — клб. Света Петка — Аврамови колиби. По пята ще Ви настигне и полското скорострелно артилерийско отдѣление съ три батареи. Участъкъ за действие Ви се опредѣля границата отъ в. Манчу (691)¹⁾ на северъ до в. Кара тепе (851), включително, която да очистите отъ противника и действувате за постигане главната цель — завладяване Разлога (Мехомия). Една дружина съ една планинска батарея изпратете веднага на Кръстовъ чалъ — Чолакови колиби, въ разпореждане на подполковникъ Гладичевъ.“

2) до командира на 39-и полкъ, въ Ракитово:

„Тръгнете днесъ, 5-и того, съ такъвъ разчетъ, че въ 7 ч. 30 м. пр. пл. да бждете въ Баня Чепинска. Оттамъ, следъ 30 м. почивка, продължете настъплението си по долината на р. Ябланица — колиби Кръстови — кота 700, където ще намѣрите подполковникъ Гладичевъ съ 1-а дружина отъ полка Ви, 2-а дружина отъ 27-и полкъ, една планинска батарея отъ 2./3. с. с. планин. артилер. отдѣление, единъ взводъ пионери и два хелиографни апарата. Участъкъ за действие Ви се опредѣля: границата отъ Гюль тепе — северно до Мезаръ тепе, включително, която да очистите отъ противника и действувате за постигане главната цель — завладяване Разлога (Мехомия). Първиятъ обектъ по границата е завладяване в. Вилица.“

3) на командира на 3-о с. с. полско артилер. отдѣление заповѣда: лично да тръгне отъ Ракитово и да се присъедини къмъ 27-и полкъ, въ Лжжене;

¹⁾ На картата мѣрка 1 : 210,000 е означенъ „Манчу чалъ“.

4) освен това, прати заповед до командира на 27-и полк от частите, които се намират в Лжжене, да вземе един възвод пионери и мостовия възвод; другият пионерен възвод и двата хелиографни апарата да отидат с 39-и полк.

Според събраните сведения, бригадата е имала срещу себе си противник: на Вилица байръ 700—800 души войника и башибозук с две планински орджия, разположени на Кавунъ тепе, а северно от Манчу, по постове, около три роти.

Настъплението на 5-и октомврий. На 4-и октомврий 27-и полк бѣ разположен: 4-а дружина — на граничната линия, отъ Кара тепе до Вилица, 2-а и 4-а дружини — въ Баня, Картечната рота и две роти отъ 3-а дружина — въ Лжжене, останалите две роти — въ Каменица.

Командирът на полка, въ Лжжене, получи заповѣдта за настъплението на 5-и октомврий въ 3 ч. 30 м. пр. пладне. Той веднага разпреди 2-а дружина с 4./3. с. с. планин. батарея да замине за Чолакови колиби. На 1-а дружина съобщи за престоецето настъпление, а останалите части на полка заедно с 5./3. с. с. планин. батарея събра въ Лжжене и въ 5 ч. 30 м. ги поведе къмъ клб. Света Петка. Въ 10 ч. 30 м. полкът стигна при заставата Света Петка и тамъ дочака 3./3. с. с. полско артилер. отдѣление, пионерния и мостовия възводове.

Командирът на полка реши най-напредъ да заеме Чисто тепе, който владѣе единствения коларски път за Разлога, и така също пътя на отстъплението на турските постове северно отъ него. Затова той извика дружинните и ротните командири, съобщи имъ сведенията за противника и за своите войски и задачата на полка и заповѣда: 1-а дружина, която не бѣ възможно да се събере, да действа: с 1-а рота срещу в. Кара тепе, с 2-а — срещу в. Манчу и в. Баровинъ, с 3-а — срещу Вилица; 3-а дружина с 9-а, 10-а, 11-а и Картечната рота да атакува Чисто тепе (Честа), а 12-а рота да остане прикрытие на двѣте скорострелни орджия, на висотата срещу Чисто тепе; 14-а и 15-а роти оставатъ въ маневрени войски, задъ лѣвия флангъ на 3-а дружина; 16-а рота — прикрытие на 3-о с. с. артилер. отдѣление при Света Петка; 13-а рота съдействува на 2-а рота, срещу в. Манчу, и държи връзка с 39-и полк; 5./3. с. с. планин. батарея да заеме позиция при поста Пашово, за да бие Чисто тепе и в. Баровинъ, а две орджия отъ 7./3. с. с. полска батарея —

на висотата източно отъ Чисто тепе, за да биятъ Кара тепе и Чисто тепе.

Боятъ при Чисто тепе. — На Чисто тепе турците имаха каменна кула и около нея добри окопи. Постът се заемаше отъ 150 души.

Къмъ 4 ч. сл. пл. частите заеха изходното си положение: двѣте полски орджия с 12-а рота на Мильовица, а 5./3. с. с. планин. батарея при поста Пашово. Тамъ се разгнаха 9-а, 10-а и 11-а роти. Въ 4 ч. 10 м. полскитѣ и планинскитѣ орджия откриха огънь по турския постъ на Чисто тепе. Въ сжщото време и ротитѣ отъ Пашово настѣпиха скрито и почти безнаказано. Но когато тѣ се показаха на седловината между върховетъ Пашово и Чисто тепе, бѣха обстреляни, както откъмъ Чисто тепе, така и въ флангъ, откъмъ Аврамово. Поради това планинската батарея, по заповѣд на дружинния командиръ, обстреля и поста Аврамово и принуди турците да прекратятъ стрелбата. Турският постъ на Чисто тепе бѣ разрушенъ, но турците държеха окопитѣ. Когато ротитѣ наближиха турския постъ, тѣ бѣха обстреляни откъмъ поста северно отъ Чисто тепе, обаче полската полубатарея ги обстреля и принуди да млъкнатъ. Подъ сърдоточения артилерийски огънь, подъ огъня на картечницитѣ, които затракаха на дѣсния флангъ, и поради приближаването на ротитѣ, турците напуснаха Чисто тепе, и българитѣ го заеха въ 6 ч. 10 м. сл. пладне. Ротитѣ изгубиха всичко петъ души ранени.

Както се каза, полската полубатарея обстреля поста северно отъ Чисто тепе, срещу който настѣпи 4-а рота. Турцитѣ напуснаха поста, и вечерята ротата го зае. Следъ това възводътъ обстреля поста Кара тепе. Турцитѣ напуснаха и него, както и всички постове въ района на 27-и полк, но поради голѣмата тъмнина и пресъчената и гориста мѣстностъ българитѣ не узнаха това.

Командирът на 39-и полкъ въ Ракитово, като получи заповѣдта за обявата на войната и настъплението, телеграфира въ 2 ч. пр. пл. на командира на 1-а дружина въ Чолакови колиби, че е изпратена въ негово разпореждане 2./27. дружина с 4./3. с. с. планинска батарея; заповѣда му да задържи положението, безъ да му съобщава, че войната е обявена. Следъ това командирът на полка изпрати 5-а и 6-а роти въ Лжжене да прикриватъ 1-и планински артилерийски полкъ (две отдѣления¹⁾), който

¹⁾ 1-о с. с. и 4-о не с. с. отдѣления отъ тоя полкъ бѣха въ III армия, на Тракийския операционенъ театъръ.

идеше отъ Т.-Пазарджикъ. Останалитѣ две и половина дружини поведе къмъ Вилица.

Боятъ на Вилица. — Между това, стрелбата по границата продължаваше. Продължаваше и на поста Вилица. Двата взвода, които бѣха обхванали кулата, се оттеглиха при 3./27. рота. Следъ несполучливата нощна атака, изпратена бѣ и 2./39. рота. Тя настѣпи сутринята подъ огъня на дветѣ турски орджия и, безъ да претърпи загуби, стигна въ 8 ч. 30 м. на дѣсния флангъ. Другитѣ две роти отъ 1./39. дружина останаха въ Чолакови колиби. Командирѣтъ на дружината, който бѣше въ тѣзи колиби, въ 2 ч. пр. пл. получи заповѣдта отъ командира на полка. Той остави за свой замѣстникъ командира на 1-а рота, като му заповѣда да задържи положението на Вилица и въ случай на нужда да привлече и ротитѣ отъ Чолакови колиби, а самъ отиде въ заставата Кръстова да причака 2./27. дружина и батареята и да ги спре тамъ, като централно мѣсто за цѣлата линия, която охраняваше. Но тъй като стрелбата на Вилица се усилваше, той чрезъ ординарецъ заповѣда на командира на 2./27. дружина да изпрати напредъ батареята. Последниятъ и безъ това бѣ изпратилъ батареята съ 5-а рота, и въ 11 ч. 50 м. пр. пл. тѣ бѣха при заставата на в. Кръста, и оттамъ бѣха изпратени на поста Кръста, отдето батареята да бомбардира турския постъ Вилица. Въ 1 ч. сл. пл. пристигнаха при заставата на в. Кръста и останалитѣ три роти отъ 2./27. дружина, командирѣтъ на която съобщи, че войната е обявена. Въ сѣщото време командирѣтъ на 1./39. дружина получи донесение отъ замѣстника си, че 2./39. рота се разгънала влѣво отъ 1-а рота, и че противникътъ се опитва да обхване дѣсния флангъ. Тогава командирѣтъ на 1./39. дружина заповѣда: командирѣтъ на 2./27. дружина съ тритѣ роти да отиде на Вилица, да смѣни съ една рота 1./39. рота, която бѣше много разстроена отъ нощната атака, а съ другитѣ две да застане задъ 1./39. дружина, като обърне внимание на дѣсния флангъ. Докато стигне на Вилица, командирѣтъ на дружината получи друга заповѣдъ — да смѣни цѣлата 1./39. дружина.

Въ сѣщото време 4./3. с. с. планин. батарея стигна на поста Кръста, но нѣмаше кой да я ориентира върху положението на Вилица. Въ 2 ч. 40 м. тя откри огънь по турския постъ северно отъ Вилица, отдето бѣ обстреляна съ пехотенъ огънь, и по

Каунъ тепе, но не смѣеше да стреля по Вилица, за да не поражава своитѣ. Въ сѣщото време 5-а рота настѣпи къмъ Вилица, като остави единъ взводъ прикрытие на батареята.

Между това, на Вилица стрелбата продължаваше. Замѣстникѣтъ на дружинния командиръ, капитанъ Коняровъ, следъ като разгъна влѣво 2-а рота, привлече въ поддържка и 3-а рота. Турцитѣ настѣпиха да обхванатъ дѣвения флангъ. 3-а рота се разгъна срещу тѣхъ, и ги отби, но попадна подъ кръстосанъ пехотенъ и артилерийски огънь и понесе грамадни загуби. Следъ това капитанъ Коняровъ почака батареята да разруши турския постъ и тогава да мине въ атака. Като видѣ, че батареята е отишла на поста Кръста, той я извика, и тя въ 4 ч. сл. пл. пристигна и зае позиция при дружинната поддържка и съ мѣрникъ 500 откри огънь съ бризантни гранати по кулата.

Турскитѣ орджия, следъ като дадоха нѣколко изстрела по нея, прекратиха стрелбата. Скоро 4./3. с. с. планин. батарея успѣ да разруши горния етажъ на кулата. Като се предполагаше, че противникътъ отстъпва, 3./39. рота атакува, но бѣ отбита съ голѣми загуби; падна убитъ и командирѣтъ на ротата, капитанъ Петровъ.

Въ това време пристигна 2./27. дружина. Понеже за смѣняване дружинитѣ не можеше да става дума, тя застана въ поддържка; само 6-а рота удължи дѣсния флангъ и отби турцитѣ, които въ тоя моментъ, възползувани отъ неуспѣха на 3./39. рота, обхващаха фланга. Тогава батареята се премѣсти по-близо и разруши и долния етажъ на турската кула. Турцитѣ бѣха принудени да напустнатъ кулата и цѣлата позиция, и къмъ 6 ч. вечерята бойната частъ настѣпи и зае позиция срещу в. Каунъ тепе.

Загубитѣ на българитѣ бѣха необикновено голѣми: 3 офицера и 36 войника убити и 2 офицера и 70 войника ранени.

Загубитѣ на турцитѣ не сж известни.

Въ 7 ч. сл. пл. 2./27. дружина смѣни 1./39. дружина. Въ сѣщото време пристигнаха, следъ цѣлъ день пѣтуване, и останалитѣ две и половина дружини отъ 39-и полкъ, които тръгнаха отъ Ракитово. Командирѣтъ на полка веднага заповѣда: дветѣ роти отъ 2-а дружина да удължатъ бойния редъ влѣво; 3-а дружина да остане при заставата Кръста, въ бригадна поддържка.

На 6-и октомврий 3./3. с. с. полско артилер. отделение зае позиция съ 7-а батарея на висотата срещу Чисто тепе, съ 9-а — при Пашови клб. и съ 8-а — на Чисто тепе. 7-а батарея откри огън по Кара тепе. Отсъствието на всяко движение на тоя и другитъ турски постове убеди всички, че турцитъ сж напустнали граничната линия, и 27-и полкъ зае постове, безъ да срещне съпротива. Следъ това обезбържи близкитъ помашки колиби и настъпи до сливането на р. Дращаница съ Бъла Места.

39-и полкъ поради гъстата мъгла не можа да настъпи и остана на Вилица въ положението, въ което бѣше осъмналъ.

Боятъ при Елешница на 9-и октомврий.

Следъ боя на 5-и октомврий бригадата изгуби досѣга съ противника. Като предполагаше, че турцитъ още държатъ Кавунъ тепе и в. 1501, командирѣтъ на бригадата за 7-и октомврий разпорежи: 39-и полкъ, безъ една дружина, да настъпи срещу казанитъ висоти, като обхване дѣсния флангъ на противника; една дружина отъ 27-и полкъ да настъпи отъ колиби Конарско въ лѣвия флангъ и въ тила на сжщия противникъ; 2./39. дружина съ 5./1. с. с. планинска батарея да настъпи отъ Кръста и да завладѣе Гюль тепе; 27-и полкъ, безъ една дружина, да настъпи по долината на р. Дращаница и да завладѣе Якоруда.

Командирѣтъ на 39-и полкъ заповѣда 3./39. и 2./27. дружини съ 4./3. с. с. планинска батарея да атакуватъ и заематъ Кавунъ тепе и в. 1501. Обаче сутринѣта гъста мъгла покриваше мѣстността, и началникѣтъ на Родопския отрядъ, който бѣ пристигналъ на границата, заповѣда да се отложи настъплението. Следъ пладне се узна, че по висотитъ нѣма противникъ. Тогава дветъ дружини настъпиха и ги заеха. Постѣтъ Гюль тепе бѣ заетъ отъ 2./39. дружина, сжщо безъ съпротива.

27-и полкъ настъпи въ две колони. Дѣсната — 1-а и 3-а дружини и 3./3. с. с. полско артилерийско отделение — настъпи по долината на р. Дращаница; колоната не срещна противникъ, и въ 4 ч. и 30 м. сл. пл. влѣзе въ Якоруда и се разположи по квартири. Лѣва колоната — 4-а дружина съ три скорострелни планински батареи настъпи презъ Конарско и стигна в. 1501, кждето се спрѣ да ношува.

Останалитъ две дружини отъ 39-и полкъ бѣха въ разпореждане на бригадниятъ командиръ, и се премѣстиха на Вилица.

За 8-и октомврий командирѣтъ на бригадата разпорежи: 27-и полкъ съ 3./39. дружина, 3./3. с. с. полско, 2./3. с. с. планин., 3./1. с. с. планин. артилер. отдѣления и специалнитъ части да настъпи отъ Якоруда за Мехомия, да заеме тоя градъ и презъ прохода Предѣлъ да открие връзка съ 7-а дивизия, въ долината на Струма. 39-и полкъ, безъ 3-а дружина съ 2./1. с. с. планин. артилер. отдѣление (две батареи), да настъпи презъ планината Димачъ — в. 951, за да действува въ флангъ и въ тилъ на противника.

27-и полкъ настъпи така: 4-а дружина и 2-а рота, съ три планински батареи, — по пѣтя отъ в. 1501 — Бабиякъ — Лютово — клб. Мензелъ, съ целъ да се присъедини къмъ полка; дѣсно странично прикритие — 1-а дружина (две роти) — отъ Тъмничко за Бѣлица — Драгалище — Гудлово — Бачева — ханища Предѣлъ; 3-а дружина, Картечната рота, 3./3. с. с. полско артилер. отделение, пионерниятъ и мостовиятъ взводове — по пѣтя Якоруда — Мехомия.

Частитъ стигнаха и ношуваха: колоната съ 3-а дружина североизточно отъ Баня¹⁾, на дѣсния брѣгъ на р. Места, съ фронтъ на западъ; колоната съ 4-а дружина стигна и ношува въ клб. Котко, като откри връзка съ оная при Баня; страничното прикритие при Бачева бѣ срещнато съ силенъ огънъ отъ селото и съседнитъ висоти. Ротитъ поведоха бой, който продължи до вечерѣта. Началникѣтъ на прикритието, като не знаеше силитъ на противника, не се реши да остане на позицията, и отстъпи въ Гудлово.

Командирѣтъ на 27-и полкъ бѣ забравилъ да даде заповѣдъ на 2./27., 3./39. дружини и 4./3. с. с. планин. батарея. Старшиятъ командиръ на дружина, като узна за движението на бригадата, поведе тия части и презъ Бабиякъ ги заведе въ клб. Хадибива. 39-и полкъ, безъ 3-а дружина и съ 2./1. с. с. планин. артилер. отделение, стигна в. 951, югоизточно отъ Елешница, кждето се спрѣ да ношува, съ фронтъ на югозападъ. Колонитъ не срещнаха противникъ, освенъ малки групи башибозукъ.

На 9-и октомврий сутринѣта 3-а бригада бѣ разположена: страничното прикритие — 1./27. и 4./27. роти — при Гудлово; 2./27. и 3./27. роти — въ Дол. Драгалище; 3./27. дружина съ две

¹⁾ На картата мѣрка 1 : 210,000 погрѣшно е означено „Батия“.

картечници, 3./3. с. с. полско артилер. отделение, взвод пионери — североизточно от Баня, на дъсния бръг на Места, съ предни постове към Мехомия; 9./3. с. с. полска батарея — на позиция, въ поддръжка на предните постове; три роти и останалите две полски батареи — на бивак; там бяха бригадният и полковият командири; 4./27. дружина съ трит планински батареи — на левия бръг на Места, при колибит Котко, съ фронт на югоизток; към нея въ началото на боя се пресъединиха 2./27. и 3./39. дружини и 4./3. с. с. планинска батарея, които, под началството на подполковник Вакарелов, бяха ношували близо при колибит Хадибива; 39-и полк съ 2./1. с. с. планин. артилер. отделение — на в. 951; 2./39. рота прикриваше обоза; връзка между 39-и полк и останалата част от бригадата не бѣ открита.

Командирът на бригадата, като нѣмаше сведения къде се групира противникът, реши да разузнае въ посоките към в. Бабина Глава и към Мехомия и, възвисявшись от сведенията, да насочи частите. Но, докато разузнае, боята почна.

Командирът на 4./27. дружина бѣше получил заповѣд да заеме позиция на висотата южно от клб. Котко. Въ 8 ч. 30 м. пр. пл. челният отряд на дружината бѣ обстрелян съ седем-осем шрапнела, за които предполагиха, че идат откъм Бабина Глава. Трит планински батареи, под прикритието на авангардната 14-а рота, заеха позиция; останалите роти се групираха зад батареите; за противника не се знаеше нищо. Към 9 ч. пр. пл. частите се приближиха, водени от подполковник Вакарелов. Въ това време по височината западно от Елешница бяха забелязани пехотни колони, но, като предполагаша, че това може да бѣде 39-и полк, батареите не откриха огън. Едва въ 10 ч. 30 м., когато турците откриха за втори път артилерийски огън, се разбра, че насреща сѫ турци. Силите им се оценяваха на четири табора и две планински батареи. Всъщност там бѣше турският 41-и Неврокопски полк съ две планински батареи и около 1500 души башибозук. Понеже връзка съ 39-и полк, вълѣво, не бѣ открита, подполковник Вакарелов, комуто бѣ възложено началството над частите при клб. Котко, разгъна само 4./27. дружина и Картечната рота от 39-и полк, а другите — 2./27., 3./39. дружини, две картечници от 27-и полк, един пионерен взвод и 4./3. с. с. планин. батарея — остави въ поддръжка, докато се разясни обстановката. Трит планински батареи (5./3., 6./1. и 7./1.) обстреляха турците, които настѣпваха въ

сгъстени части, и ги принудиха да се прѣснат и прикрият въ дола, който имаше прикрити подстъпи. Поради това на 4./3. с. с. планин. батарея бѣ заповѣдано да заеме позиция на левия фланг на бойното разположение и да обстреля долината. Батареята зае позиция и обстреля съ мѣрникъ 2600, както дола, така и позицията на турците. Въ 11 ч. 30 м. пр. пл. турската лѣва батарея почна да изкарва орджията си напредъ, но 7./1. и 4./3. с. с. планински батареи съсрѣдоточиха огъня си по нея, разрушиха едно орджие, което остана там, а другите турците отдрѣгнаха.

Към 1 ч. сл. пл. се чува артилерийски изстрели от изток, откъм в. 951, където се предполагаше, че се намира 39-и полк. И наистина, този полк бѣ пренощувал на казаната висота, и се намираще въ твърде сгодно положение за действие въ тила на турците, при Баня Варвара. Обаче сутринта висотата 951 бѣше покрита съ мъгла, и нищо не се виждаше. Към 8 ч. 30 м. пр. пл. се зачуха първите артилерийски изстрели откъм Елешница. Командирът на полка имаше заповѣд да спре на в. 951 и да чака разпореждане и, само въ случай, че 27-и полк се ангажира въ бой, той да действа въ тил на противника.

Поради мъглата и бързото прекратяване на артилерийския огън, командирът на полка остана да чака разпореждане. Към 11 ч. 30 м. пр. пл., когато артилерийският огън се засили твърде много, командирът на полка реши да действа въ тил на турците и даде заповѣд на 2-а дружина да настѣпи съ 4./1. с. с. планин. батарея към долината на Места. Към 12 ч. мъглата се вдигна, и от в. 951 ясно се видѣ позицията на турците западно от Елешница и прѣснането на снарядите над нея. При все това командирът на полка не се решаваше да настѣпи съ цѣлия полк. Тогава командирът на 1-а дружина, подполковник Гладичев, който още сутринта настояваше да се настѣпи, заяви, че ще настѣпи по своя воля, и помоли командира на полка да му даде една батарея. Едва тогава последният заповѣда на 1-а дружина да настѣпи съ 5./1. с. с. планин. батарея към висотите югоизточно от Елешница, а 4-а дружина да следва зад 1-а, като полкова поддръжка.

И тъй, 39-и полк настѣпи въ две колони. Дѣсната — 1-а и 4-а дружини и 5./1. с. с. планин. батарея — настѣпи на северъ. Тя премина Ваджи долъ и зае позиция между тоя долъ и р. Златарица. Въ 1 ч. и 30 м. батареята откри огън по турската

батарея югоизточно от Бана Варвара. Следъ петъ — шесть изстрела конетъ на турската батарея отстъпиха къмъ Бана Варвара, а следъ това турцитъ смъкнаха на ржце и оттеглиха орждията въ сжщата посока. Тогава 5./1. с. с. планин. батарея пренесе огъня по сгжстенитъ турски поддръжки, които ясно се виждаха, и ги пръсна. Лѣвата колона — 2-а дружина и 4./1. с. с. планин. батарея — настъпи къмъ ханища Душинъ. Когато мъглата се вдигна, видъ се тилтъ на цѣлата турска позиция. Тогава колоната зае позиция на висотата североизточно отъ хана, и батареята откри огънь по една обрасла съ храсталакъ висота, кждето предполагаше, че сж турскитъ батареи. И наистина, отъ шумака изкочиха войници и коне и отстъпиха къмъ Добронище.

Подполковникъ Вакареловъ слушаше гърмежитъ на 4./1. и 5./1. с. с. планин. батареи, но не виждаше ефекта имъ. Турцитъ оттеглиха на по-закрита позиция батареитъ си, но продължиха да настъпватъ. Поради това подполковникъ Вакареловъ продължаваше да се отбранява. Къмъ 2 ч. сл. пл. той разгъна 2./27. дружина вдѣсно отъ 4./27. Може би турцитъ предполагали, че 2./27. дружина ще мине р. Места, та и тѣ започнаха да прехвърлятъ части на дѣсния брѣгъ на сжщата рѣка. За да се попрѣчи на това, изпратени бѣха отатъкъ Места, на Бабина Глава, 5./27. и 11./39. роти, а Картечната рота на 39-и полкъ съ огъня си не позволи на турцитъ да минатъ рѣката. Понеже нѣмаше противникъ насреща си, 2./27. дружина бѣ оттеглена въ поддръжка. Между това, батареитъ на турцитъ откриха огънь, частъ отъ който насочиха по Картечната рота и я принудиха да се оттегли и прикрие. Турската пехота достигна въ дола на 1200 крачки отъ позицията на 27-и полкъ. За да може да ги поражава, 4./27. дружина се подаде напредъ, а 2./27. дружина се разгъна вдѣсно отъ нея. Къмъ 3 ч. 30 м. сл. пл. положението се разясни добре, и подполковникъ Вакареловъ заповѣда настъпление по цѣлия фронтъ. 4./27. дружина, обаче, попадна подъ силенъ артилерийски и пехотенъ огънь и спрѣ. Тогава батареитъ на българитъ отъ всички посоки насочиха огъня противъ тѣзи на турцитъ и ги принудиха да млъкнатъ. Картечната рота на 39-и полкъ излѣзе напредъ и съ огъня си подкрепи настъплението. 4./27. дружина, подтикната съ 10./39. рота, отново настъпи.

Къмъ 4 ч. сл. пл. батареитъ на турцитъ започнаха да се снематъ отъ позицията си. Батареитъ на българитъ съсредо-

точиха огъня си върху тѣхъ и ги принудиха да оставятъ едно орждие. Въ това време турскиятъ дѣсенъ флангъ, изложенъ на кръстосанъ артилерийски, картеченъ и пушеченъ огънь, започна да отстъпва. Следъ него отстъпи и центърътъ. Само лѣвиятъ флангъ се държа до мръкване, навѣрно за да прикрие отстъплението.

На позицията западно отъ Места командирътъ на бригадата заедно съ командира на 27-и полкъ чакаше сериозно нападение откъмъ Мехомия. По негова заповѣдь, 8./3. с. с. полска батарея излѣзе на позицията при 9./3. с. с. полска батарея. Но тъй като откъмъ Мехомия противникъ не се яви, то, по заповѣдь на сжщия, 9./3. с. с. полска батарея зае позиция съ фронтъ на югоизтокъ, а въ 3 ч. 30 м. сл. пл. мина Места и, по указание отъ началника на артилерията въ участъка на подполковникъ Вакареловъ, зае открита позиция и въ 5 ч. 30 м. сл. пл. откри огънь по отстъпващия противникъ съ мѣрникъ 28.

Турцитъ бѣха разбити напълно. Частъ отъ тѣхъ отстъпиха презъ Добронище за Неврокопъ. Повечето войници се пръснаха по своитъ родни села, предадохъ оржжието на съселянитъ си християни и се облѣкоха въ гражданско облѣкло.

Загубитъ на българитъ въ боя при Елешница бѣха: 10 убити, 9 ранени и 4 въ неизвестност¹⁾. Загубитъ на турцитъ не сж известни; на бойното поле бѣха намѣрени 73 убити и 28 ранени.

Българитъ взеха трофеи: 2 планински нескорострелни орждия, 19 ракли съ снаряди за скорострелни планински орждия, много вещи отъ войнишко снаряжение и плениха: 1 офицеръ и 4 войника.

Дѣсното странично прикритие сутринтъ настъпи отъ Гудлово, атакува и прогони турцитъ отъ Бачева. Въ това време откъмъ Тепси тепе, при Мехомия, настъпи турска верига и откри огънь, но скоро отстъпи. Поради това прикритието отъ Бачева настъпи къмъ Предѣлъ, обаче къмъ пладне, по заповѣдь на командира на бригадата, се върна и се присъедини къмъ полка.

Началникътъ на Родопския отрядъ, който съ Щаба си още на 8-и октомврий бѣше стигналъ въ Якоруда, щомъ почна боятъ при Елешница, съобщи телеграфически за това на началника на 7-а дивизия.

¹⁾ Отъ загубитъ на българитъ, 6 убити и 3 въ неизвестностъ сж отъ 9./39. рота, която презъ нощта спаси Елешница отъ турцитъ, които бѣха започнали да колятъ българитъ.

След боя при Елешница 3-а бригада изгуби досѣга съ противника, и сутринята на 10-и октомврий нѣмаше никакви сведения за него. Поради това командирѣтъ на бригадата реши да разузнае. За тая целъ отъ 3./27. дружина, която бѣ северно отъ с. Баня, бѣха назначени два разузнавателни отряда: 1) 12-а рота съ две орджия отъ 4./3. с. с. планин. батарея бѣ насочена право къмъ Тепси тепе, при Мехомия, и 2) 9-а рота съ останалитѣ две орджия — въ сѣщата посока, 500 метра северно отъ 12-а рота. Отрядитѣ трѣбваше да трѣгнатъ, следъ като 12-а рота очисти Баня отъ неприятель. Въ това време 9-а рота зае позиция предъ охранението, и наблюдаваше откъмъ Тепси тепе. 10-а и 11-а роти заедно съ 3./3. с. с. полско артилер. отдѣление останаха на бивака. Къмъ тѣхъ се присѣдини и 2./27. рота. Между това, помацитѣ отъ Баня бѣха събрали и барикадирали женитѣ и децата въ най-здравитѣ каменни кѣщи, а мѣжетѣ, заели открайнината на селото, се бранѣха отчаяно, и съ непрекъсната стрелба не оставяха човѣкъ да приближи. Поради това къмъ 9 ч. пр. пл. 12-а рота бѣ подкрепена съ 11-а рота. Къмъ 1 ч. сл. пл. и 9-а рота бѣ изпратена съ дветѣ планински орджия. Така че срещу 100—150 помаци, войници и башибозукъ настѣпваха три роти и една планинска батарея. Къмъ 2 ч. сл. пл. откри огънь и 8./3. с. с. полка батарея.

Къмъ 3 ч. сл. пл., следъ като бѣха взети достатъчно мѣрки противъ Баня, командирѣтъ на бригадата разпореди: командирѣтъ на 27-и полкъ съ 2-а и 10-а роти и 3./3. с. с. полско артилер. отдѣление да настѣпи отъ позицията западно отъ Места за Разлогъ (Мехомия); къмъ него да се присѣдини и 2./27. дружина; 1./27. и 4./27. роти съ една планинска батарея да настѣпи за Предѣлъ; 4./27. дружина да заеме Бабина Глава, а 39-и полкъ да мине Места и да заеме Добронище и Банско.

Въ 3 ч. сл. пл. частитѣ настѣпиха. Тѣй като въ Мехомия се оказа противникъ, командирѣтъ на бригадата заповѣда на командира на 27-и полкъ да заеме височината северно отъ пѣтя, при р. Бачева, и да ношува тамъ. На дветѣ роти, изпратени за Предѣлъ, съобщи да се върнатъ, за да взематъ участие при атаката на Мехомия. Командирѣтъ на 27-и полкъ зае указаната височина и остана да ношува на нея. Дветѣ роти и планинската батарея, изпратени за Предѣлъ, се върнаха и останаха да ношуватъ въ Дол. Драгалище.

Командирѣтъ на 39-и полкъ остави 3-а дружина при Елешница и съ останалитѣ три дружини и две планински батареи

мина р. Места при устието на р. Ваджи долъ. Следъ това командирѣтъ на полка изпрати два разузнавателни отряда отъ по две роти и две орджия за Добронище и за Банско, съ задача да отрѣжатъ пѣтя на отстъплението на турцитѣ, които бѣха въ Мехомия. Но турскитѣ войници и башибозукъ отъ селото Баня, които бѣха заели в. Бабина Глава, откриха огънь и спрѣха движението. Взети бѣха мѣрки за очистване височината; влѣзе въ действие даже и артилерията. Къмъ 4 ч. сл. пл. 2./27. дружина зае Бабина Глава и заплаши тила на помацитѣ въ Баня. Тѣ къмъ 5 ч. сл. пл. бѣха принудени да напустнатъ и открайнината на селото, и се прибраха и барикадираха въ най-здравитѣ кѣщи, кждето продължиха да се бранѣтъ отчаяно. Следъ като помацитѣ се оттеглиха отъ в. Бабина Глава, полкѣтъ продължи настѣплението и вечерята зае Банско съ 4-а дружина, а Добронище — съ 1-а и 2-а дружини и дветѣ батареи. Въ Банско 4-а дружина завари четата на Чернопѣвѣ.

Началникѣтъ на Родопския отрядъ въ Якоруда, като получи донесение, че боятъ при Елешница е почналъ, самъ донесе за него въ Щаба на действащата армия. Прати заповѣдъ на дѣсната колона отъ 9-и полкъ да настѣпи най-енергично по пѣтя кръчма Яяласъ — Малъ Тепе — Бѣчакчи — в. Иваница, като изпрати две роти и две орджия къмъ Доспатъ, за да осигури движението си отъ югоизтокъ. Целта на настѣплението бѣ да заплаши тила и фланга на турцитѣ въ Разлога.

На командира на 3-а бригада заповѣда да изпрати три роти съ една планинска батарея на в. Хаджи Исмаилица и да вземе мѣрки да бждатъ охранявани южната и източната посоки отъ тоя върхъ и да изпрати една рота въ Якоруда.

На командира на 2./5. гранична рота съобщи, че сж забелязани около 500 души турци къмъ Кара Хасанъ, за да вземе мѣрки да не се промѣкнатъ въ България.

На 3./7. бригада въ Горна Джумая съобщи телеграфически, че въ Разлога турцитѣ сж отблъснати къмъ Неврокопъ; че тѣхни части се намиратъ въ Мехомия и Банско; че 3./2. бригада заема линията Бачева — в. Бабина Глава; и че не знае кой владѣе Предѣла.

Най-после, предвидъ на това, че страната не е очистена още отъ непокорно помашко население, заповѣда обозитѣ да се движатъ непосредно задъ частитѣ, и, когато се връщатъ за попълване, да имъ се даде прикритие.

Командирът на 3./2. бригада, като предполагаше, че главните сили на турците са отстъпили за Неврокоп, а част от тях се е оттеглила към Мехомия, разпореди на 11-и октомврий да започне общо настъпление и атака на Мехомия: 39-и полк да атакува откъм Банско и Баня, 4./27. дружина — от Бабина Глава през Баня, останалите части да настъпят от р. Бачева за Тепси тепе; двете роти и планинската батарея да настъпят от Долно Драгалище за Бачева и оттам — за в. Тепси тепе.

27-и полк, като остави 12-а рота да прикрива прохода за Мехомия от барикадиралите се помаци в Баня, настъпи в указания посоки. 39-и полк, след като остави една рота и две орджия за прикритие срещу помаци в Баня, така също настъпи.

Към 9 ч. пр. пл., когато 27-и полк наближи в Тепси тепе, забелязани бяха на тепето бели знамена и се чу биене на камбани. Изпратеният офицер донесе, че турската войска напуснала града още миналия ден, и че четата на Чернопъев влезла в града и обезоръжила помаци. Само няколко фанатици се бяха затворили в кулата, не искаха да се предадат и стреляха по войниците. Едно орджие откри огън по нея и я разруши. В 4 ч. сл. пл. 27-и полк влезе в града. Тогава командирът на бригадата разпореди: една дружина от 27-и полк с една планинска батарея да заеме Предъл; друга дружина с три полски и една планинска батарея да отиде в Якоруда, а останалите части от 27-и полк да отидат в Банско; 39-и полк да изпрати три роти и една планинска батарея на в. Хаджи Исмаилица, а с другите части да заеме и укрепи линията Добрионище — в. 951 и да охранява откъм Неврокоп. Частите от 27-и полк заеха местата си. От 39-и полк, 2-а дружина зае и укрепи висотите при Добрионище, 1-а и 4-а не можаха да стигнат Хаджи Исмаилица и в. 951 и ношуваха в Гостун и в Елешница. 3-а дружина и една планинска батарея отидоха в Мехомия.

Настъплението на 3-а бригада от 2-а Тракийска дивизия и на 9-и Пловдивски полк към Неврокоп.

Дейност на 12-и октомврий. На 11-и октомврий началникът на Родопския отряд в Якоруда получи от началника на 7-а дивизия съобщение, че 3./7. бригада настъпва с дъсната колона по посока Сушица — Моравци, с сръдната — по посока Крупник — моста Сали Ага и с лъвата — по посока Сърбиново — Мечкул — Кресна, и моли 3./2. бригада

да съдейства, като изпрати веднага една дружина с планинска батарея на в. Ел тепе. Още същия ден началникът на Родопския отряд съобщи, че до в. Ел тепе дружината ще стигне за два дни, а за батареята няма път, обаче началникът на 7-а дивизия и командирът на 3./7. бригада настояха да бъде изпълнена молбата им.

В същото време командирът на 3./2. бригада бе разпоредил за 12-и октомврий цялата бригада да се съсредоточи на линията Кремен — Филипово, но началникът на Родопския отряд, като взе предвид операциите на 7-а дивизия в долината на р. Струма и молбата на началника на 7-а дивизия, отмени това разпореждане, и, по негова заповед, бе изпратена 2./27. дружина с 5-а с. с. планин. батарея по долината на р. Раковица към Ел тепе, за да действа в тил на турците в долината на р. Струма.

Частите, които не бяха заели местата си предния ден, ги заеха; само 1./39. дружина, поради лошия път, ношува 1 1/2 км. до в. Хаджи Исмаилица; 3./39. дружина се премести в Елешница.

12./27. рота държеше под наблюдение барикадиралите се в Баня помаци с един взвод в бойна верига, а с другите три — заемаше дефилето към Мехомия. Командирът на ротата реши да се справи с помаци. Той обкръжи с верига селото и след това помоли близката планинска батарея да бомбардира заетите от помаци къщи. Батареята завърши бомбардировката към 1 ч. 30 м. сл. пладне. Ротата тръгна за Мехомия, като остави един взвод да огледа селото. От кулата на Али ага се предадоха около 70 жени и деца. Убити се оказаха 13 души. Част от барикадиралото се население загина в съседното на кулата здание, подпалено от артилерията.

Дъсната колона на 9-и полк остана на местото си, като изпрати взвод на Кавалджи планина, за свързка с лъвата колона, но връзка не можа да бъде открита.

Лъвата колона получи заповед да заеме Гъоз тепе, но поради късното получаване заповедта стигна и ношува в Кара Булак.

Дейност на 13-и октомврий. На 13-и октомврий, по разпореждане от командира на 3./2. бригада, 27-и полк изпрати 1-а дружина (три роти) с 4./1. с. с. планин. батарея в помощ на 50-и полк, в долината на р. Струма. 39-и полк с три планински батареи зае и укрепи гребена на изток от Кремен и тоя на юг от Осеново.

Изпратената на в. Хаджи Исмаилица 1./39. дружина съ една планинска батарея получи заповед да заеме тоя връхъ, да го укрепи срещу противникъ отъ югъ и отъ изтокъ и да обезоръжи тамошното помашко население. Дружината бѣ нощувала на 1½ клм. предъ Хаджи Исмаилица, и въ 7 ч. пр. пл. настѣпи къмъ върха. По това време се получи сведение, че на в. Черешна, между Хаджи Исмаилица и границата, се събрали голѣми неприятелски партии. Командирътъ на дружината насочи колоната въ тая посока. Когато авангардната 3-а рота наближи върха, една башибозушка чета откри огънь по нея. Ротата се разгъна, прогони башибозука, и настѣплението продължи. Обаче въ това време откъмъ североизтокъ се зачу силна стрелба. Отъ северъ пристигнаха четници, изпратени за свръзка, и съобщиха, че 4-а рота отъ дружината и 2./27. рота, които бѣха оставени на граничния връхъ Гюль тепе, и четата на Ботушановъ още отъ миналия день водятъ бой съ башибозука, който заема в. 1350, колиби Нова Махала и турската казарма. Дружината веднага се разгъна североизточно отъ Хаджи Исмаилица, а батареята, подъ прикритието на единъ възводъ, зае позиция северозападно отъ тоя връхъ. Въ сѣщото време срещу башибозука, който заемаше турската казарма и Нова Махала, се бѣха разгънали отъ противоположна страна 4./39. и 2./27. роти и четата доброволци. Батареята откри огънь по казармата и я разруши. Башибозукътъ се оттегли въ окопитъ на в. 1350. Батареята обстреля и тѣхъ. Турцитѣ избѣгаха и се прѣснаха изъ гората.

Дѣсната колоната отъ 9-и полкъ остана на мѣстото си; свръзка съ лѣвата колоната не можа да се открие. Последната продължи настѣплението отъ Кара Булакъ за Гюозъ тепе. Следъ слаби престрелки съ башибозуци, заседнали по скалиститѣ върхове и изъ горитѣ, колоната стигна и зае Гюозъ тепе съ авангарда си, а главнитѣ сили останаха въ долината на р. Доклатъ.

Дейностъ на 14-и октомврий.

На 14-и октомврий командирътъ на 3./2. бригада не знаеше, че Кресненското дефиле е превзето отъ 3./7. бригада, и не предприе никакви действия.

Дѣсната колоната на 9-и полкъ сѣщо така остана на мѣстото си; връзка съ лѣвата колоната не бѣ открита. Последната продължи пѣтя за Бадолинъ и следъ единъ походъ, тежекъ поради

лошия пѣтъ и постоянна среща съ помацитѣ, стигна и зае висотитѣ западно съ селото.

Отъ заловенъ чрезъ телефона разговоръ бѣ узнато, че турцитѣ сѣ изпратили единъ таборъ къмъ Доспадъ, а за движението на колоната нищо не знаятъ.

Боятъ при в. Костадинъ на 15-и октомврий.

На 15-и октомврий командирътъ на 3./2. бригада, като се научи, че 3./7. бригада настѣпва къмъ Кресна, реши да настѣпи и той и разпреди: 39-и полкъ да стигне р. Каменица и да заеме позиция отъ дветѣ страни на Места, отъ в. Джегалъ до с. Ковачевица, а 27-и полкъ, като изпрати отъ гр. Банско по билото на Пиринъ странично прикритие, въ съставъ една дружина и една планинска батарея, съ останалитѣ части и една полска батарея да стигне въ Обидимъ, кждето да застане като маневрени войски.

39-и полкъ настѣпи въ две колони: 2-а дружина съ две полски батареи — по дѣсния брѣгъ, а 4-а дружина съ една планинска батарея — по лѣвия брѣгъ на Места. 3-а дружина настѣпи следъ 2-а, а на 1-а дружина бѣ заповѣдано да остане на в. Хаджи Исмаилица. Нѣмаше никакви сведения за противника, и затова настѣплението се извърши съ най-голѣма предпазливостъ. Пѣтищата бѣха много лоши, а особено пѣтътъ за дветѣ полски батареи, който бѣ извънредно каменистъ. Мостътъ на р. Ренишъ бѣ повреденъ, и за да се поправи, батареитѣ чакаха три и половина часа. Поради това полкътъ не можа да стигне обекта си, и нощува по пѣтя.

Отъ 27-и полкъ, 4-а дружина съ една планинска батарея трѣгна отъ Банско по билото на Пиринъ, но едва успѣ да стигне Елъ тепе. 3-а дружина съ придаденитѣ части трѣгна отъ Банско за Обидимъ, кждето стигна привечеръ. На 1-а и 2-а дружини, които бѣха изпратени въ долината на р. Струма, бѣ изпратена заповѣдъ да се върнатъ при полка.

Дѣсната колоната отъ 9-и полкъ трѣгна по пѣтя Бозаланъ — Сатовица, като изпрати една рота въ лѣво странично прикритие, за свръзка съ лѣвата колоната. Къмъ 3 ч. 30 м. сл. пл. изпратениятъ отъ колоната разузнавателенъ отрядъ — полурота отъ 8-а рота — се натъкна на турски групи, заели позиция северно отъ в. Костадинъ. Полуротата отхвърли групитѣ, но се натъкна на

единъ таборъ турци, окопани на в. Костадинъ. Тогава разузнавателниятъ отрядъ бѣ усиленъ съ 15-а и 16-а роти, а 6-а рота остана въ дружинна поддържка. Авангардната 6./3. с. с. планин. батарея излѣзе на позиция. Другитѣ роти съ 7./3. с. с. планин. батарея застанаха въ сборенъ редъ, задъ лѣвия флангъ.

Бойната частъ настѣпи смѣло, и къмъ 5 ч. сл. пл. се приближи намѣста до стотина крачки отъ турскитѣ окопи, обаче поради силния огънь не можа да настѣпи по-нататъкъ. Въ това време единъ артилерийски взводъ откри огънь, но веригитѣ не се вдигнаха. Тогава, следъ като удължи лѣвия флангъ съ 6-а рота, самъ началникътъ на колоната, подполковникъ Топаловъ, излѣзе напредъ и лично поведе бойната частъ на ножъ. Турцитѣ, безъ да дочакатъ удара, избѣгаха.

Колоната изгуби: убити — началника си, подполковникъ Топаловъ, и 4 войника, и ранени — 4 войника.

Следъ това колоната продължи настѣплението, и до вечерята авангардътъ зае Сатовица, а главнитѣ сили се разположиха на висотата северно отъ него.

На лѣвата колоната отъ 9-и полкъ бѣ изпратена отъ началника на Родопския отрядъ заповѣдъ да настѣпи по пѣтя Кочанъ — в. Иваница и, като присъедини и дѣсната колоната, да заеме линията Сатовица — Фъргово. Заповѣдта бѣ получена въ 11 ч. пр. пл., къмъ пладне настѣпи и вечерята стигна съ главнитѣ си сили въ Кочанъ, а авангардътъ зае висотата западно отъ селото.

Дейность на 16-и октомврий.

На следния день колонитѣ продължиха настѣплението. 3./2. бригада бѣ изгубила досѣгъ съ противника. Като предполагаше, че е възможна среща съ значителни неприятелски сили, командирътъ на бригадата настѣпваше съ голѣма предпазливостъ и почти въ боенъ редъ. При това пѣтятъ бѣше съвършено невъзможенъ за движение на полскитѣ батареи, затова изкараха селяни да го поправятъ. По тая причина частитѣ пакъ не можаха да стигнатъ посочената позиция, и, по заповѣдъ отъ командира на бригадата, 39-и полкъ зае позиция: 2-а дружина, Картечната рота и дветѣ полски батареи — южно отъ Кременъ; 4-а дружина — при Буково; 3-а дружина застана въ полкова поддържка, задъ 2-а, а 1-а дружина, която бѣше получила заповѣдъ да се присъедини къмъ полка, не можа да стигне, и ношува по пѣтя.

3./27. дружина съ полската батарея се премѣсти отъ Обидимъ въ Кременъ. Батареята излѣзе на позиция подъ прикритието на една рота.

Лѣвата колоната на 9-и полкъ тоя день настѣпи за в. Иваница. При в. 1353 авангардътъ бѣ принуденъ да спре и да се разгъне, за да прогони 2 роти турци, които откриха огънь. Следъ кратка престрелка, турцитѣ отстъпиха, и колоната зае в. Иваница. Тамъ пристигна и дѣсната колоната. Така че на в. Иваница се събра цѣлиятъ 9-и полкъ съ 1./3. и 3./3. с. с. планин. отдѣления (4 батареи). За свръзка съ 3./2. бригада още къмъ пладне бѣ изпратена 1 рота къмъ Ковачовица.

Чрезъ прикачване телефоненъ апаратъ за турската телеграфна жица бѣ узнато, че въ Неврокопъ има 2—3 табора съ 3 планински орджия, и че въ града владѣе паника. Изпратенитѣ разузнавателни отряди се разбѣгаха, та изпращатъ други. Сѣщото бѣ потвърдено и отъ пленени турци.

За всичко това командирътъ на полка донесе на началника на отряда въ 3 ч. сл. пладне.

Въ 10 ч. 30 м. сл. пл. началникътъ на преднитѣ постове донесе по телефона, че селата Абланица и Добренъ сж чисти отъ неприятель, и че привечеръ се е водилъ отъ частитѣ на 3-а бригада бой за заемане моста на р. Места, находящъ се на пѣтя Радилово — Неврокопъ.

Дейность на 17-и октомврий.

Презъ тоя день 3./2. бригада продължи настѣплението съ сѣщата предпазливостъ, както предишнитѣ дни, и трѣбваше да стигне линията в. 1604 — билото южно отъ Лѣжница — Балдюва — Фотовица. 39-и полкъ продължи настѣплението по двата брѣга на Места. 2-а дружина поради лошия пѣтъ, особено за полскитѣ батареи, и безпокойството отъ башибозуци, които се явяваха тукъ-тамъ, едва стигна и зае билото южно отъ Брѣзница. Полскитѣ батареи и 3-а дружина ношуваха при селото. 4-а дружина, по недоразумение, остана при Буково. 1-а дружина и тоя день поради късно получаване заповѣдта и лошия пѣтъ не можа да настигне полка.

3./27. дружина съ Картечната рота и полската батарея стигна въ Брѣзница. 4./27. дружина съ планинската батарея стигна и ношува на Сагъркачъ. Останалитѣ две дружини отъ полка съ две планински батареи бѣха на пѣтъ отъ Кресна за полка.

9-и полкът съ придатените части цѣлия день остана на в. Иваница и около него, въ очакване заповѣдъ отъ началника на отряда. Командирътъ на полка се ограничи съ изпращане разузнавателни отряди предъ фронта и на югъ. Изпратената предния день 11-а рота не успѣ да открие свръзка съ 3-а бригада. Цѣлия день пристигаха отъ околните помашки села депутации, съ изявления за покорностъ. Пристигнаха българи и турци отъ селата около Неврокопъ съ известие, че турцитѣ напустили града и отстъпили на югъ. Командирътъ на полка се ограничи съ изпращане команди да обезоружатъ населението на селата.

Заемане Неврокопъ на 18-и октомврий. На 3./2. бригада предстоеше да заеме Неврокопъ. Въ Щаба на бригадата нѣмаше никакви сведения за противника, но се предполагаше, че той непременно ще се опита да задържи града, като заеме удобната позиция северно отъ него. Командирътъ на бригадата организира атака едновременно по фронта и отъ фланговетѣ. За тая цель на 18-и октомврий бригадата настѣпи въ три колони: дѣсна — 4./27. дружина съ планинската батарея — отъ в. Джегалъ къмъ колиби Юрукъ; срѣдна — 2-а и 3-а дружини и две роти отъ 4-а дружини отъ 39-и полкъ, 3-а дружина и Картечната рота отъ 27-и полкъ, три полски и една планинска батареи — по пѣтя Корница — Лжжница — Неврокопъ; и лѣва — останалитѣ една и половина дружини отъ 39-и полкъ и две планински батареи — по пѣтя Буково — Цирополъ — Балдува. Колонитѣ тръгнаха въ 8 ч. пр. пладне. Понеже дѣсната колона още не бѣше стигнала на в. Джегалъ, сутринта по нейния пѣтъ бѣ изпратена една рота Освенъ това, отъ срѣдната колона бѣ изпратенъ рекогносцироваченъ отрядъ — една рота. Командирътъ на ротата донесе, че градътъ е напустнатъ отъ турцитѣ още преди два дѣня и е заетъ отъ четитѣ на Паница, Буйновъ и Арнаутовъ. Веднага бѣ изпратена една дружина съ една планинска батарея да заеме града. Въ 7 ч. сл. пладне срѣдната и лѣвата колони влѣзоха въ града, и се разположиха на бивакъ на източния край.

9-и полкъ и презъ тоя дѣнь остана на мѣстото си, около в. Иваница. Командирътъ му чакаше заповѣдъ, за да действа по-нататъкъ, и не се решаваше да настѣпи, макаръ да знаеше, че градътъ Неврокопъ е напустнатъ отъ турцитѣ, и че по-виднитѣ турски семейства сж избѣгали въ Драма. Вечерята чрезъ

телефона бѣха заловени телеграми, отъ които се узна, че Неврокопъ е заетъ отъ 3./2. бригада.

На 19-и октомврий 3./2. бригада остана на бивакъ при Неврокопъ, като взе мѣрки за охрана на пѣтищата къмъ Серъ и Драма. За тая цель 3./27. дружина съ една планинска батарея зае в. 1238, северно отъ Либяхово, и висотитѣ северно отъ Гайтаниново, а на 4./27. дружина, която настѣпваше по билото на Пиринъ, бѣ пратена заповѣдъ да заеме в. Бей, а на следния дѣнь — Парилъ Башъ.

9-и полкъ тръгна отъ в. Иваница и къмъ 2 ч. сл. пл. стигна въ Неврокопъ, и се разположи на бивакъ.

Настѣплението на 1-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия къмъ ж.-п. ст. Букъ.

Разпореждания за настѣплението. Следъ разбиването на турцитѣ на 12-и октомврий при Джебрайо, турцитѣ, обзети отъ паника, избѣгаха на гѣлпи презъ Паласъ за Ксанти. Изпратенитѣ патрули и разузнавателни части презъ нощта на 12-и срещу 13-и октомврий донесоха, че до селата Паласъ, Смилянъ и Кошница (Сепетъ махле) нѣма даже отдѣлни турски войници. Така че досѣгътъ съ противника бѣ изгубенъ.

Командирътъ на бригадата, както се каза, бѣ получилъ заповѣдъ до второ разпореждане да остане на завладѣната линия Пашмакли — Устово, за да осигурява Чепеларската долина. На 13-и и 14-и октомврий той устройваше прехраната, телефоннитѣ връзки и летеща поща, обезоружиха помашкитѣ села, залови и изпрати въ вътрешността на Царството разбѣгалитѣ се по домоветѣ си турски войници.

На 14-и октомврий къмъ пладне командирътъ на бригадата получи отъ началника на отряда следната телеграма:

„Следъ като прецените обстановката и възможността за реализиране втората задача отъ дадената Ви директива, предоставямъ да вземете решение съобразно резултата отъ тая преценка и съобразно даннитѣ, които имате, за силитѣ и разположението на противника. Ако се решите на активни действия, съветвамъ Ви, частта, на която възложите изпълнението на тая задача, да се приближи на 20—25 км. до станцията, и по възможностъ нощно време, за да има възможностъ на следния дѣнь рано да се извърши разрушението и следъ това да се отстъпи пакъ назадъ поне на десетина километра. Колоната да бѣде снабдена съ проводници, които познаватъ добре мѣстността. Донесете своевременно за взетото Ви решение.“

За да бъде улеснено разузнаването, а така също и набѣгът, командирът на бригадата реши 21-и полкъ да настѣпи и се утвърди на линията Кошница — Смилянъ — Паласъ, и следъ като се събератъ по-опредѣлени сведения и се обезоръжи помашкото население въ околността, да се пристѣпи къмъ извършване набѣга. Затова на 14-и октомврий той заповѣда 21-и полкъ да заеме казаната линия: 1-а дружина съ 10./3. не с. с. планин. батарея, взводъ пионери, минно-подривно отдѣление и четитъ на Калфата и Българията да настѣпи отъ Пашмакли за Кошница; 2-а дружина съ 9./3. не с. с. планин. батарея да настѣпи отъ в. 1311 къмъ висотата северозападно отъ Гол. Паласъ; 4-а дружина съ 1./3. с. с. планин. батарея да заеме Смилянъ; 3-а дружина, която бѣ въ охрана, следъ като 4-а дружина настѣпи, да се събере и заедно съ 8./3. не с. с. планин. батарея и Картечната рота да се установятъ въ Фатово. Да се разузнаятъ посоките Кошница — Арда Баши, Смилянъ — Ксанти и Голѣмъ Паласъ — Ксанти. 3-а гранична рота да обезоръжи завладѣнитъ помашки села.

Сѣщия день командирът на бригадата повика командира на 1-а дружина, съобщи му, че на него ще възложи набѣга къмъ ж.-п. ст. Букъ, даде му указания и му препоръча бързина, скритостъ и внезапностъ.

На 15-и октомврий частитъ заеха указанитъ мѣста, безъ да срещнатъ съпротива. Въ Голѣмъ Паласъ бѣха взети: 25 пушки, 160 сандѣка маузерови и мартинови патрони, 100 сандѣка артилерийски снаряди, 10 сандѣка запалки, 7 бурета бездименъ барутъ и 100 комплекта дрехи.

Отъ разузнаванията презъ сѣщия день бѣ узнано, че турцитъ иматъ около Шахинъ 2000—3000 души, че въ Ксанти пристигнали по желѣзницата други части, че къмъ Гюмюрджина се събирали голѣми части — около 8000 души, и били изпратени къмъ Кърджали, че пѣтьтъ отъ вододѣла (в. 1400) северно отъ Арда Баши до желѣзно-пѣтния мостъ Букъ е лоша конска пѣтека, и се изминава за шестъ часа, и че при моста, освенъ караулъ отъ 10—15 души, други войски нѣма. Отъ тия сведения командирът на бригадата заключи, че по-сериозни действия отъ турцитъ къмъ Гол. Паласъ не могатъ да се очакватъ порано отъ два—три дни. Той реши да предприеме разрушаване на желѣзно-пѣтния мостъ по следния начинъ: да осигури посоката Гол. Паласъ — Ксанти, като ешелонира три дружини и три ба-

тареи между Арда Баши и Смилянъ; въ навечерието на нападението една дружина съ една батарея, взводъ пионери и минно-подривно отдѣление да заеме превала между в. 1450 и в. 1538 (Кошларъ), а дружината задъ нея съ една батарея да застане около Акъ Су; на следния день дружината ще направи наскокъ до Букъ, за да изпълни задачата, а дружината задъ нея ще заеме превала; останалата дружина ще бъде резервъ на участъка, въ Смилянъ; последната дружина ще остане въ Гол. Паласъ.

На 15-и октомврий привечеръ командирът на бригадата разпореди за следния день: 1-а дружина да заеме превала, а на 17-и октомврий рано да извърши набѣга и разруши моста при Букъ; 4-а дружина да заеме на 16-и октомврий Арда Баши и да ношува тамъ, а на следния день да заеме превала и прикрива оттеглянето на 1-а дружина; 3-а дружина да се премѣсти въ Чокманово, кждето остава въ разпореждане на командира на бригадата; 2-а дружина да се укрепи при Гол. Паласъ.

На 16-и октомврий 1-а дружина съ придаденитъ ѝ части тръгна въ 7 ч. пр. пл. отъ Кошница и въ 8 ч. сл. пл. стигна превала, като изгуби много време, за да обезоръжи мохамеданското население. 4-а дружина зае Арда Баши, а 3-а — Чокманъ, кждето пристигна и Щабътъ на бригадата. 2-а дружина отъ Гол. Паласъ изпрати разузнавателенъ отрядъ по шосето за Ксанти, който стигна до Яново, безъ да срещне противникъ.

Боятъ при Скренова На 17-и октомврий въ 4 ч. сл. пл. 1-а на 18-и октомврий. дружина настѣпи въ колона по единъ по конската пѣтека Кашларъ — Предѣлково — Джура — Бѣленъ. Населението бѣ мохамеданско и добре въоръжено. За да гарантира тила си, дружината го обезоръжи, поради което тя изгуби много време и къмъ 5 ч. сл. пл. стигна 2 клм. северно отъ Скренова, кждето почива до 10 ч. 30 м. сл. пладне. Презъ това време бѣха изпратени два подофицерски патрула отъ най-храбритъ войници и доброволци къмъ Букъ и Скренова. Първиятъ доведе единъ турчинъ съ писмо, адресирано до турския офицеръ въ Горнова, съ което се канѣше всичкото турско население да вземе пушкитъ и да се яви при командира на дружината на ж.-п. ст. Букъ за борба съ гяуритъ. Другиятъ патрулъ донесе, че турцитъ иматъ при ж.-п. ст. Букъ два табора, и се намиратъ въ една

падина западно отъ Скренова, на лъвия бръг на Места. Командирът на дружината реши да настъпи веднага и призори да разруши моста.

Понеже двата табора турци отъ Скренова бѣха опасни за тѣла му, той изпрати 1-а рота съ две орждия и по-голѣмата частъ отъ доброволцитѣ да настъпи къмъ Скренова и призори да нападне казанитѣ табори и ги ангажира въ бой, докато той съ останалитѣ части разруши моста, и се върне. Въ 10 ч. 30 м. сл. пл. частитѣ тръгнаха. 1-а рота се приближи незабелязано на 700 крачки отъ лагера на турцитѣ, и взе мѣрки да не бѣде усѣтена. Останалитѣ три роти, четири орждия и дванадесетъ доброволци командирът на дружината поведе презъ Горнова къмъ моста Букъ, но поради голѣмата тъмнина дружината изгуби пѣтя.

Следъ като ротитѣ се движиха въ тъмнина цѣли три часа по една извънредно труднопроходима пѣтека, попаднаха въ силнопресѣчена и залесена мѣстностъ, кждето ориентирането бѣше съвсемъ невъзможно. Оказа се, че и проводницитѣ не познаватъ добре тази мѣстностъ, и не можеха да посочатъ на къде да се върви. Положението на дружината се затрудни, защото времето напредваше, а разстоянието до моста бѣ голѣмо, и вѣроятността да се стигне до него още презъ нощта, за да бѣде изненаданъ противникътъ, бѣше много малка. Но положението още повече се влоши, когато се получи донесение отъ командира на 1-а рота, съ което съобщаваше, че турцитѣ постоянно се засилватъ съ части, които пристигали откъмъ Триградъ, и че презъ нощта били избѣгали двама турци отъ Скренова, които навѣрно сж съобщили за неговото присѣствие, както и за неговитѣ слаби сили. Като смѣташе положението си опасно, той искаше да бѣде подкрепенъ. Предвидъ на това командирът на дружината реши да се върне и най-напредъ да нападне турскитѣ части при Скренова, а следъ това да нападне моста. За прикритие на тила на дружината откъмъ Караджакьой той остави 4-а рота и четата на Данаилова на висотата югозападно отъ Горнова.

На 18-и октомврий точно въ 6 ч. пр. пл. 1-а рота нападна лагера на турцитѣ, по които откри пехотенъ и артилерийски огънь отъ 700 крачки разстояние. Турцитѣ бѣха изненадани, и съ виковете „Аллахъ“ се разбѣгаха по разни посоки, като оставиха всичкитѣ

си палатки. Заедно съ хората се разбѣгаха и конетѣ, което още повече усили паниката.

Къмъ 7 ч. 30 м. пр. пл. пристигна командирът на дружината, който, щомъ се ориентира, веднага развърна 3-а рота и батареята влѣво отъ 1-а рота, а 2-а рота остави въ дружинна поддръжка. Въ това време падна мъгла, и не можеше да се забележи какво става къмъ страната на противника. Последниятъ, като се опомни отъ изненадата, откри огънь, и се започна усилена престрелка и отъ дветѣ страни. Понеже командирът на дружината се боеше да не би противникът да настъпи откъмъ ж.-п. ст. Букъ и да обхване дружината, той разпреди 4-а рота да остави при Горнова само единъ взводъ, а останалитѣ да заематъ позиция влѣво отъ 2-а рота, съ фронтъ на югъ, за да бждатъ запазени флангътъ и тилътъ на дружината откъмъ Букъ.

Къмъ пладне мъглата се вдига, и въ турския бивакъ ясно се забелязваха труповѣ на множество хора и коне.

Между това, на 17-и октомврий сутринта командирът на бригадата получи донесение, че на пасбище Хюсеинъ Ага се окопава единъ табора съ две—три орждия и че около Шахинъ имало четири табора. Поради това той прати заповѣдь: при оттеглянето 4-а дружина да отиде въ Чокманово, а 1-а, като остави доброволцитѣ да наблюдаватъ превала Кашларъ, да отиде въ Дорянъ (Торянъ), и оттеглянето да стане най-бърже.

Отъ донесенията презъ сщия день командирът на бригадата се усъмни въ възможността да бѣде разрушенъ мостътъ. Въ 11 ч. 50 м. сл. пл. той съобщи това си съмнение на командира на 21-и полкъ, и му заповѣда да вземе мѣрки за бързото и безопасно оттегляне на 1-а дружина.

Командирът на полка заповѣда на командира на 1-а дружина: „Ако до този моментъ — получаване настоящето — не сте успѣли въ мисията си, започнете да отстъпвате къмъ превала и незабавно донесете за резултата“. Заедно съ тая заповѣдь, командирът на полка му изпрати подкрепление 15-а рота, която зае позиция при Бѣленъ.

Командирът на 1-а дружина получи тая заповѣдь въ 3 ч. 30 м. сл. пл., и като не знаеше причинитѣ за това разпореждане, реши веднага да отстъпи. За да скрие оттеглянето, той заповѣда на батареята да открие огънь съ най-далеченъ мѣрникъ по ж.-п.

ст. Букъ, отдето турцитъ отговориha съ нѣколко изстрела. Това показваше, че турцитъ сж получили нови подкрепления, защото до това време тѣ нѣмаха артилерия. Следъ това остави 1-а рота съ четитѣ да продължаватъ боя, докато се мръкне, и после да отстъпятъ. Съ останалитѣ части той отстъпи незабелязано, въ пълненъ редъ, въ 4 ч. сл. пл. и презъ нощта стигна преваля, и се спрѣ да ношува.

Сжщата нощъ командирѣтъ на бригадата получи донесение отъ командира на 2-а дружина, че турци настѣпватъ отъ в. Илишахъ къмъ Гол. Паласъ, като насочватъ части на югоизтокъ отъ Мал. Паласъ, и принудили изпратения напредъ разузнавателенъ отрядъ и заставитѣ да се оттеглятъ на позицията. Поради това командирѣтъ на бригадата разпореди 1-а и 4-а дружини да отстъпятъ, а на командира на 6-а гранична рота заповѣда да събере частитѣ отъ Граничната дружина, които сж въ Райково, и да заеме в. 1311.

На 19-и октомврий сутринята бѣ получено ново донесение, че турцитѣ насочватъ части откъмъ Върба въ флангъ на 2-а дружина въ Гол. Паласъ. Той разпореди 3-а дружина съ батареята и Картечната рота да заеме в. 1311. На тая висота той реши да задържи турцитѣ, докато пристигнатъ другитѣ дружини. На 9-а рота заповѣда да заеме висотата южно отъ Смилянъ, съ задача да охранява посоката Чикичъ — Смилянъ. Къмъ 8 ч. пр. пл. се получиha нови донесения, споредъ които, турски части настѣпвали къмъ Топуклу, въ тилъ на 2-а дружина. Въ тая посока нѣмаше други части, освенъ постовеѣ на 3-а гранична дружина, и бѣ възможно турцитѣ да се явятъ въ тилъ и да принудятъ 2-а дружина да напустне позицията при Гол. Паласъ, преди да стигне 4-а дружина. Поради това командирѣтъ на бригадата веднага изпрати 12-а рота отъ 3-а дружина съ две картечници и две орджия да заеме позиция на висотитѣ при в. Селище, за да запази тила на казаната позиция.

Бойовеѣ при Паласъ на 19-и и 20-и октомврий.

(Картограф. прилож. № 4).

Къмъ 9 ч. пр. пл. се почна пехотна престрелка при постовеѣ на 3-а гранична рота около Топуклу. Къмъ 10 ч. пр. пл. посто-

ветѣ започнаха да отстъпватъ, и бѣха забелязани турски части да настѣпватъ къмъ лѣвия флангъ на дружината и къмъ Топуклу. Командирѣтъ на дружината прибра 7-а рота, срещу която нѣмаше противникъ, а съ 5-а рота удължи лѣвия си флангъ. Турцитѣ се приближиха до позицията и откриха силенъ похотенъ и артилерийски огънь, обаче, силно поражавани отъ окопанитѣ български роти и отъ батареята, тѣ въ 1 ч. 40 м. сл. пл. отстъпиха на висотитѣ източно отъ Гол. Паласъ, отдето тѣхната батарея продължи усилено да стреля.

Между това, още сутринята 3-а дружина — 10-а и 11-а роти и четири орджия — стигна на в. 1311. Оттукъ, по заповѣдъ на бригадниа командирѣ, дружината настѣпи къмъ Оручъ махле, за да заеме висотата северозападно отъ Мал. Паласъ и да защити фланга на 2-а дружина. Оказа се, че висотата е заета отъ турцитѣ. Командирѣтъ на дружината прикри лѣвия си флангъ съ полурота, а съ 11-а рота, подпомогнатъ и отъ огъня на батареята, прогони турцитѣ и зае висотата. Турцитѣ отстъпиха по висотитѣ източно отъ Мал. Паласъ и Върба.

Къмъ 7 ч. сл. пл. турцитѣ отново атакуваха по цѣлата линия, но бѣха отбити.

Въпрѣки тия успѣхи, на 20-и октомврий къмъ 3 ч. сл. пл. командирѣтъ на 2-а дружина, като взе предвидъ численото превъзходство на турцитѣ и опасността дружината да бжде изложена на отдѣлно поражение, отстъпи при Устово, отдето изпрати офицеръ, съ донесение, че дружината била атакувана презъ нощта, и отстъпила на висотитѣ североизточно отъ Устово.

1-а и 4-а дружини се движеха усилено. 4-а дружина съ батареята и две картечници стигна вечерята до Монастиръ (в. 1250), а 1-а дружина съ придаденитѣ части, следъ като бѣ починала на преваля Кашларъ, пжтуваше за Кошница.

Загубитѣ на българитѣ въ боя при Паласъ сж: отъ 2-а дружина — 4 убити, 5 ранени и 6 изчезнали; отъ 3-а дружина — 1 убитъ и 3 ранени.

На 20-и октомврий сутринята командирѣтъ на бригадата намисли положението затвърдено — турцитѣ при Паласъ бѣха отбити, и 21-и полкъ бѣше групиранъ за по-нататъшно противодействие. Обаче въ 6 ч. 30 м. пр. пл. пристигна офицеръ, съ донесение, че 2-а дружина отстъпила и че временно се е спрѣла въ Устово, за да се просушатъ войницитѣ, измокрени отъ проливния дъждъ

през нощта. Това донесение предизвика недоумение, защото никой не бѣ чуль да се води бой през нощта. Командирѣтъ на бригадата веднага реши да задържи противника на удобната за опорна отбрана висота 1311 и разпореѣ командирѣтъ на полка да настѣпи отъ Монастирь (в. 1250) съ 4-а дружина и да заеме в. 1311; 2-а дружина, отъ Устово, веднага да настѣпи за сѣщата висота и да влѣзе въ разпореждане на командира на полка, а 1-а дружина да ускори движението и да стигне Фатово.

Въ сѣщото време пристигна донесение отъ началника на граничната застава, отблѣсната отъ Топуклу, че турцитѣ заели висотитѣ западно отъ това село и насочили нѣкакви части къмъ Устово. Понеже появяването макаръ и на малки части въ тая посока можеше да предизвика паника въ тила, командирѣтъ на бригадата разпореѣ командирѣтъ на 6-а гранична дружина, която бѣ на позиция при в. Селище, да настѣпи и отхвърли противника при Топуклу и да влѣзе въ връзка съ 21-и полкъ, а 5-а допълняваща рота, която бѣ стигнала въ Райково, да заеме позиция при Устово и да не допустне турцитѣ да напреднатъ въ тая посока; тамъ изпрати и една батарея. На двѣтъ пристигнали въ Чепеларе допълняващи роти заповѣда да отидатъ въ Райково.

Между това, следъ проливния дѣждъ през нощта, сутринта падна гѣста мъгла. Къмъ 10 ч. 40 м. пр. пл. командирѣтъ на 21-и полкъ съ 4-а дружина и 1-а батарея стигна на в. 1311. Тамъ завари 7-а рота, отъ която узна, че през нощта не е имало бой, а само били забелязани да се спускатъ въ дола предъ позицията две роти турци, и командирѣтъ на дружината, като се уплашилъ да не бѣде обхванатъ, оттеглилъ дружината, безъ да се обади на 3-а дружина.

Командирѣтъ на 3-а дружина, ката узна за отстъплението на 2-а дружина, смѣтна положението при Мал. Паласъ за рисковано, и се оттегли на в. 1311, кѣдето завари 4-а дружина и заедно съ придадената ѣ 8-а не с. с. планин. батарея зае позиция влѣво отъ нея. Малко по-късно пристигна и 2-а дружина съ 9-а не с. с. планин. батарея. Дружинитѣ и батареитѣ се окопахъ. Очакваше се и 1-а дружина съ придаденитѣ ѣ части, но тя можѣ да стигне едва до Монастирь (в. 1250), кѣдето се спрѣ да нощува.

Сведения за турцитѣ нѣмаше. Къмъ 2 ч. сл. пл. се чу престрелка на лѣвия флангъ на 3-а дружина. Командирѣтъ на полка

подкрепи фланга съ две роти. Мъглата и снѣгътъ прѣчеха на разузнаването. Едва къмъ 3 ч. 20 м. сл. пл. патрулитѣ донесоха, че значителни неприятелски части настѣпватъ къмъ лѣвия флангъ, а други съ обозъ — къмъ Гол. Паласъ — Фатово. Изглежда, че лошото време прѣчеше и на турцитѣ; до вечерята само приближиха преднитѣ си части на 2 клм. отъ позицията на българитѣ.

Още съ пристигането си на в. 1311, командирѣтъ на 21-и полкъ се убеди, че турцитѣ не разполагатъ съ значителни сили, и реши, щомъ узнае положението на 1-а и 3-а дружини, да настѣпи и възстанови положението, което заемаше при Паласъ. Обаче времето бѣ лошо, и 1-а дружина не бѣше още пристигнала, затова настѣплението бѣ отложено за следния день.

На 20-и октомврий вечерята полкѣтъ бѣ разположенъ: 2-а дружина съ Картечната рота, 3-а дружина (10-а, 11-а роти и два взвода отъ 9-а рота), 4-а дружина безъ 15-а рота, 1-а с. с. планин. батарея и четири орджия отъ 8-а не с. с. планин. батарея — на позиция на в. 1311; 1-а дружина съ 10-а не с. с. планин. батарея — при Монастирь (в. 1250); 6-а гранична дружина — при Топуклу; 9-а не с. с. планин. батарея — при Устово.

Сѣщата вечерь командирѣтъ на полка разпореѣ: 1-а дружина, 15-а рота и 9-а и 10-а не с. с. планин. батареи на 21-и октомврий въ 6 ч. 30 м. пр. пл. да стигнатъ на в. 1311. Следъ това организира настѣплението така: 4-а (три роти) и 1-а дружини, Картечната рота, и 1-а с. с. и 10-а не с. с. планин. батареи да настѣпятъ по фронта къмъ Гол. Паласъ; 2-а дружина съ 9-а не с. с. планин. батарея — дѣсно странично прикритие — по пѣтя Елемутъ — Гол. Паласъ и да действа срещу лѣвия флангъ на турцитѣ; 3-а дружина (две и половина роти) съ четири орджия отъ 8-а не с. с. планин. батарея — лѣво странично прикритие — по пѣтя Ибрахимлеръ — Мал. Паласъ да действа противъ дѣсния флангъ на турцитѣ; 6-а гранична дружина да действа въ посока Топуклу — Оручъ махле.

Сутринта времето бѣше ясно. Получи се донесение отъ командира на 9-а рота, който бѣ на позиция при Смилянъ, че вечерята турци — войски и башибозукъ — пленили 15 български войника, които карали заложници-помаци отъ Арда и се спрѣли да спятъ въ Смилянъ. Избѣгалъ турски войникъ-гъркъ съобщилъ, че турцитѣ настѣпватъ съ 4 табора и 6 орджия, и сѣ насочили 2 1/2 табора източно отъ Паласъ, 1 1/2 —

към Паласъ и около 250 души — срещу Смилянъ, Командирът на бригадата събщи тия сведения на командира на 21-и полкъ, а командира на 9-а рота подкрепи съ 3-а допълняваща рота. Турцитъ се бѣха окопали на билото северо-западно отъ Кашлякъ. Позицията бѣше много удобна и при това маскирана отъ гората, която покриваше по-големата частъ отъ билото.

Частитъ отъ 21-и полкъ трѣбваше да настѣпватъ въ 8 ч. пр. пл., но поради закъсняването на 1-а дружина, трѣгнаха въ 9 часа. Авангардътъ — 4-а дружина и 1-а с. с. планин. батарея — още не бѣха изминали единъ клм., и бѣ обстрелянъ съ пехотенъ и артилерийски огънь. Дружината веднага се разгъна въ боенъ редъ, като изпрати две роти въ първа линия. Веднага следъ нея се разгъна и лѣвото странично прикритие — 3-а дружина, съ две роти въ първа линия. Дружинитъ откриха честъ огънь, но поради гората не можеше да се опредѣли нито позицията, нито силитъ на противника. Авангардната батарея излѣзе на позиция и въ 10 ч. 05 м. пр. пл. откри огънь по гористата висота, която преграждаше пътя на авангарда. Забеляза се размърдване у турцитъ, и авангардътъ се опита да настѣпи, но поради силния огънь не можа да напредне.

Къмъ 1 ч. сл. пл. се появи една турска колона по шосето за Фатово. Едно орджие отъ батареята излѣзе при авангарда и откри огънь. Първиятъ снарядъ падна въ колоната и предизвика голѣмо смущение. Турцитъ напустнаха шосето и заеха висотата западно отъ него и оттамъ откриха пехотенъ и артилерийски огънь по авангарда. Въ това време, докато 1-а дружина се приближаваше, началникътъ на авангарда, увѣренъ, че турцитъ ще настѣпятъ, и като се боеше да не би батареята да попадне въ пленъ, заповѣда ѝ да отстѣпи. Батареята подъ огъня на противника отстѣпи въ безредие и повлѣче и 16-а рота. Но командирътъ на полка навреме спрѣ батареята и я застави да заеме позиция, а 16-а рота приведе въ редъ и я остави въ полкова поддръжка.

Командирътъ на полка, като видѣ, че турцитъ не сж повече отъ четири—петъ табора съ една батарея, реши да атакува. За тая целъ той удѣлжи лѣвия флангъ на авангарда съ 2-а и 3-а роти и две орджия отъ 10-а не с. с. планин. батарея. На 1-а с. с. и 10-а не с. с. планински батареи заповѣда да съсредоточатъ огъня си върху турската батарея и, следъ като я принудятъ да

замълчи, да пренесътъ огъня по висотата, срещу която настѣпваше авангардътъ. Въ сѣщото време заповѣда на авангарда и на лѣвото странично прикритие да атакуватъ казаната висота. Батареитъ принудиха турската батарея да млъкне и насочиха огъня си противъ пехотата, но дружинитъ поради силния пехотенъ огънь не можаха да напреднатъ. Дѣсното странично прикритие — 2-а дружина — настѣпи рано сутринта и въ 7 ч. 30 м. пр. пл. бѣше въ с. Алами Дерѣ, безъ да срещне противникъ. Оттукъ по билото югоизточно отъ Елемутъ незабелязано се яви въ флангъ и въ тилъ на турцитъ. 9-а батарея зае позиция на висотата югоизточно отъ Елемутъ и откри огънь почти въ тилъ на турската батарея и унищожиха прислугата и конетъ на едно орджие. Следъ това началникътъ на прикритието остави полурота съ две орджия на тая височина и съ другитъ орджия и роти зае най-високата върхъ по-наизтокъ и оттамъ откри огънь съвсемъ въ тила на турцитъ. Последнитъ насочиха всичкитъ си резерви противъ дружината и петъ пъти атакуваха, но бѣха отбити съ голѣми загуби. Въ това време лѣвото странично прикритие настѣпи и въпрѣки отчаяната съпротива на турцитъ наближи турскитъ окопи и се хвърли на ножъ. Турцитъ не дочакаха удара, и отстѣпиха.

Следъ като двата фланга бѣха съкрушени, задържането на турския центъръ стана невъзможно, и той отстѣпи. Къмъ 6 ч. сл. пл. цѣлата позиция на турцитъ бѣ заета отъ българитъ. На позицията българитъ намѣриха 3 офицера и 180 войника турци убити, 1 скорострелно орджие и 12 ракли съ 243 снаряда.

Българитъ дадоха убити — подпоручикъ Колевъ и 34 войника, ранени — 2 офицера и 73 войника и въ неизвестностъ — 22 войника.

По-късно, следъ пленяването на Яверъ паша, се узна, че турцитъ сж имали шесть табора съ една планинска батарея; освенъ това, единъ табора съ две орджия билъ изпратенъ по долината на Арда, къмъ Елемутъ, да действа въ флангъ и въ тилъ, но той закъснѣлъ, и не взелъ участие въ боя.

Вънъ отъ бойното поле при Паласъ, въ района на 1/2. бригада деньтъ мина спокойно.

На 22-и октомврий полкътъ настѣпи и зае линията Гол. Паласъ — Смилянъ, безъ да срещне противникъ; само дѣсното странично прикритие бѣ слабо обстреляно. Противникътъ бѣ отстѣпилъ на югъ отъ Арда, и изпратенитъ патрули не можаха да влѣзътъ въ съприкосновение съ него.

Поради продължителните бойове и лошото дъждовно и снѣжно време и поради нуждата да се обезвреди помашкото население, командирътъ на бригадата реши да не преследва и да остане на линията Паласъ — Смилянъ по-дълго време. Частитѣ се разположиха: 21-и полкъ по квартири въ Чокманово и Елемутъ, като постави на позицията при Гол. Паласъ 1-а дружина и 10-а не с. с. планин. батарея; 12-а и 5-а допълняващи роти — въ Топуклу, а четата на Калфата, която бѣше при Арда Баши, трѣбваше да отиде въ Торянъ, за да пази посоката Смилянъ — Пашмакли, обаче тя бѣ нападната и прѣсната отъ помацитѣ, поради което въ Торянъ бѣ изпратена 2-а дружина, която постави една застава при Охловица и други при Кошница. Досѣгъ съ противника не бѣ установенъ; само командирътъ на 4-а гранична рота донесе, че разставянето на постове по дѣсния брѣгъ на Арда се затруднява отъ мѣстния башибозукъ, който заплашва посоката къмъ Тополово. Поради това отъ 2-а дивизионна област бѣ изпратена въ това село една допълняваща рота.

Въ това положение бригадата остана до 3-и ноемврий.

ГЛАВА III.

Настѣпление на сѣрбитѣ и българитѣ къмъ Овчо поле до 23-и октомврий.

(Картограф. приложение № 1).

Разпореждания на Сѣрбското главно командуване за настѣпление въ Македония.

Директива за На 3-и октомврий предѣ събранитѣ на-
сѣрбската I армия. чалници на дивизии отъ I армия началникътъ
на Щаба на Върховната команда обясни
плана на войната така:

Действията ще почнатъ навѣрно на 6-и октомврий, и то съ настѣпление отъ Рашка, Преполаци и Медведже къмъ Прищина. Въ Прищина ще остане Моравската дивизия, втори призивъ, Дринската дивизия, втори призивъ, ще отиде въ Качаникъ, а останалитѣ части отъ III армия ще вървятъ за Скопие и Куманово, кждето ще се събератъ съ I армия, която, понеже се намира близо до Куманово, ще се забави въ долината на Морава, т. е. ще извършва малки преходи. II армия ще настѣпи къмъ Крива Паланка, за да облекчи преминаването на I армия презъ Руенъ, а следъ това ще се насочи къмъ Кратово — Кочане, за да се съедини съ българитѣ и да атакува дѣсния флангъ на турцитѣ при Щипъ.

I армия ще настѣпи по следния начинъ:

Дунавската дивизия, първи призивъ, ще настѣпи презъ Бушраня къмъ Козякъ, въ флангъ и въ тилъ на Руенъ; тя е лѣвото крило на I армия. Най-важната точка е Руенъ, която трѣбва да заеме. За сега тамъ турцитѣ иматъ само три табора. Дѣсното крило на I армия образува Моравската дивизия, първи призивъ, която ще настѣпи отъ Св. Илия Честилински презъ Карпина, като изпрати единъ полкъ съ една батарея при входа на Кончулската тѣснина.

Между тези две дивизии ще настъпни от Ратай по шосето Дринската дивизия, първи призивъ. За Дунавската и Тимошката дивизии, втори призивъ, ще последва нареждане от Щаба на I армия.

Конната дивизия би тръгвало да се улъжи въ обходъ на Козякъ.

Турците въроятно ще се съсредоточат на Овчо поле, и то на линията Щипъ — Велесъ, а и положението имъ е лошо: прехраната имъ е слаба — обози нѣматъ.

На 7-и октомврий, когато Сръбското главно командване смѣташе, че е дошло време за настъпление, издаде за I армия следната директива:

„По добититъ сведения, турските главни сили, които ще имаме предъ себе си, се съсредоточаватъ въ околноститъ на Скопие, Овчо поле и Велесъ. Преднитъ имъ части заематъ Егри Паланка, Страцинъ и Руенъ.“

Нареждамъ: I армия да настъпни на 8-и октомврий въ 6 ч. пр. пл. къмъ Куманово до линията Табановци — Четирци — Нагоричане, кждето ще спре и чака заповѣдъ. Отъ тая линия ще изпрати разезди къмъ линията Страцинъ — Кратово — Овчо поле — Скопие.

На II армия е заповѣдано да настъпни сщия день презъ Егри Паланка и Страцинъ за Кратово, кждето да чака втора заповѣдъ и да открие връзка съ Вашата армия.

Единъ по-силенъ страниченъ отрядъ съ планинска артилерия изпратете презъ Карачево да държи пътя за Гилане. Дръжете Кончулската тѣснаина, докато пристигнатъ части отъ Гилане.

Щабътъ на армията да се премѣсти въ Ристовацъ. Щабътъ на Върховната команда утре ще премине въ Враня.“

Директива за Още на 22-и септемврий сръбскиятъ съюзната II армия. главнокомандуващъ въ Нишъ даде на командувачия сръбско-българската II армия следната директива:

„II армия, въ състава на която влизатъ сръбската Тимошка дивизия, първи призивъ, и българската Рилска дивизия, и която ще бжде подъ ваша команда, имайки за база Кюстендилъ, ще действа въ флангъ и въ тилъ на турската армия, която би се намирала въ пространството между Велесъ, Скопски Кара Дагъ (Черна-Гора), нашата южна и българската югозападна граници и Щипъ, и съ това да подпомогне операциитъ на I армия, която ще настъпни отъ Враня презъ Куманово и Скопие къмъ Велесъ.“

Въ това пространство могатъ да служатъ като опорни позиции за отбрана или за опора при настъпление следнитъ главни позиции:

а) Руенска позиция — затваря пространството между Морава и Пчиня;

б) Овчополска позиция — вододѣлътъ между Крива рѣка и Брѣгалница; дѣсниятъ ѝ флангъ опира на Дрѣнакъ — Султанъ тепе — Осогово, а лѣвиятъ — на Пчиня и Вардаръ;

в) Щипска позиция — на лѣвия брѣгъ на Брѣгалница; дѣсниятъ ѝ флангъ опира на Плачковица, а лѣвиятъ — на висотитъ между Щипъ и Велесъ; състава частъ отъ тая позиция е и позицията Баня Чука при Караджа Ханъ.

Най-важна е Щипската позиция; тя навѣрно ще послужи за съсредоточаване на всички турски сили, които действуватъ противъ Сърбия. На Руенската и Овчополската позиции навѣрно ще има само части, които ще задѣржатъ настъплението на сръбската I армия.

Когато I армия атакува първата и втората позиции, тогава II армия ще съдействува съ нападение на неприятелския флангъ по следния начинъ:

1) при атаката на Руенската позиция да изпратите Тимошката дивизия, втори призивъ, къмъ Куманово да пресѣче пътя на отстъплението на турцитъ отъ Руенската позиция или да задѣржи при Куманово турскитъ войски, които биха идѣли да усилятъ Руенската позиция;

2) при атаката на Овчополската позиция отъ I армия, Тимошката дивизия да настъпни презъ Крива Паланка — Кратово и да атакува въ флангъ Овчополската позиция въ сщщото време, когато I армия атакува фронта ѝ.

И двата случая, т. е. при атаката на Руенската и на Овчополската позиции, II армия ще изпрати единъ пехотенъ полкъ съ планинска артилерия на Султанъ тепе, та въ първия случай, като настъпни по гребена отъ Султанъ тепе къмъ Паланка, да ускори завладяването на тол градъ, а въ втория случай — да нападне въ флангъ турцитъ на Овчо поле, като въ сщщото време отрѣже пътя за отстъплението на турцитъ отъ Паланка и Кратово.

3) При настъплението противъ Щипската позиция, Тимошката дивизия ще настъпни отъ Кратово — Кочани противъ дѣсния флангъ и тила на тая позиция. Българитъ (Рилската дивизия) ще атакуватъ Щипската позиция едновременно съ сръбитъ въ посока Царево Село — Кочани. Казаниятъ полкъ съ планинска артилерия ще настъпни отъ Султанъ тепе презъ Стритка — Ново село и Рѣчани — Кочани и ще държи връзка между Тимошката и Рилската дивизии.

Главната задача на II армия е да съдействува на I армия и да напада въ флангъ турскитъ позиции, и то тогава, когато I армия ги нападне отъ фронта.

Нуждно е да се държи постоянно връзка съ I армия и да се донесе за мѣстонахождението на частитъ отъ II армия.“

Директива на сръбската III армия. На 30-и септември началникът на Щаба на сръбската действаща армия даде на командувачия сръбската III армия следната директива:

„Главнокомандувачият, Н. В. Кралът, на 5-и идещия ще отпътува със Щаба си за Ниш и ще поеме командването на армията.

Скоро след това ще се обяви война на турците, и нашата войска ще предприеме настъпление.

Частите на Вашата армия трябва, следователно, веднага след пристигането в зоната на съсредоточаването да се приготвят за настъпление. Задните части да се приближат към предните; обозите да се попълнят, а войниците да получат на ржце онова, което е определено.

Както Ви е известно, Вашата армия ще действа против Прищина, а именно: Моравската бригада, първи призив, и Дринската дивизия, втори призив, ще настъпят от Медведже, а Шумадийската дивизия, първи призив, и Моравската дивизия, втори призив, — от Преполец и Мердеръ. За успеха много е важно щото и двете тия групи да се появят едновременно предъ Прищина, и заедно в единъ денъ да поведат боя. Съобразно това трябва да организирате настъплението имъ.

За деня и часа за настъпление ще Ви се съобщи навреме.

Споредъ досегашните сведения, много е вѣроятно да имате предъ себе си само слаби части отъ турската войска и тѣлпи арнаути. Навѣрно граничните арнаути за сега ще бждатъ мирни, а по-сетне ще се съобразяватъ съ обстоятелствата — ако успеятъ е на наша страна, ще бждатъ неутрални, и обратно.

За нашата по-нататъшна дейность много е важно да ги имаме на наша страна, и затова трябва да ги щадимъ и да гледаме на тѣхъ като на приятели, докато заслужаватъ това.

Въ Качаникъ и по склоновете на Скопска Черна Гора се намиратъ слаби части редовна войска, които охраняватъ планинскиятъ пѣтица, водещи презъ Скопска Черна Гора за Скопие. Арнаутски тѣлпи при Доморовци бранятъ Кончулската тѣснаина.

Щомъ заемете Прищина, ще организирате въ нея базисенъ магазинъ съ мѣстенъ гарнизонъ и ще разпоредите чрезъ реквизиция и съ разписки да се събере и складира храна, фуражъ и всичко по-тѣбно. Моравската дивизия, втори призив, ще оставите на първо време за гарнизонъ на Прищина, като ѝ заповѣдате да се укрепи веднага и за свое охранение да изпраща отряди къмъ Призренъ и Феризовичъ. Веднага следъ това ще повикате въ Прищина на служба и частите отъ трети призивъ на 2-о полково оръжие, които ще чакатъ въ Куршумли. Прищина ще снабдява съ храни и фуражъ всички части на повѣрената Ви армия, и затова я организирате като базисенъ

магазинъ. Освенъ Моравската дивизия, втори призивъ, която на първо време остава въ Прищина, всички останали Ваши части незабавно да продължатъ настъплението къмъ Скопие и да се приближатъ колкото се може по-скоро къмъ I армия, която ще действа въ посока Морава и Моравица къмъ Скопие, та заедно съ нея да водятъ бой.

Поради това поведете Моравската бригада, задъ нея Шумадийската дивизия, първи призивъ, а предъ нея конницата по пѣтя презъ Гилини за Куманово. Частъ отъ конницата изпратете на Доморовци да разузнае има ли и колко неприятелски войски при Кончулъ и Доморовецъ, а другата частъ — къмъ Прешово да открие връзка съ частите отъ I армия и да разузнае дали има на Руенъ неприятелски войски и какви сж. Ако узнаете отъ конницата, че на Руенъ има неприятелски войски, тогава настѣпвайте къмъ Прешово и ги атакувайте откъмъ тила. Въ противенъ случай продължете настъплението къмъ Куманово. Въ Прешово и Куманово трябва да стигнете най-късно на третия денъ следъ тръгването отъ Прищина.

Много е вѣроятно да има нѣкоя турска частъ на пѣтя, който води презъ Черна Гора за Скопие. Моравската дивизия ще употребите така, че да ви осигури фланга при настъплението ви за Прешово или Куманово. Затова Моравската бригада, щомъ стигне селата Джамби, Кара Дагъ и Рѣка, да настѣпи по планинския пѣтъ презъ Черна Гора, да отхвърли тамошните неприятелски части, да се появи надъ Скопие, и да го атакува отъ тая страна заедно съ другите наши войски.

Дринската дивизия, втори призивъ, ще насочите презъ Феризовичъ и Качаникъ на Скопие. По досегашните сведения, Качаникъ се брани отъ една частъ турска редовна войска. Дринската дивизия по-лесно ще завладѣе Качаникъ, ако насочи единъ отрядъ отъ Болградецъ презъ Вела Глава и Киковецъ на Гьоргевъ Долъ.

Всичко изложено дотукъ ще ви служи като директива, по която ще се придѣржате въ вашите действия. Директивата е основана на сведенията за неприятеля, които сж получени, затова тя ще важи само въ случай че въ течение на вашите действия сведенията се окажатъ точни. Въ противенъ случай ще действувате споредъ обстоятелствата, като не губите изпредвидъ, че главната ви задача е да се приближите колкото се може по-скоро къмъ I армия и да действувате заедно съ нея противъ Скопие, като поведете бой въ единъ и сщъ денъ.

Обърнете внимание на телеграфа, който ще ви свързва съ Щаба на действащата армия. Следъ минаване границата трябва да се осигурите противъ албанците съ силни стражи отъ части отъ трети призивъ.

Туря се подъ ваша команда командирътъ на граничната дружина, майоръ Мариановичъ, който ще се намира въ-въ-вация Щабъ и ще ви донася за действията на неговите роти ¹⁾.

¹⁾ Какви разпоредения сж дадени на Ибърската армия, не се знае, защото липсватъ сведения.

И тъй, Сръбската върховна команда, бидейки убедена, че турцитъ сж съсрѣдоточени на Овчо поле, насочи I, II и III армии къмъ това мѣсто.

Настъплението на сръбската I армия.

(Картограф. приложение № 1).

Настъплението на сръбската I армия на 7-и, 8-и и 9-и октомврий. Сръбската I армия бѣше съсрѣдоточена на границата около Враня. Срещу нея турскиятъ VII корпусъ бѣше усилилъ граничните войски само съ три табора и съ албанци-доброволци отъ граничната зона.

На 6-и октомврий съ разузнавателна целъ и за улесняване настъплението сръбитъ заеха нѣкои гранични пунктове. На дѣсния флангъ на армията отъ Моравската дивизия, първи призивъ, настъпиха: 1-и и 3-и полкове съ граничните роти и съ полска и планинска артилерия. 1-и полкъ атакува и зае линията Морава—Кралева Куя—Лопардица, а 3-и полкъ — линията Козарникъ—Ново Село и Св. Илия Честилински. Турцитъ, които се бѣха укрепили на границата, въпрѣки малочислеността си, оказаха опорна съпротива, особено при поста Св. Илия, кждето сръбитъ изгубиха: убити 1 командиръ на рота и 6 войника и ранени 9 войника. Така сжщо на крайния лѣвъ флангъ 7-и полкъ отъ Дунавската дивизия зае съ една рота турския постъ Св. Илия, при Буштрене.

Тоя день на войниците бѣ прочетена прокламацията за обявата на войната, и макаръ че границата бѣ мината въ нѣкои пунктове, презъ нощта срещу 7-и командувачиятъ I армия издаде следната заповѣдъ:

„За да си добия свобода на действията и осигура настъплението на I армия, заповѣдвамъ:

1) Моравската дивизия да заеме Козарникъ, Лопардица, Буяновацъ и Божиновацъ;

2) Дринската дивизия, настъпвайки презъ Ристовацъ и Крушевица, да заеме Лукарци;

3) Дунавската дивизия, настъпвайки презъ Буштрена, Бърня, да заеме Баралевецъ (Св. Илия);

и тритъ дивизии ще тръгнатъ въ 7 ч. пр. пл. на 7-и октомврий;

4) дивизиитъ ще привлѣктъ обозитъ дотолкова, доколкото сж напреднали;

5) Тимошката дивизия, втори призивъ, ще дойде на мѣстото на Дринската дивизия, първи призивъ, когато тя мине границата, а Дунавската дивизия, втори призивъ, ще заеме пространството до Александровацъ; армейската артилерия ще се премѣсти въ Буношевици;

6) останалитъ войски ще останатъ по мѣстата си;

7) за мѣстата на дивизионните щабове, както и мѣстата на транспортните ешелони, да ми се донесе въ 7 ч. сл. пладне.“

На 7-и октомврий Дунавската дивизия, първи призивъ, настъпи, като имаше Конния полкъ напредъ, а 7-и полкъ въ авангардъ. Успоредно съ нея, вѣроятно въ сжщо такъвъ редъ, е настъпила Дринската дивизия, първи призивъ. Предъ дветъ дивизии турцитъ — около табора съ две дланински орджия — почти не оказаха съпротива. Само на върха Старецъ, на Руенъ, тѣ заеха позиция, но следъ първитъ артилерийски изстрели отъ Дринската дивизия, тѣ се оттеглиха набърже при Челопекъ, следвани отъ Конния полкъ на Дунавската дивизия.

Въпрѣки това Дунавската дивизия, навѣрно поради лошия пжтъ, стигна съ авангарда си едва до манастира Св. Петка, а за Дринската дивизия не се знае докжде е стигнала.

По-голъма съпротива оказаха турцитъ срещу Моравската дивизия. Началникътъ на тая дивизия насочи 1-и полкъ съ три батареи презъ Кралева Куя—Раковецъ да заеме линията Бояновацъ—Божиновацъ, а 2-и полкъ съ три батареи насочи презъ Въртогощъ—Лопардинци да заеме линията Буяновацъ—Лопардинци. Освенъ това, остави единъ батальонъ отъ 3-и полкъ на Козарникъ да усили граничните части, и следъ като бжде смѣненъ отъ части отъ трети призивъ, да настъпи къмъ Лопардинци, като дѣсно странично прикритие. Останалитъ части събра при Кралева Куя, въ резервъ. Преднитъ полкове настъпиха и откриха огънь, обаче турцитъ — не повече отъ два табора съ граничните постове и малко албанци-доброволци — оказаха опорна съпротива. Къмъ 4 ч. влѣзе въ действие артилерията отъ сръбския дѣсенъ флангъ и подпали албанското село Търновацъ. Въ сжщото време лѣвиятъ флангъ на бойния редъ бѣ усиленъ съ 16-и полкъ, но въпрѣки това дветъ страни замръгнаха на позициитъ си. Презъ нощта турцитъ оставиха слаби части на позицията и отстъпиха презъ Билянъ къмъ Куманово.

Възъ основа получената директива на 7-и октомврий въ 9 ч. сл. пл. командувачиятъ сръбската I армия издаде следната заповѣдъ:

„По добитите сведения, турските главни сили, които ще имаме предъ себе си, се съсредоточават въ околностите на Скопие, Овчо поле и Велес, а предни части заемат Егри Паланка, Страцин и Руенъ.

Нашата II армия настъпва през Егри Паланка и Страцин къмъ Кратово. III армия настъпва през Косово къмъ Прищина, а следъ това съ една част — през Гилия къмъ Куманово. Ибърската армия настъпва къмъ Нови Пазар и Митровица, а Яворската бригада — къмъ Сѣница и Нови Варошъ.

I армия ще настъпи на 8 т. м. къмъ Куманово до линията Табановци — Четирци — Нагоричане, като отблъсне предъ себе си неприятелските части, които срещне.

Заповѣдамъ:

1) Конната дивизия да настъпи презъ Топлачъ, Купиница, Растовци, Крушевица, Лукарци, Стойковци, Никуляни, Клечевци, Пезово къмъ Повлашенци. Фронтъ за разузнаване между източното подножие на Скопската Черна Гора и Скопие, отъ западъ, и линията Русци — Думбая — манастиръ Св. Димитрий — Кавакли — Кратово — Плешинци къмъ Шипъ;

ще се старее да открие връзка съ конницата на нашите II и III армии;

ще настъпва до единъ преходъ предъ армията, следъ като Моравската, Дринската и Дунавската дивизии, първи призивъ, отблъснатъ неприятеля и й отворятъ пътъ къмъ Куманово и Овчо поле;

въ случай че се натъкне на силенъ неприятелски отпоръ, да свърне къмъ неприятелския дѣсенъ флангъ;

донесения ще ми праща постоянно и бърже за силата, мѣстото и дейността на неприятелските голѣми части; да ми се донесе веднага следъ откриването връзка съ нашите II и III армии.

2) Моравската дивизия, първи призивъ, подъ чиято команда турямъ и планинската батарея, ще се движи въ посока Буяновацъ, Самулица, Голѣмъ Долъ, Карабичанъ (турско) до Табановци — Четирци; ще изпрати единъ полкъ съ планинската батарея отъ Буяновацъ презъ Несалци, Прешово на Ваксинци, на дѣсния брѣгъ на р. Банска или Конярска; граница на разузнаването и охранението между нея и Дринската дивизия, първи призивъ, — срѣдата между пѣтищата, по които настъпватъ; да се постарее да открие връзка съ нашата III армия; обозитѣ и транспортитѣ да ешелонира, така че комуникационната линия да бѣде презъ Буяновацъ — Кралева Кука — Въртогощъ — Стронско — Содерци — Враня — Дръновацъ — Голѣмо Село — Мирошевци къмъ Лѣсковацъ; движението и ешелонирането на обозитѣ да се регулира съ настъплението на дивизията въ споразумение съ началника на Тимошката дивизия, втори призивъ, за да се избѣгне струпване и безредие.

3) Дринската дивизия, първи призивъ, ще се движи презъ Лукарци, Стойковци — Бугарине къмъ Николския върхъ; граница за разузнаване и охранение съ съседните дивизии — срѣдата между пѣтищата,

по които се движатъ; обозитѣ и транспортитѣ ще ешелонира, така че комуникационната линия да бѣде Райстовци — Ратай — Нерадовци — Враня — Рапотовацъ — Прибой; за да се избѣгне натрупване и безредие, всѣки транспортъ и ешелонъ ще се движи предъ съответния ешелонъ на Дунавската дивизия, втори призивъ, и на Конната дивизия.

4) Дунавската дивизия, първи призивъ, ще се движи въ посока Бушране — Буняре — Баралевици — манастиръ Св. Прохоръ — Челопекъ — Добрдселяне до Нагоричане; граница за разузнаване и охранение между нея и Дринската дивизия, втори призивъ, — срѣдата на пѣтищата, по които настъпватъ; ще се постарее да открие навреме връзка съ нашата II армия и съ нашитѣ комитски части и възстаници на Козякъ; обозитѣ и транспортитѣ ще ешелонира, така че комуникационната линия да бѣде Жапско — Александровацъ — Поплацъ — Превалацъ — Грамаде; по-нататъшното движение на обозитѣ да регулира споредъ напредването на дивизията.

5) Тимошката дивизия, втори призивъ, ще се движи задъ Моравската дивизия, първи призивъ, следъ нейния боенъ обозъ; съ предните си части да се спре на височина на Чардакъ; съ единъ полкъ, полускадронъ и една батарея ще заеме Кончулската тѣснина и ще я държи, докато дойдатъ отъ Гилия части отъ III армия, а следъ това ще влѣзе въ състава на своята дивизия; своитѣ обози и транспорти да ешелонира, така че по общия пътъ съ Моравската дивизия, първи призивъ, до Враня всѣки нейнъ транспортъ да върви задъ съответния транспортъ на Моравската дивизия, първи призивъ; по-нататъшното движение, за избѣгване натрупване и безредие, да се регулира по сѣщия начинъ въ споразумение съ началника на Моравската дивизия.

6) Дунавската дивизия, втори призивъ, ще се движи следъ бойния обозъ на Дринската дивизия, първи призивъ; съ предните си части ще се спре при Бугарине; обозитѣ и транспортитѣ да ешелонира, така че ешелонитѣ да вървятъ следъ съответните ешелони на Дринската дивизия, първи призивъ, и за да се избѣгне натрупване и безредие, да се споразумѣе съ началника на тая дивизия.

7) Гаубичното отдѣление ще се движи задъ Дринската дивизия, първи призивъ, предъ бойния ѣ обозъ.

8) Обсадниятъ артилерийски полкъ съ Проекторното отдѣление ще се движи задъ бойния обозъ на Тимошката дивизия, втори призивъ.

9) Телеграфното отдѣление ще бѣде при Армейския шабъ и ще помага да се свържатъ дивизиитѣ, доколкото е потребно.

10) За мѣстата, дето нощуватъ дивизионнитѣ шабове и транспортнитѣ ешелони, да ми се донася навреме.

11) Да се поддържа постоянно тѣсна връзка между дивизиитѣ и съ шаба на армията.

12) Армейскиятъ шабъ да бѣде на желѣзно-пѣжната станция Зибевче.

На 8-и октомврий Моравската дивизия, предшествувана от Конния полк, настъпи в две колони: дясната — по пътя Търновац — Осларе и по-нататък по левия бряг на Моравица и десния бряг на р. Банска към Ваксинци и левата — по пътя Божиновци — Краймировац — Самулич и по десния бряг на р. Моравица и левия на р. Банска, към линията Табановци — Четирци. Левата колона стигна и се разположи зад хребета юго-западно от Турско Карабачани, а дясната — северно от Ваксинци. Колоните поставиха охранение и влязоха в връзка.

Дринската и Дунавската дивизии, първи призив, сж настъпили, вероятно същия ден, всяка в една колона, предшествувани от дивизонната конница и от авангарди. И те достигнаха поставените им обекти. Тимошката дивизия, втори призив, замръкна и пренощува при Самулич, а Дунавската дивизия, втори призив, не се знае докде е достигнала, но, вероятно, и тя се е спрела на същата височина. От Тимошката дивизия, втори призив, 15-и полк с една батарея и полускадрон зае Кончулската теснина.

Конната дивизия остана зад армията, за да дочака да и се отвори път към Куманово и Овчо поле.

Изобщо, тесният фронт на настъпление, големият струпване войски в дълбочина, извънредно лошите пътища, по които артилерията трябваше да заобикаля или да се извлича на ръце, направиха похода извънредно труден. Обаче турците, от своя страна, не направиха нищо, за да използват това затруднение на сърбите.

За 9-и октомврий Щабът на I армия не даде никаква заповед. Очевидно чакаха да се приближат II и III армии и да стигнат на определените места задните дивизии. Тоя ден предните дивизии направиха малки размествания, за да заемат по-удобни позиции, и някои части се окопах, а задните — втори призив — продължиха движението и достигнаха определените места.

Щабът на армията се разположи в Зибевче.

Сръбската III армия тоя ден превзе Прищина, а Съюзната II армия бѣ стигнала с Рилската дивизия линията Калиманци—Повиен и с Тимошката дивизия, първи призив, — Страцин.

Настъплението на Вардарската армия към Овчо поле.

На 7-и октомврий, въз основа директивата от 3-и, с която на Вардарската армия се заповѣдаше да настъпи, командувачият Вардарската армия отдаде следната заповѣд:

„1) Неприятелът настъпва от Царево Село, Султан тепе, Паланка и Враня;

2) Вардарската армия ще задържа настъплението на неприятеля от Царево Село и Султан тепе, а ще настъпи против неприятеля, който ще настъпи от Паланка и Враня, и ще го атакува;

3) Конната дивизия ще продължава разузнаването в духа на разпорежданията, дадени по-рано, и ще прикрива действията от десния фланг на армията;

4) V корпус ще задържа с две дивизии неприятеля, който настъпва от Царево Село, Султан тепе и Кратово, и ще брани тила и десния фланг на армията; ще остави един полк в Щип;

13-а низамска и Щипската сборна редифска дивизии ще настъпят по пътя Щип — Овчо поле — Повлашени (Палмеш) — Градище и на 8-и октомврий ще стигнат с челните части при Градище;

VI корпус ще настъпи по пътя Овчо поле — Малино — Орашец и на 8-и октомврий ще стигне с челните части при Живиня;

VII корпус ще положи всички усилия да задържи при Куманово неприятелските колонии, които настъпват от Враня и от Паланка.

5) Щабът на армията ще бѣде в Велест.“

На 8-и октомврий Вардарската армия извърши заповѣданите движения и командувачият армията заповѣда V и VI корпуси да продължат настъплението към Куманово. Получи се донесение, че сръбски отряд от трети рода войски е заел Прешово и че два сръбски конни полка сж стигнали Табановци.

На следния ден V корпус стигна Мургащ, а VI — Орашец. Получени бѣха сведения в Щаба на армията, че силни сръбски отряди настъпват откъм Бекташи Бала и Младо Нагоричане, а конница с пехотен отряд — откъм Табановци.

Поради това командувачият Вардарската армия заповѣда:

„Конната дивизия да прогони настъпващата откъм Табановци неприятелската конница и да осигури и прикрива левия фланг на армията;

VI корпус утре на разсъване с всичките си части трябва да е минал р. Пчиня и да е заел Слатинските висоти; с заемането и укрепването на речните висоти тоя корпус ще осигури минаването на другите части през долината на Пчиня;

13-а дивизия, отъ V корпусъ, само съ единъ полкъ и всичката си артилерия ще заеме висотитъ източно отъ Слатино, а останалитъ си сили да събере при Чаушкѡй (Клечевци);

Щипската дивизия ще се съсредоточи въ Ново село, ще разузнае бродоветъ на рѣката между Кондухъ и Макрешъ махлеси и ще осигури фланга и тила на армията;

15-а и 16-а дивизии ще продължаватъ да изпълняватъ възложената имъ задача¹⁾;

VII корпусъ ще разположи резерва си задъ лѣвия флангъ на укрепената позиция и ще наблюдава и охранява лѣвия флангъ на армията — посоката къмъ Черна Гора — Прешово²⁾;

Сжщия день въ 2 ч. 15 м. сл. пл. командирътъ на VII корпусъ отдаде следната заповѣдь:

„1) Нѣколко неприятелски колони сж забелязани да настѣпватъ къмъ Ваксинци, Табановци, Карабичани и Четирици;

2) V и VI корпуси сж стигнали днесъ съ своитъ челни части до Орашецъ (четириннадесетъ километра югоизточно отъ Куманово) и до Мургащъ (осемъ километра източно отъ Орашецъ);

3) ясно е споредъ това, че неприятелътъ има намѣрение да атакува Куманово; за утре трѣбва да се очаква бой;

4) VII корпусъ трѣбва да задържи противника, докато останалитъ корпуси се развиятъ въ боенъ редъ, затова ще се води решителенъ бой на укрепената позиция;

5) Скопската и 19-а дивизии ще заематъ позицитъ, които имъ сж опредѣлени по-рано, и ще наблюдаватъ и охраняватъ: първата — пѣтищата Куманово — Слатино — Крива Рѣка и Куманово — Паланка, а втората — пѣтищата отъ Куманово за Коняре, за Изворъ и за Оризаре; последната съ една рота ще заеме Слупчане;

6) довечера обозътъ може да дойде при частитъ, а утре рано да се оттегли при желѣзно-пѣтната станция;

7) отдѣленията отъ муниционната колона за пехотата и артилерията се намиратъ на влака при станцията; оттамъ частитъ ще се полѣзватъ съ муниции;

8) довечера ще се приготи тридневна храна за войницитъ и еднодневна дажба за конетъ;

9) Корпусниятъ щабъ ще бжде въ старитъ казарми.“

¹⁾ 15-а дивизия при Кратово очакваше сръбската Тимошка дивизия, а 16-а дивизия при Кочани очакваше българската 7-а дивизия.

²⁾ Заповѣдта е предадена така, както е напечатана у Бекиръ Съдж. — Действията на Западната армия, Джавидпашовиятъ отрядъ и Вардарската армия. Цариградъ, 1915. — Балканската война, бр. 4., стр. 36. Навѣрно той е изпусналъ сведенията за противника, които, сж били доста вѣрни, както се вижда отъ заповѣдта по VII корпусъ.

Съгласно тая заповѣдь, корпусътъ зае позиция: 19-а дивизия — на висотитъ между Куманово и Режановци, а Скопската дивизия — югоизточно отъ нея; въ резервъ остана 7-и стрелковъ полкъ, при Бедине, западно отъ Куманово.

Сражението при Куманово.

(Картограф. приложение № 5).

Разпорежданията на дветъ Командувачиятъ сръбската I ар-
страни за 10-и октомврий. мия, за да даде възможностъ на сръбскитъ II и III армии да се при-
ближатъ, остави своитъ дивизии да починатъ на 10-и октомврий при Куманово. Той реши да продължи настѣплението на следния день.

Командувачиятъ Вардарската армия, неизвестно по какви причини, навѣрно подъ впечатлението на донесенията за настѣплението на Съюзната II армия, реши да премине въ настѣпление и въ 1 ч. 30 м. пр. пл. на 10-и октомврий отдаде заповѣдь, въ която опредѣли зонитъ за действие така:

V корпусъ — между р. Пчиня и Младо Нагоричане;

VI корпусъ — между Старо Нагоричане и Бекташи Бала¹⁾;

дѣсниятъ флангъ на VII корпусъ да настѣпи западно отъ Бекташи Бала, до желѣзния пѣтъ, включително, така че да обходи лѣвия флангъ на противника, който заема слатинскитъ висоти;

Конната дивизия да настѣпи срещу неприятелската конница къмъ Табановци.

За действията на 11-и октомврий още въ 8 ч. пр. пл. предния день командувачиятъ сръбската I армия отдаде следната заповѣдь:

„Нашата II армия, прониквайки презъ Крива Паланка, е заела Страцинъ и Кратово; нашата III армия е заела Подуево и Прищина.

По полученитъ сведения, предъ нашата армия се намира известна частъ отъ турската войска около Куманово и на посоката Куманово — Мургащъ.

¹⁾ Споредъ приложениѣ кроки, подъ името Бекташи Бала е показано с. Горно Коняре; Бекиръ Съдж го нарича Бинекташи.

Заповѣдвамъ:

I армия да продължи настъплението както следва:

Моравската дивизия, първи призивъ, — съ отряда при Ваксинци, но безъ отряда при Сефелеръ, презъ Куманово до линията Узунджово — Ново село;

Дринската дивизия, първи призивъ, презъ Зебърнякъ — Бизлимиъ до гребена между Бизлимиъ и Агино село;

Дунавската дивизия, първи призивъ, да стигне до Зубевски ридъ;

Тимошката дивизия, втори призивъ, безъ Кончулския отрядъ, да настъпва задъ дѣсното крило на Моравската дивизия, първи призивъ;

Дунавската дивизия, втори призивъ, да стигне Младо Нагоричане;

Конната дивизия ще продължи да работи въ смисълъ на дадената й по-рано заповѣдъ;

Крепостниятъ артилерийски полкъ ще настъпва до Табановци, а Гаубичниятъ полкъ — до Четирци;

Прожекторното отдѣление да стигне задъ Крепостния полкъ, а Телеграфното — при Билячъ;

раненитъ да се евакуиратъ отъ желѣзно-пътната станция Прешово; Щабътъ на армията ще бѣде въ Билячъ, съ което мѣсто дивизиятъ ще се свържатъ веднага; тамъ, дето не е построенъ телеграфъ, да се постави летеща поща и презъ съседнитъ дивизии, като се съедини съ Щаба на армията; дивизиятъ да държатъ връзка помежду си и взаимно да си помагатъ; началото на движението 11-и октомврий 6 ч. пр. пладне."

Отъ тая заповѣдъ, издадена, когато вече боятъ при Куманово бѣше започналъ, се вижда, че командването на I армия не знаеше за присъствието на турскитъ главни сили при Куманово и не допускаше да има сериозенъ бой на 10-и октомврий.

Разположението на На 10-и октомврий сутринята сърбитъ **дветъ страни.** бѣха разположени: Дунавската дивизия, първи призивъ, имаше 3 пехотни полка и артилерията около Старо Нагоричане, а I полкъ — 18-и — въ охранение по Младонагоричанския ридъ (Капилярски каменъ); Дунавскиятъ коненъ полкъ бѣше при Стърновецъ; тамъ нѣкъде бѣше и Конната дивизия, която същата сутринъ изпрати разузнавателни ескадрони; Моравската дивизия, първи призивъ, имаше 1-и и 2-и полкове въ първа линия, при Табановци, а 16-и полкъ — въ втора линия; преднитъ 2 полка отъ тая дивизия бѣха поставили охранение (16-и полкъ отъ

тая дивизия, по заповѣдъ отъ Щаба на I армия, въ 7 ч. пр. пл. замина съ една планинска батарея презъ Прешово, за да заеме кръстопътя при Сефери (в. 1050)); задъ Моравската дивизия, първи призивъ, бѣше разположена Тимошката дивизия, втори призивъ; въ отстъпъ задъ незаетото пространство между Дунавската и Моравската дивизии, първи призивъ, на Карабичанския масивъ (Четирски ридъ) се бѣше разположила Дринската дивизия, първи призивъ, въ околността на Мамаларъ, а Дунавската дивизия, втори призивъ, — задъ Дринската дивизия, първи призивъ, въ околността на Бугарине.

Само последнитъ 2 дивизии бѣха свързани чрезъ телефонъ съ Щаба на армията; освенъ това, Тимошката дивизия, първи призивъ, се бѣше свързала чрезъ телефонъ съ Моравската дивизия, първи призивъ; другитъ дивизии не бѣха свързани съ телефонъ, нито съ Щаба на армията, нито помежду си.

Поради липса на сведения за противника, сърбитъ върваха, че иматъ предъ себе си само 3 — 4 табора, не допушаха да има голѣмъ бой и направиха много малко за укрепяване позицията си. Частитъ на изтъкнатата напредъ Дунавска дивизия, първи призивъ, не употрѣбиха нито една лопата преди боя, а само Пионерниятъ полубатальонъ бѣ започналъ да строи I редутъ южно отъ махалата Пиленецъ. Моравската дивизия се окопа, но твърде слабо. Тимошката дивизия, втори призивъ, която бѣше въ втора линия, се укрепи на висотитъ около Мамаларъ, но тѣзи й укрепления бѣха вънъ отъ бойното поле.

Турцитъ бѣха разположени по следния начинъ: VII корпусъ заемаше позицията отъ дветъ страни на шосето Куманово — Враня, по Режановския ридъ, като имаше на лѣвия си флангъ албанци-доброволци и гранични части, неизвестно въ какъвъ съставъ, а въ корпусенъ резервъ — 7-и стрелковъ полкъ; 19-а дивизия заемаше позицията източно отъ казаното шосе, а Скопската дивизия — северно и успоредно на шосето Куманово — Крива Паланка; VI и V корпуси настѣпваха, и на разстъмване бѣха минали р. Пчиня, като бѣха тръгнали VI — отъ Орашецъ, а V — отъ Мургащъ.

Позицията при Куманово имаше голѣмо значение за турцитъ. Тя затваряше най-удобното и най-прѣкото дебуше на

сърбитѣ за Македония и въ сѣщото време прикриваше най-добре желѣзно-пѣтната линия Солунъ — Скопие — Косово поле.

40 деня преди обявяването на мобилизацията 1 турска комисия обиколи Кумановската позиция и изработи планъ за укрепяването ѝ. Изглежда, че позицията е била приготвяна само за VII корпусъ. Избрани сж били само висотитѣ непосредно северно отъ Куманово, отъ двѣтъ страни на шосето, именно билото между Режановци и шосето и източно отъ него възвишенията 277 и 305 и тѣ сж били укрепени съ пехотни и артилерийски окопи съ слабъ профилъ. Висотата 343 и Зебърнякъ (345), задъ нея, макаръ че заплашваха дѣсния флангъ, бѣха пренебрегнати. Тилни позиции за въ случай на отстъпление не бѣха приготвени.

Изобщо, преобладаващиятъ духъ за настѣпление у турцитѣ бѣ причина да не бжде приготвено бойното поле за отбрана.

Действията на Дунавската дивизия, първи призивъ.

На 10-и октомврий сутриньта сръбскитѣ 18-и полкъ отъ Дунавската дивизия, първи призивъ, бѣше въ охранение: 1-и и 2-и батальони бѣха въ предни постове по билото 361 (Мухаджирски станове) — Пъркинъ ридъ (1-и батальонъ — на в. 361, а 2-и — на Пъркинъ ридъ); всѣки отъ тѣхъ имаше по 2 роти въ постове и по 2 роти — въ поддръжка; 3-и и 4-и батальони бѣха въ резервъ, южно отъ махалата Пиленецъ. На билото срещу селото Войникъ бѣше войводата Поповъ съ своята чета и 200—300 селяни, които се бѣха присъединили къмъ нея. Сърбитѣ не се бѣха укрепили, защото не предполагаша, че ще има бой; при това поддръжкитѣ се бѣха прикрили задъ скалитѣ на гребена, а постовеѣ бѣха разположени въ подножието, задъ зидовеѣ и въ кѣшитѣ, съ които е осѣта мѣстностьта. Преднитѣ постове не подозираха близостьта на турцитѣ.

Рано сутриньта срещу Дунавската дивизия настѣпваша двѣтъ дивизии на V корпусъ. 13-а дивизия мина р. Пчиня при мѣстностьта Рамнище и настѣпи почти право на северъ, къмъ Пъркинъ ридъ и Вуйовски каменъ, а Щипската дивизия мина рѣката малко по-насевероизтокъ, и бѣше малко по-назадъ. Западно отъ V корпусъ настѣпваше VI корпусъ. Времето бѣше мъгливо, и валѣше ситенъ дъждъ. Въ мъглата

преднитѣ постове отъ Пъркинъ ридъ забелязаха 1 колона — въротно авангардѣтъ на 13-а дивизия, която се движеше къмъ тѣхъ, — и 1 малка колона къмъ Зебърнякъ. Двѣтъ колони се изгубиха въ мъглата. Обаче въ 6 ч. 15 м. започна рѣдка престрелка между турскитѣ патрули и постовеѣ на 2-и батальонъ. Стрелбата все повече и повече се усилваше. Поради това началникѣтъ на Дунавската дивизия въ 7 ч. пр. пл. изпрати да разузнае предъ фронта на дивизията, къмъ Цървени Брѣгъ, 1 ескадронъ отъ Дунавския коненъ полкъ. При Младо Нагоричино ескадронѣтъ бѣ спрѣнъ и отблѣснатъ отъ турскитѣ вериги.

Между това, Сръбската конна дивизия, съгласно заповѣдта по армията, трѣбваше да настѣпи и разузнава въ посока Клецовци — Довезенци — Пезово, и отъ изпратенитѣ отъ нея разузнавателни ескадрони къмъ 8 ч. бѣ получено донесение, че турцитѣ въ боенъ редъ настѣпватъ къмъ Зебърнякъ, и че е забелязана тѣхна колона по лѣвия брѣгъ на р. Пчиня.

Въ сѣщото време отъ разезда, изпратенъ за свръзка съ II армия, бѣ получено донесение, че турската войска отстъпва отъ Страцинъ къмъ Куманово, а пкъъ 1 комита съобщил, че предъ полка има турски обозъ. Всички тия сведения бѣха стигнали до командира на 18-и полкъ.

Зле ориентиранъ върху мѣстностьта, командирѣтъ на 18-и полкъ помисли, че има срещу себе си турски части, отстъпили отъ Страцинъ, и насочи 4-и батальонъ презъ Джонковска махала къмъ висотата Съртевица, а 3-и — къмъ Пъркинъ ридъ, въ поддръжка на 2-и батальонъ, на който сѣщо така заповѣда да настѣпи.

Когато 3-и батальонъ съ Картечната рота зае позиция на Пъркинъ ридъ, и 2-и батальонъ настѣпи, като бѣ развърналъ и четиритѣ си роти въ верига. Батальонѣтъ наближаваше гребена на Бѣли каменъ, когато изведнѣжъ предъ него се изпрѣчиха гѣсти вериги турци, които настѣпваша смѣло и откъмъ Владинци, и откъмъ Голѣми ридъ и обхващаха двата му фланга. Батальонѣтъ веднага повърна назадъ, а турцитѣ още по-смѣло настѣпиха, като части отъ веригитѣ имъ се спираха и обстрелваха отстъпващитѣ. Сърбитѣ претърпѣха голѣми загуби — падна убитъ командирѣтъ на батальона, и отстъплението имъ се превърна въ бѣгство.

4-и батальонъ също така, имайки 2 роти въ първа линия, бѣ миналъ Джонковска махала, и веригитѣ му приближаваха върха 327, на Съртевица, когато предъ него се изпрѣчиха веригитѣ на Щипската дивизия, които настѣпваха по долината между Голѣми ридъ и Съртевица и по гребена на последната, и бѣха стигнали в. 327. Батальонътъ се опита за моментъ да задържи турцитѣ, но, притиснатъ отъ фронта и отъ дѣсния флангъ, той се предаде на безредно бѣгство и се прѣсна съвсемъ.

Командирътъ на 18-и полкъ, който до тоя моментъ ръководѣше боя отъ северния край на Пъркинъ ридъ, като имаше при себе си знамето и 1 взводъ отъ 5-и батальонъ, изпрати взвода въ ротата си, а знамето — назадъ, самъ отиде при своя 1-и батальонъ, на висотата 361, безъ да направи нѣкакво разпореждане. На бойната линия остана самъ 3-и батальонъ съ Картечната рота, съ 2 роти на южния склонъ, а другитѣ 2 и картечницитѣ бѣха въ резервъ, задъ скалитѣ на гребена. Като видѣ разбиването на 2-и и 4-и батальони, командирътъ на батальона заповѣда и резервътъ да настѣпи. Докато заднитѣ роти се разгваха, преднитѣ откриха огънь по турскитѣ вериги, които непрекъснато настѣпваха задъ разбититѣ батальони. Въ 8 ч. 20 м. пр. пл. префуча първата турска граната, последвана отъ силна артилерийска стрелба отъ турски батареи, разположени по склона на Съртевица.

Батальонътъ зае позиция по предната ивица на платото, като имаше дѣсния си флангъ до пѣтя, който водѣше отъ Ибкитишъ за Джонковска махала, а лѣвия флангъ — въ последната махала, съ фронтъ къмъ Бѣли каменъ, на югъ, и къмъ Съртевица. Пространството между дѣсния флангъ на тоя батальонъ и лѣвия флангъ на 1-и батальонъ — склонътъ на висотата 361 — бѣше незаето; само началникътъ на Конната дивизия изпрати тамъ 1 коненъ взводъ.

Отъ тая позиция батальонътъ откри най-силенъ огънь по настѣпващитѣ турци и ги принуди да залегнатъ предъ центъра и лѣвия флангъ. Отстъпващитѣ батальони се оттеглиха къмъ фланговетѣ, и намѣсто да се спратъ и усилятъ 3-и батальонъ, тѣ продължиха отстъплението си на групи и прѣснато.

Турцитѣ отъ Бѣли каменъ продължиха да настѣпватъ следъ 2-и батальонъ къмъ незаетото пространство между 1-и и 3-и батальони и заплащаха дѣсния флангъ на последния.

Изпратениятъ отъ командира на батальона офицеръ не можа да спре панически отстъпващитѣ.

Къмъ 9 ч. 30 м. турцитѣ настѣпиха и срещу сръбския лѣвъ флангъ и го обхванаха. 4-и батальонъ, който бѣгаше предъ турцитѣ, не се спрѣ, а продължи да отстъпва безредно. Командирътъ на тоя батальонъ едва можа да събере 200—300 души при махалата Пиленецъ и съ тѣхъ зае редута, който въ това време Пионерната рота копаяше южно отъ махалата, и още не го бѣ свършила. Другитѣ войници отъ батальона, както и тия отъ 2-и батальонъ, единично, на групи, по взводове и даже по роти, продължиха да бѣгатъ на северъ, и тамъ, при Старо Нагоричино, се събираха около знамето до вечерята и на следния день до пладне.

Последни отстъпиха отъ билото западно отъ Войникъ комитѣ и селянитѣ на войводата Поповъ, по които даже лѣво-фланговата рота на 3-и батальонъ откри огънь, като ги смѣташе за турци.

Между това 3-и батальонъ продължаваше да се държи, като поддържаше най-честъ огънь, но той не можеше да спре турцитѣ, които съ прибѣгване по части започнаха да настѣпватъ по цѣлия фронтъ. Наистина, войницитѣ, залегнали задъ скалитѣ, бѣха добре закрити отъ пехотния огънь, но артилерията на турцитѣ съ кжсове отъ скалитѣ, които разбиваше, увеличаваше пораженията и съеше смъртъ по цѣлата бойна линия. Къмъ 10 ч. влѣзе въ действие и VI корпусъ; една негова батарея зае позиция на Зебърнякъ и започна да бие батальона надлъжъ. Сърбитѣ се разколебаха. Противъ турцитѣ, които напиха най-много откъмъ Съртевица и бѣха стигнали на 400—500 метра, излѣзе последната поддръжка — Картечната рота, огнѣтъ на която принуди турцитѣ да залегнатъ. Срещу нея турцитѣ извадиха картечници и откриха огънь. Веднага следъ това турската артилерия намѣри сръбскитѣ картечници, разби една отъ тѣхъ, нанесе голѣми загуби и принуди Картечната рота да млъкне и да се оттегли задъ гребена.

Между това части отъ Щипската дивизия, навѣрно Велеския полкъ, настѣпваха по дѣсния брѣгъ на Пчиня. Веригитѣ имъ, преследвайки части отъ 8-и полкъ, които бѣха разположени при Орловецъ, настѣпиха по билото западно отъ Войникъ и въ 11 ч. 30 м. пр. пл. заеха Михайлинска махала и оттамъ откриха огънь на разстояние 1000 метра по лѣвия

флангъ на 3-и батальонъ. Малко следъ това откри огънь и 1 турска планинска батарея, заела позиция задъ сжщитъ вериги. Едва въ тоя моментъ — 11 ч. 30 м. — гръмна първото сръбско орджие въ помощъ на защитниците на Пъркинъ ридъ. Откри огънь въ тая посока и 1 сръбска батарея, която бѣ заела позиция на в. 361, при Спасинска махала, но тая помощъ дойде късно. Турцитъ бѣха обхванали лѣвия флангъ, и се приближаваха къмъ Спасинска махала; 3-и батальонъ напуста позицията и въ най-голѣмо безредие побѣгна между Спасинска и Пушина махали. Всички усилия на командира на батальона и на офицеритъ да спратъ войниците отидоха напраздно. Заедно съ 3-и батальонъ отстъпиха и ония групи войници отъ 2-и батальонъ, които се бѣха спрѣли на дѣсния флангъ.

Но още бѣгълцитъ не бѣха изминали Спасинска махала, насреща имъ се показаха взводни колони, които бѣгомъ и съ викове идѣха на помощъ. 7-и полкъ бѣше на квартири въ Старо Нагоричино. Командирътъ на полка, като чу силния пушеченъ и артилерийски огънь и като узна, че 18-и полкъ е атакуванъ, събра полка предъ селото и го поведе бѣгомъ напредъ, въ строй за движение подъ артилерийски огънь. Нѣкои роти помогнаха на батареитъ, които въ това време се мъчеха да се изтеглятъ отъ калнитъ ниви. Къмъ 1 ч. 30 м. сл. пл. преднитъ 2 батальона срещнаха отстъпващия 3-и батальонъ отъ 18-и полкъ, който офицеритъ успѣха да спратъ. Въпрѣки силния артилерийски огънь, двата батальона съ бърза крачка успѣха да стигнатъ и заематъ изоставената позиция на Пъркинъ ридъ. Турцитъ, неизвестно по какви причини, не бѣха настѣпили веднага следъ сърбитъ, и веригитъ имъ едва бѣха стигнали подножието на Пъркинъ ридъ, на 150—200 метра отъ позицията. Батальонитъ, размѣсени, веднага откриха най-силенъ огънь и принудиха веригитъ на турцитъ да повърнатъ назадъ, и да се скриятъ въ неравноститъ на мѣстността, и огъня на Пъркинъ ридъ намалъ и даже бѣ прекратенъ отъ сръбска страна. Боятъ се засили на крайния източенъ флангъ. Командирътъ на 7-и полкъ насочи 3-и и 4-и батальони къмъ Съртевица. Батальонитъ настѣпиха презъ махалитъ Спасинска и Михайлинска, като срещнаха при настѣплението комититъ и селянитъ на войводата Поповъ. Командирътъ на полка насочи 1-а рота отъ 3-и батальонъ право на югъ, а 2-а, 3-а и 4-а роти — предъ Михайлинска махала, съ фронтъ на югозападъ. Командирътъ на 1-а рота, щомъ се показа предъ турцитъ, бѣ тежко раненъ,

и войниците му отстъпиха. Тогава командирътъ на полка насочи въ тая посока 4-и батальонъ, при който бѣха командиритъ на полка и на 2-и и 3-и батальони.

4-и батальонъ настѣпи въ сгжстенъ строй, размѣси се съ отстъпващата 1-а рота отъ 3-и батальонъ и се спрѣ на тѣлпа; предъ него, на западната страна на Михайлинска махала, имаше само прѣснати войници. Турската артилерия, навѣрно за да не поражаваше своитъ, бѣше пренесла огъня назадъ, а пехотата имъ на групи и на рояци настѣпваше отвсѣкжде отъ своето обхватно положение.

Въ това време Щипскиятъ редифски полкъ бѣ напредналъ къмъ Михайлинска махала. Вследствие едно недоразумение, турцитъ мислѣха, че сърбитъ искатъ да се предадатъ, и сърбитъ сжщо мислѣха, че турцитъ се предаватъ. Тѣ се размѣсиха, безъ да се ударятъ. 1 картчена рота откри огънь по това мѣсто; и турскиятъ Щипски полкъ отстъпи, като остави дветъ планински орджия, които го придружаваха. Но и сърбитъ отстъпиха, защото отъ тѣхъ падна убитъ командирътъ на полка, тежко раненъ — командирътъ на 2-и батальонъ, а плененъ — командирътъ на 3-и батальонъ; паднаха и много офицери и войници, а останалитъ отстъпиха въ безредие. Обаче тритъ роти отъ 3-и батальонъ, които се бѣха разгънали югозападно отъ махалата, останаха на мѣстото си, защото не виждаха онова, което става източно отъ казаната махала. Само командирътъ на 4-а рота забеляза, че съ намаляването на шума въ тая посока, намалява и числото на войниците, и видѣ, че много отъ тѣхъ отстъпваха. Като нѣмаше насреща си противникъ, командирътъ на тая рота събра взводоветъ си и ги насочи въ гжста верига югоизточно отъ селото на южния край на махалата; той срещна и повърна 50—60 войника отъ 4-и батальонъ. Турцитъ отново настѣпиха, но съ огънь отъ ротата бѣха повърнати. Почна да се стѣмва. Турцитъ не предприеха ново нападение, а само къмъ 8 ч. сл. пл. откриха огънь, на който сърбитъ не отговориха. Къмъ 9 ч. сл. пл. командирътъ на 4-а рота отъ 3-и батальонъ успѣ да събере и нѣкои отъ войниците на 4-и батальонъ, и започна да се окопава. Презъ нощта ротата изработи 2 линии окопи за стрелба отъ колѣне. 1-а рота отъ 3-и батальонъ и 4-и батальонъ, освенъ малката частъ, която остана при 4-а рота, бѣха отстъпили. Нѣкои бѣха стигнали чакъ въ Старо Нагоричино, отдето на следния день къмъ пладне бѣха повърнати въ полка.

Западно от V корпусъ, срещу дѣсния участък на сръбската Дунавска дивизия, първи призивъ, настъпваше турският VI корпусъ. 17-а низамска дивизия настъпваше презъ Зебърнякъ къмъ висотитѣ 361 и 382, а Битолската редифска дивизия — западно отъ нея. 17-а дивизия бѣ твърде много стѣснена между двѣтѣ съседни дивизии, и не можеше да разгъне всичкитѣ си сили. При това тя настъпваше по скалиста мѣстностъ, която забавяше движението, и въ сгъстени стройове. Къмъ 9 ч. пр. пл. тя наближи висотата 361, на която заемаше позиция 1-и батальонъ отъ сръбския 18-и полкъ, и откри артилерийски и пехотенъ огънь, на който сърбитѣ отговориха само съ пехотенъ огънь. Обаче терасата 361 е ограничена съ непристъпни отвесни скали, та дивизията се раздѣли на 2, и едната частъ се насочи източно, като образува фронтъ къмъ Пъркинъ ридъ, а другата частъ — западно отъ висотата.

Битолската редифска дивизия настъпи западно отъ Промежде, и възвиваше съ лѣвото рамо напредъ, за да обхване дѣсния флангъ на Дунавската дивизия; така че на по-слабата числено и морално дивизия се падаше най-важната задача — да нанесе решителния ударъ. Тѣй като дивизията имаше да измине и най-дългъ пѣтъ, тя достигна противника последна отъ частитѣ на V и VI корпуси.

Между това, началникътъ на Дунавската дивизия, първи призивъ, още въ началото на боя бѣ отишелъ при дѣсния си флангъ и бѣ разгъналъ срещу Битолската дивизия 9-и полкъ; тамъ навѣрно е привлѣкълъ и 3 батальона отъ 8-и полкъ. Освенъ това, източно отъ Попови Крушки заеха позиция и нѣколко батареи. Началникътъ на Конната дивизия така сжщо извади на позиция 1 конна батарея източно отъ в. 361.

Битолската дивизия настъпваше съ голѣмъ устремъ, обаче къмъ 11 ч. пр. пл., когато минаваше потока Зебърнякъ, западно отъ Брадиновска махала, тя бѣ срещната съ силенъ артилерийски фланговъ огънь, както отъ батареитѣ на Дунавската дивизия, така и отъ нѣкои батареи на Моравската дивизия, които я биеха въ тилъ. Огънятъ причини голѣми загуби. Охридскиятъ редифски таборъ изгуби само отъ 4 шрапнела около 200 души. Впечатлението бѣ голѣмо, и устремътъ сломенъ. Охридскиятъ таборъ бѣ оставенъ въ поддържка, и вечерята избѣга, макаръ че по заповѣдъ отъ командира на корпуса срещу него бѣ откритъ огънь отъ картечници. По-нататъшното

настъпление на дивизията бѣ предпазливо и нерешително, и навѣрно тя се е насочила на северъ, въ обхватъ на дѣсния флангъ на сръбския 9-и полкъ. За противодействие на тоя обхватъ началникътъ на Дунавската дивизия изпрати въ 1 ч. сл. пл. Дунавския коненъ полкъ да заеме пространството между Дунавската и Дринската дивизии, за да прикрива фланга, и когато дивизията настъпи, да действа обхватно. Полкътъ на галопъ, подъ артилерийски огънь, стигна при Никуляне, спечи тамъ и зае позиция при Четирци, като откри връзка съ Моравския коненъ полкъ. 1 таборъ турци — навѣрно лѣвофланговия на Битолската дивизия, който настъпваше по билото Мраморъ, 2 пѣти се опита да атакува позицията, но бѣ спрѣнъ съ огънь отъ карабинитѣ и картечницитѣ на полка.

Артилерията на турцитѣ нито можа да съкруши тая на сръбитѣ, която биеше странично частитѣ на корпуса, нито подготви достатъчно добре атаката на сръбскитѣ окопи. По обяснението на плененитѣ турци, тѣхнитѣ артилериисти, като предполагали, че всичко обстреляно въ първата линия е унищожено, пренасяли огъня бърже назадъ, по предполагаемитѣ резерви.

Въпрѣки всичко това, настъплението на VI корпусъ, ржководено отъ енергичния Джавидъ паша, постави въ несгодна положение Дунавската дивизия, първи призивъ. Началникътъ на тая дивизия въ 3 ч. сл. пл. събщи на началникитѣ на Дунавската дивизия, втори призивъ, и на Дринската дивизия, първи призивъ, за тежкото положение, въ което се намира, и поиска на първия да се приближи съ дивизията си, а на втория — да му изпрати 1 полкъ. Обаче и двамата, подъ предлогъ, че сж армейски резервъ, не направиха нищо; само началникътъ на Дринската дивизия извади на позиция нѣколко батареи, които обстреляха турски части, както предъ Дунавската, така и предъ Моравската дивизия.

Въ такова положение замръкнаха двата противника на източнитѣ флангове.

И така, Дунавската дивизия, първи призивъ, макаръ че бѣ атакувана отъ превъзходни сили — около 4 дивизии турци, съ голѣми усилия и съ много жертви успѣ да задържи позицията си на гребена на Нагоричанския ридъ (Капилярски каменъ), отъ Попови Крушки до Пъркинъ ридъ. Наистина, като се вземе предвидъ разстроено то положение на крайния лѣвъ

флангъ и голѣмото числено превъзходство на противника, дивизията съвсемъ не бѣ сигурна на тая позиция. Но, отъ друга страна, и турскиятъ VI корпусъ така бѣ изложилъ лѣвия си флангъ на атака, че положението му бѣ по-опасно отъ това на сърбитѣ предъ него, толкова повече, че корпусътъ не разполагаше съ резерви, освенъ съ 1 полкъ — 6-и стрелковъ — при Зебърнякъ.

Началникътъ на Дунавската дивизия, първи призивъ, се върна отъ позицията съ Щаба си въ монастира Забелъ къмъ полунощъ. Въ монастира той завари офицера-ординарецъ, който му донесе заповѣдта по армията за настѣпление на следния день. Началникътъ на дивизията написа донесение, въ което очерта върно положението на дивизията, и добави, че не ще може да настѣпи, докато не попълни голѣмитѣ загуби въ офицери и докато не попълни частитѣ съ бойни припаси.

Действията на Моравската дивизия, първи призивъ, и на Тимошката дивизия, втори призивъ.

Турскиятъ VII корпусъ, навѣрно когато се подравни съ него настѣпващиятъ VI корпусъ, така сѣщо бѣ преминалъ въ настѣпление съ 3 табора отъ Скопската дивизия и 55-и и 56-и полкове отъ 19-а дивизия¹⁾. Освенъ това, албанци-доброволци и граничните части атакуваха на крайния западенъ флангъ, къмъ Ваксинци. Споредъ сръбски източници, изглежда, че най-напредъ, къмъ 11 ч. пр. пл., сѣ нападнаха арнаутитѣ, навѣрно за да отвлѣкътъ вниманието къмъ сръбския лѣвъ флангъ, а следъ това сѣ настѣпили тригъ табора отъ Скопската дивизия, за да атакуватъ съгласно заповѣдта дѣсния флангъ на Дунавската дивизия, първи призивъ, позицията на която бѣ изтъкната напредъ. При това движение на североизтокъ таборитѣ бѣха обстреляни отъ нѣколко батареи на Моравската дивизия, и се принудиха да повърнатъ фронтъ къмъ тая дивизия. Следъ това вече сѣ настѣпили 55-и и 56-и полкове.

Срещу албанцитѣ се разгъна 2-и полкъ отъ Моравската дивизия, който се намираше тамъ, и зае позиция източно отъ Ваксинци. Срещу останалитѣ турски части началникътъ на дивизията разгъна останалитѣ 2 полка отъ дивизията, а

¹⁾ Нѣма сведения нито отъ сръбска, нито отъ турска страна за това настѣпление. Тукъ сѣ използвани твърде ограничени сведения, които сѣ дали плененитѣ турски офицери. (Ратникъ, год. 1923, кн. XI, страница 73).

именно: 1-и полкъ — западно отъ в. 305, а 16-и полкъ — източно отъ нея. Така че срещу десетина табора сърбитѣ разгънаха 12 батальона, които при това имаха много по-голѣмъ личенъ съставъ.

Въпрѣки това настѣплението на турцитѣ и тукъ трѣбва да е било доста смѣло, та следъ пладне дивизията се почувствува застрашена отъ турцитѣ, които налягахъ главно къмъ Четирци. Като нѣмашѣ връзка съ Дринската дивизия, първи призивъ, която бѣ само на 2—3 километра отъ Четирци, началникътъ на Моравската дивизия събщи по телефона на началника на Тимошката дивизия, втори призивъ, за опасността, която иде къмъ Четирци, и го помоли да му изпрати въ тая посока 1 полкъ. Началникътъ на Тимошката дивизия веднага донесе за това по телефона въ Щаба на I армия, заповѣда на 13-и полкъ да настѣпи презъ Сопотъ и Карабичане, кждето да се яви на началника на Моравската дивизия, а на 14-и полкъ съ артилерията и другитѣ части заповѣда да настѣпи по шосето къмъ Табановци, като изпрати 2 роти въ Ваксинци, при 2-и полкъ отъ Моравската дивизия. Началникътъ на Тимошката дивизия, втори призивъ, замина съ Щаба си за Карабичане да се срещне съ началника на Моравската дивизия. На излизане отъ Мамаларъ, обаче, той срещна командувашия I армия — престолонаследникътъ князь Александъръ — съ началника на щаба му, полковникъ Бойовичъ, които се връщаха отъ бойното поле по шосето съ автомобилъ. Началникътъ на дивизията доложи на престолонаследника за онова, което е разпоредилъ. Тогава началникътъ на Щаба на армията му каза, че турцитѣ сѣ малко и че отстъпватъ, та настѣплението е излишно. На въпроса на началника на дивизията: трѣбва ли въ такъвъ случай да продължи движението, началникътъ на Щаба му отговори: „Както искате“¹⁾.

Командувашиятъ армията продължи пѣтя си назадъ, а началникътъ на дивизията отиде въ Карабичане, кждето стигна къмъ 7 ч. сл. пладне. Въ това време, макаръ че стрелбата продължаваше, опасността бѣ минала вече, и отъ Щаба на Моравската дивизия намѣриха за добре, щото 13-и полкъ, който бѣ миналъ Карабичане и отиваше за Четирци, да се спре, за да не води нощенъ бой. Началникътъ на Тимошката дивизия изпрати адютанта си да намѣри и спре 13-и полкъ тамъ, дето е,

¹⁾ Милутиновичъ, Драг., генерал. — Тимошката дивизия II поз. нар. војске у I и II балканскомъ рату 1912—1913 године. Београд, 1926. Страница 29.

а той съ Щаба си се върна да ношува въ Мамаларъ. По пжтя при Сопотъ началникътъ срещна 14-и полкъ и го спрѣ да ношува тамъ, а артилерията и другитѣ части повърна да ношуватъ въ Мамаларъ.

Презъ нощта началникътъ на Тимошката дивизия, втори призивъ, прати заповѣди: на 13-и полкъ да се премѣсти на следната сутринъ вдѣсно, къмъ шосето, по посока на Табановци, а 14-и полкъ заедно съ артилерията и конницата — още по-вдѣсно, къмъ Ваксинци, т. е. дивизията му да застане задъ дѣсния флангъ на Моравската дивизия. Освенъ това, разпореди да се открие връзка съ отряда — 3-и полкъ отъ Моравската дивизия — който настѣпваше презъ Черна Гора за Скопие.

За боя на Моравската дивизия, първи призивъ, съ турския VII корпусъ липсватъ данни. Навѣрно и тукъ дветѣ страни сж се окопали една срещу друга на близъкъ пушеченъ изстрелъ, и цѣла нощъ поддържаша огънь, който ту се увеличаваше, ту съвсемъ преставаше.

И така, само 2 сръбски дивизии отъ първата линия успѣха да задържатъ устрема на 3 турски корпуса.

Контьрнастъплението на сърбитѣ на 11-и октомврий.

Командуващиятъ сръбската I армия на 10-и октомврий вечерта се върна въ Билячъ, кждето се бѣ премѣстилъ и Щабътъ на армията. Както се каза, той лично ходи на бойното поле при Моравската дивизия, кждето се запозна съ положението, но изглежда, че той, както и началникътъ на Щаба му, не бѣха осведомени върху онова, което става по останалата частъ на бойното поле, и останаха съ впечатлението, че турцитѣ при Куманово сж малко. На 11-и октомврий къмъ 2 ч. пр. пл. офицерътъ, който бѣ изпратенъ да занесе на Дунавската дивизия, първи призивъ, заповѣдта за настѣплението презъ сжщия день, на връщане се обади по телефона отъ Щаба на Дунавската дивизия, втори призивъ, въ Бугарине. Офицерътъ предаде донесението на началника на Дунавската дивизия, първи призивъ, за положението и за това, че тая дивизия не може да настѣпи, че има много офицери излѣзли отъ строя, че Дунавската дивизия, втори призивъ, не се е притекла на помощъ, и че кризата ще мине, шомъ тя се приближи къмъ бойното поле.

Веднага следъ това Щабътъ на армията изпрати заповѣдъ Дунавската дивизия, втори призивъ, на 11-и октомврий да настѣпи и да подкрепи Дунавската дивизия, първи призивъ.

Както изглежда, само това измѣнение е направено въ заповѣдта за настѣплението на 11-и, дадена още на 10-и октомврий сутринта. Споредъ тая заповѣдъ, Моравската дивизия, първи призивъ, трѣбваше да настѣпи презъ Куманово до линията Узунджово — Ново село; Дринската дивизия, първи призивъ презъ вис. Зебърнякъ — Бизлима до грѣбена между Бизлима и Агино село; Дунавската дивизия, първи призивъ, а сега втори призивъ, — до Зубовски ридъ; Тимошката дивизия, втори призивъ, трѣбваше да настѣпва задъ дѣсния флангъ на Моравската дивизия. За Конната дивизия оставаше въ сила заповѣдта отъ 7-и октомврий, т. е. да настѣпи презъ Клечовци — Пезово къмъ Повлашенци и да разузнава фронта между източното подножие на Черна Гора, отъ западъ, и линията Кратово — Плешинци — Шипъ, отъ изтокъ.

На източнитѣ флангове дветѣ страни бѣха замръкнали една отъ друга на действителенъ пехотенъ изстрелъ. И дветѣ страни се окопахъ и устроиша. Турцитѣ на нѣколко пжти презъ нощта откриваха пехотенъ и артилерийски огънь, който се подемаше по цѣлата линия. Сърбитѣ отговаряха съ пехотенъ огънь; само на дѣсния флангъ на Дунавската дивизия батареитѣ на сърбитѣ стреляха доста много презъ нощта, предполагайки, че турцитѣ произвеждатъ нощна атака.

Разположението на Дунавската дивизия, първи призивъ, остана почти сжщото, а именно: на дѣсния флангъ, отъ Попови Крушки до висотата 361, — 9-и полкъ, навѣрно усиленъ съ части отъ 8-и полкъ; на терасата 361 — 1-и батальонъ отъ 18-и полкъ; източно отъ него — 2-и батальонъ отъ сжщия полкъ, доколкото бѣ успѣлъ да се събере; още по-наизтокъ — 1-и батальонъ отъ 7-и полкъ, а до него, на Пъркинъ ридъ, — 3-и батальонъ отъ 18-и полкъ; отъ Пъркинъ ридъ на североизтокъ бѣше и 1-и батальонъ отъ 8-и полкъ, който бѣ смѣнилъ 2-и, 3-и и 4-и батальони отъ 7-и полкъ; тѣзи батальони се бѣха оттеглили задъ позицията навѣрно да се устроятъ. Нѣкои взводове и роти, обаче, се бѣха оттеглили чакъ при Старо Нагоричино.

Въ 6 ч. пр. пл. започна пехотенъ, а следъ малко — и артилерийски огънь на дѣсния флангъ на Дунавската дивизия.

първи призивъ, и се разпространи по цялия фронтъ. Началникътъ на дивизията остана на мнението си, изложено въ донесението му до командувачия армията, и не предприе настъпление, като чакаше пристигането на Дунавската дивизия, първи призивъ. Сърбитъ останаха въ окопитъ си, като поддържаха силенъ огънь.

Отъ турска страна така сжщо не бѣ предприето настъпление по цялия фронтъ, освенъ на крайния източень флангъ, където началникътъ на Щипската дивизия предприе обхватъ на сръбския лѣвъ флангъ съ 3 батальона и 1 полска батарея. Отрядътъ настъпи по източния брѣгъ на Пчиня, мина рѣката при Орловецъ и настъпи срещу сръбския лѣвъ флангъ при Михаилинска махала. Около 8 ч. пр. пл. се откри пехотенъ и артилерийски огънь. Турцитъ биеха сръбитъ при Михаилинска махала съ 1 батарея, разположена източно отъ Пчиня, съ друга, разположена на вис. Зебърнякъ, и навѣрно съ другитъ батареи на Щипската дивизия, разположени на Съртевица. Турската пехота — 3 табора, макаръ че имаше насреща си 4 батальона, настъпи храбро и успѣ да заеме нѣкои отъ преднитъ окопи на сръбитъ, обаче тя не бѣ подкрепена съ настъпление отъ фронта, и това даде възможностъ на лѣвофланговата рота отъ 18-и полкъ, разположена въ окрайнината на Тенкова махала, да открие сжщо така огънь по настъпващитъ турци.

Боятъ се води съ колебание, но съ успѣхъ за турцитъ до 10 ч. пр. пл., когато се показа развърната цялата сръбска Дунавска дивизия, втори призивъ, и турскиятъ отрядъ бързо се оттегли.

Дунавската дивизия, втори призивъ, на разсъмване настъпи отъ Бугарине, а Дринската дивизия — отъ Четирски ридъ. Така сжщо началникътъ на Моравската дивизия задържа 13-и полкъ отъ Тимошката дивизия и го разгъна на лѣвия флангъ на своитъ части, при Четирци.

Появата на цяли 5 полка срещу турския слабъ центъръ бѣ съкрушителна, толкова повече, че връзката между VI и VII корпуси бѣше твърде слаба, и турцитъ не разполагаха почти съ никакви резерви, за да посрещнатъ новия ударъ. Дринската дивизия настъпи съ 4-и и 5-и полкове въ първа линия и съ поддържката на огъня отъ 2 артилерийски отдѣления.

Източно отъ Дринската дивизия и малко по-назадъ настъпваше Дунавската дивизия, втори призивъ; тя се насочваше въ зоната между в. 382 и р. Пчиня.

Появата на такива грамадни маси, предшествувани отъ гжсти вериги, смути турцитъ. Всички тѣхни батареи отъ V и VI корпуси насочиха огъня си противъ тѣхъ, но въ стрелбата личеше смущението имъ — тя не бѣ точна, както миналия день. Посоката на Дринската дивизия бѣше право къмъ самоизложилния се лѣвъ флангъ на слабата числено и морално съкрушена Битолска редифска дивизия. При вида на тая настъпваща маса, къмъ 9 ч. пр. пл. обсапанитъ съ шрапнели редифи напустнаха позициитъ си и отстъпиха безредно.

Съ отстъплението на Битолската дивизия, откритъ бѣ флангътъ на 17-а дивизия. Къмъ 10 ч. и тя започна да отстъпва въ безредие. Къмъ сжщото време Дунавската дивизия приближаваше шосето Куманово—Егри Паланка, и Щипскиятъ полкъ се принуди да се оттегли. Изглежда, че въ това време е дадена заповѣдъ на турскиятъ части да се оттеглятъ на укрепената позиция. Обаче само позицията на VII корпусъ бѣ укрепена и то твърде слабо. Най-важната частъ отъ центъра—вис. Зебърнякъ и околнитъ висоти — не бѣ никакъ укрепена. 17-а дивизия, подкрепена съ резерва — навѣрно 6-и стрелковъ полкъ, се опита да се задържи на линията вис. Зебърнякъ — в. 302, но не успѣ. Батареитъ на турцитъ направиха всичко възможно, за да подкрепятъ пехотата и да прикриятъ отстъплението. 3 батареи продължиха стрелбата до последния моментъ и паднаха въ пленъ.

Почти въ сжщото време, застрашена откъмъ дѣсния си флангъ, отстъпи и Скопската дивизия отъ VII корпусъ къмъ Скопие.

По този начинъ центърътъ на турцитъ бѣ разбитъ, но фланговетъ продължаваха да се държатъ. Едва къмъ 12 ч. по пладне, когато бойниятъ редъ на Дунавската дивизия, втори призивъ, започна да надминава бойния редъ на Дунавската дивизия, първи призивъ, V корпусъ отстъпи по цялия фронтъ изведнѣжъ. Сърбитъ настъпваха бавно, и турцитъ можаха да отстъпятъ въ редъ. Нѣколко ариергардни батареи отъ Гължбовица прикриха отстъплението.

Началникътъ на Дунавската дивизия, първи призивъ, още сутринята бѣ изпратилъ Дунавския коненъ полкъ да разузнава

на източния бръг на Пчиня. Полкът се натъкна на части от Щипския полк, и за да ги задържи, спеша се и зае позиция на висотата Орловица.

Въ 3 ч. 30 м., когато турците отстъпваха, полкът получи заповед да преследва по долината на р. Пчиня. Командирът на полка съобщи тая заповед и на Конната дивизия, която се намираше тамъ наблизо. Въ 4 ч. сл. пл. полкът настъпи по долината на Пчиня. Източно и успоредно съ него настъпи и 4-и конен полк — авангардът на Конната дивизия, а задъ тѣх следваха и главните сили на дивизията. Турската пехота — Щипският полк — прикриваше отстъплението отъ тая страна, като принуждаваше предните конни полкове да се спешават и конната батарея да открива огън. По тоя начинъ Дунавският конен полк и Конната дивизия до вечерята стигнаха до Крива рѣка, и тамъ се спрѣха. Презъ всичкото време на настъплението имъ турската артилерия хвърли върху тѣх само 1 снарядъ.

Дунавската дивизия, втори призивъ, и Дринската дивизия, първи призивъ, съ бавно и методично настъпление стигнаха до линията на вис. Зебърнякъ, отдето преследваха съ артилерийски огън.

Дунавската дивизия, първи призивъ, остана, и се събра на мѣстото си. Началникът на дивизията върна и Дунавския конен полк при Войникъ.

Сръбският дѣсенъ флангъ закѣснѣ съ настъплението. Още въ 9 ч. 20 м. пр. пл. началникът на Тимошката дивизия, втори призивъ, получи заповед отъ Щаба на армията при настъплението да подкрепи дѣсния флангъ и центъра на Моравската дивизия, първи призивъ. Началникът на дивизията още по-рано бѣ насочилъ 14-и полкъ къмъ дѣсния флангъ на моравци, съ заповедъ да настъпи заедно съ 2-и полкъ отъ Моравската дивизия.

13-и полкъ, както видѣхме, бѣ задържанъ отъ началника на Моравската дивизия на лѣвия флангъ на сѣщата дивизия.

14-и полкъ се разгѣна източно отъ 2-и полкъ, който заемаше позиция южно отъ Ваксинци, между него и желѣзно-пѣжната линия, а дветѣ батареи заеха позиция западно отъ Ваксинци и откриха огънъ.

Въ 1 ч. 45 м. сл. пл. началникът на Тимошката дивизия, втори призивъ, заповѣда на командиритѣ на 2-и и 14-и полкове да настъпятъ, но командирът на 2-и полкъ отговори, че се бои да не претърпи катастрофа, защото силни колони турци се движатъ презъ Узунджово. Едва къмъ 4 ч. сл. пл. 14-и полкъ, а следъ него и 2-и полкъ настъпиха. Навѣрно около това време бѣха настъпили 1-и и 16-и полкове отъ Моравската дивизия, но турската 19-а дивизия, която бѣ насреща имъ, бѣ отстъпила. 2 турски батареи, разположени западно отъ Куманово, навѣрно подъ прикритието на 7-и стрелковъ полкъ, съ огъня си прикриваха отстъплението. Сръбският 14-и полкъ стигна и зае гребена при Лопата и тамъ ношува, а 2-и полкъ бѣ останалъ малко по-назадъ. Началникът на Тимошката дивизия съ конницата отъ неговата и отъ Моравската дивизии остана при Ваксинци. 1-и и 16-и полкове ношуваха на висотитѣ северно отъ Куманово.

Отстъплението на турския VII корпусъ не бѣ обезпокоено отъ сърбитѣ. Отстъплението на VI и V корпуси отначало бѣ доста редовно, обаче поради огъня на сръбската артилерия и застрашаването отъ Сръбската конна дивизия при минаването презъ р. Пчиня то се обърна въ паническо бѣгство. При Пчиня и южно отъ нея турцитѣ безъ нужда изоставиха маса артилерия. Корпуситѣ навѣрно бѣха получили заповѣдъ, и отстъпиха всѣки по пѣтя, по който бѣ дошелъ.

Изглежда, че вечерята следъ боя Щабът на сръбската I армия не бѣ ориентиранъ нито върху голѣмината на боя, нито върху резултата отъ него. Поради това той изпрати до дивизиятѣ телеграфна заповѣдъ да бждатъ готови и внимателни, защото „положително се знае, че турцитѣ ще предприематъ контратака“. Началникът на Тимошката дивизия, като се боеше за своя изтъкнатъ напредъ при селото Лопата 14-и полкъ, прати адютанта си до командира на този полкъ да го предупреди и да му предаде заповѣдта да остане съ двата си батальона дѣто е, а другитѣ 2 батальона постепенно и тихо да оттегли на висотата североизточно отъ Слупчане, която се укрепяваше отъ Пионерния полубатальонъ.

Щомъ адютантътъ предаде заповѣдта, полкът побѣгна назадъ въ безредие и въ тъмнината откри огънъ, безъ да има противникъ насреща си. Смутенъ отъ това, адютантътъ се затече къмъ Ваксинци, кждето намѣри началника на дивизията и му доложи, че арнаутитѣ нападатъ на лагера при Ваксинци.

Лъжливият слухъ за нападението на арнаутите стигна до дивизионния лѣкаръ въ Табановци, който по телефона го съобщи въ Щаба на I армия въ Билячъ, и тамъ предизвика смущение. Докато се узнае истината, въ Щаба опаковаха багажа и запрегнаха обоза за отстъпление къмъ Враня.

Загубите на сърбите въ сражението при Куманово сж около 700 убити, отъ които 22 офицера, и 4,000 ранени. Отъ тия загуби на 18-и полкъ, който изнесе най-големата тежестъ въ боя, се падатъ 1,637 убити и ранени офицери и войници.

Загубите на турците не се знаят. Сърбите ги изчисляватъ на 12,000 души, отъ които 2,000 пленени. Освенъ това, турците при отстъплението изоставиха 6 орджия отъ V корпусъ, 34 — отъ VI корпусъ и 21 — отъ VII корпусъ и много други материали.

Отстъплението на турците.

Отначало командувачиятъ Вардарската армия възнамѣряваше да съсредоточи корпусите на Овчо поле, и затова бѣ заповѣдалъ на VII корпусъ да отстъпи къмъ Скопие, а на V и VI корпуси — къмъ Овчо поле по сѣщитѣ пѣтища, по които бѣха настѣпили. Обаче позицията при Овчо поле вече бѣше загубила своето значение, защото сборниятъ корпусъ отъ Азия, който трѣбваше да се съсредоточи при Криволакъ, бѣ привлѣченъ въ Тракия, и турската 16-а дивизия, която въ случай на неуспѣхъ трѣбваше да отстъпи пакъ къмъ Криволакъ, бѣ разбита отъ българите при Кочане и отхвърлена къмъ Велесъ. Независимо отъ това, съ заемането на Кочане българите заплашваха и пѣтя на отстъплението на Вардарската армия къмъ Солунъ и Серъ. Поради всичко това командувачиятъ Вардарската армия на 12-и октомврий разпореди корпусите да се оттеглятъ въ Битолската областъ, кждето мѣстността благоприятствува за отбрана, и освенъ това, чрезъ желѣзно-пѣтната линия Солунъ — Битоля армията можеше да поддържа връзка съ Цариградъ и съ Мала Азия, като въ сѣщото време черпи поддържка въ хора и храни отъ мохамеданска Албания. Благодарение на това, че сръбската III армия бѣше още далече, той заповѣда на VII корпусъ да отстъпи презъ Тетово — Кичево за Битоля, а на V и VI корпуси и Конната дивизия — за Велесъ — Прилепъ. На 15-а дивизия, която бѣше при Кратово, срещу сръбската Тимошка дивизия, първи призивъ, така сжщо даде заповѣдъ да отстъпи

къмъ Велесъ, а 16-а дивизия, както се каза, бѣ отхвърлена въ сѣщия градъ.

Отстъплението, макаръ че сърбите не предприеха преследване, стана въ безредие, почти въ паническо бѣгство. Въ VII корпусъ, когато на 12-и октомврий пристигаше въ безредие въ Скопие, избухна паника. Уплашени, по-големата частъ отъ артилеристите прерѣзаха тегличите и избѣгаха съ конете. По този начинъ корпусътъ остави около 30 орджия, отъ които повечето бѣха гаубици. При това резервистите на корпуса, който се попълваше отъ скопско, избѣгаха по домоветѣ си, и „корпусътъ отъ 25,000 намалѣ на 6,000—7,000 души“. Другите корпуси отстъпиха въ по-добъръ редъ, но и тѣ оставиха доста артилерия и обози. При отстъплението Кочанскиятъ редифски полкъ съвсемъ се прѣсна и не можа да се събере. Конната дивизия отстъпи презъ Скопие за Велесъ. И на нея е повлияла паниката въ Скопие, защото съставътъ ѝ бѣ намалѣлъ наполовина, и бѣ преформирана въ бригада.

На 14-и октомврий вечерта Вардарската армия бѣше разположена:

VII корпусъ — около Гостиваръ, V корпусъ имаше 13-а и 15-а дивизии въ Горенъ и Доленъ Чалтъкъ (Оризари), юго-западно отъ Велесъ, 5-и стрелковъ полкъ и Конната бригада образуваха ариергардъ и бѣха северно отъ Чалтъкъ;

Щабоветъ на Вардарската армия и на V корпусъ бѣха въ с. Изворъ;

VI корпусъ имаше 16-а дивизия при с. Изворъ, 17-а — въ Прилепъ, а Битолската редифска дивизия възстановяваше реда въ Битоля. 2 дни следъ това корпусътъ замина за Суровичево, срещу гърците. Тамъ се намираше и 18-а дивизия отъ тоя корпусъ¹⁾.

Бездействието на сръбската I армия.

Командувачиятъ сръбската I армия не знаеше, че при Куманово бѣха бити и разбити турските главни сили, затова той заповѣда на 12-и октомврий дивизията да достигнатъ обектите, поставени за 11-и октомврий. Моравската дивизия стигна и

¹⁾ Тази дивизия въ началото на войната се намираше въ дебърско; войниците отъ запасъ — албанци, които трѣбваше да я попълнятъ, не се явиха. Когато гърците заплашиха Битоля, дивизията бѣ изпратена срещу тяхъ.

зае линията Вещица — Грушина; Тимошката дивизия, втори призивъ, стигна въ Ново село; Дринската дивизия, първи призивъ, бѣ източно отъ Моравската; Дунавскитѣ дивизии, първи и втори призивъ, бѣха на Зубовски ридъ.

Нѣма сведения за дейността на Сръбската конна дивизия на 12-и октомврий. Предъ фронта на Дунавската дивизия, първи призивъ, разузнаваше Дунавскиятъ коненъ полкъ, който настигна Битолския артилерийски полкъ при единъ срутенъ мостъ между Новоселяни и Орашецъ. Турцитѣ оставиха всичкитѣ оржидия и коли въ ржцетѣ на сърбитѣ и избѣгахъ.

Командирѣтъ на Конния полкъ докладва лично на началника на Дунавската дивизия, първи призивъ, за изоставената отъ турцитѣ артилерия и затова, че турцитѣ сж напустнали Островица и Градище, и началникѣтъ на дивизията изпрати 1 пехотенъ полкъ да заеме последния пунктъ.

Отъ разпита на пленникитѣ и отъ заловенитѣ трофеи командувачиятъ сръбската I армия узна, че при Куманово сж разбити турскитѣ главни сили, и донесе на Върховната команда, обаче началникѣтъ на Щаба на действащата армия се усъмни въ това, и препоржча предпазливостъ. Въ шабоветѣ на I армия и на действащата армия оставахъ съ убеждението, че турцитѣ отстъпватъ на Овчеполската позиция, съ намѣрение тамъ да дадатъ решително сражение.

За 13-и октомврий командувачиятъ I армия заповѣда на Тимошката дивизия, втори призивъ, да излѣзе въ първа линия, между Моравската и Дринската дивизии, първи призивъ, и както изглежда, организираше се атака на Скопския укрепенъ лагеръ. Обаче на 13-и октомврий консулитѣ на великитѣ сили съобщиха, че Скопие е напустнатъ отъ турскитѣ войски и власти, и поканиха сърбитѣ да го заематъ. Поради това Моравската дивизия бѣ насочена къмъ Скопие, а на Тимошката дивизия, втори призивъ, бѣ заповѣдано да следва задъ нея. Командувачиятъ армията, князь Александъръ, и началникѣтъ на Щаба му тръгнаха по шосето за Скопие, и къмъ 11 ч. пр. пл., когато бѣха на линията на Грушина, той бѣ срещнатъ отъ руския, французския, английския и австрийския консули, които му съобщиха, че турцитѣ сж отстъпили въ безредие къмъ Тетово и Велесъ. Вечеръта 1 полкъ отъ Моравската дивизия влѣзе въ Скопие, а другитѣ се разположиха около града. Тимошката дивизия,

втори призивъ, остана въ района Стайковци — Бърнярци — Харачиново.

Другитѣ дивизии останаха на мѣстата си; само предъ лѣвия флангъ разузнавахъ Конната дивизия и Дунавскиятъ коненъ полкъ. Последниятъ още на разсѣмване настѣпи отъ Градище къмъ Св. Никола; освенъ разезди, другъ противникъ не срещна. Къмъ пладне полкътъ влѣзе въ Св. Никола, отъ който градъ 2 часа по-рано бѣ тръгнала за Велесъ турската 13-а дивизия. Оттамъ командирѣтъ на Конния полкъ изпрати разезди къмъ Велесъ, Богословецъ и Шипъ.

Къмъ 4 ч. 30 м. стигна въ Св. Никола и авангардѣтъ на Конната дивизия, който продължи пѣтя, и се спрѣ да нощува на 4 клм. югозападно отъ Св. Никола.

На 14-и октомврий дивизиитѣ, по заповѣдъ отъ командувачия I армия, почиваха, а Щабѣтъ на армията се върна отъ Скопие въ Рамановци, 6 клм. южно отъ Куманово. Тоя день Шумадийската дивизия, първи призивъ, отъ III армия пристигна отъ Гиляни въ Куманово.

На 15-и октомврий Щабѣтъ на I армия направи малки размѣствания на дивизиитѣ съ огледъ да атакува турцитѣ на Овчо поле. Шумадийската дивизия, първи призивъ, излѣзе на бойната линия при с. Йованли, североизточно отъ Велесъ; Конната дивизия влѣзе въ Велесъ, който бѣ напустнатъ отъ турцитѣ. За следния день Конната дивизия получи заповѣдъ да изпрати 1 бригада да разузнава къмъ Тетово, а другата бригада да отиде въ Скопие, при Щаба на действащата армия, който се очакваше да пристигне въ тоя градъ.

Така сърбитѣ се бавиха около Овчо поле до 19-и октомврий. Само Моравската дивизия, втори призивъ, на 18-и октомврий напредна и превзе Тетово.

Презъ това време сърбитѣ успѣха да поправятъ разрушенията по желѣзния пѣтъ и възстановиха съобщението по него.

Настѣплението на Сръбско-българската II армия.

(Картограф. приложение № 1).

Настѣплението на 7-а

Рилска дивизия.

Разпореждане за настѣпление.

На 3-и октомврий сръбската Тимошка дивизия, първи призивъ, бѣ привършила съсрѣдоточаването си въ Кюстендилъ; въ околността на сѣщия градъ бѣ размѣстена и 7-а Рилска дивизия.

Войната между България и Турция, томъ VI.

По този начинъ бѣ съставена Съюзната II армия. Командуваниятъ Съюзната армия разпореди: българската 7-а Рилска дивизия, която дотогава прикриваше границата отъ Демиръ Капия до в. Патарица, да прикрива само границата отъ Демиръ Капия до р. Новоселска, а отъ тоя пунктъ до в. Патарица прикриването възложи на Тимошката дивизия. Това размѣстване се извърши на 4-и октомврий вечерта. Сжия день 7-а Рилска дивизия се групира: 2-а бригада съ придаденитѣ ѝ части — 7-и с. с. артилер. полкъ (2-о и 3-о отдѣления), 2-а, 3-а, 4-а и 6-а с. с. планин. батареи съ шабоветѣ на полка и на 2-о отдѣление, 1./5. ескадронъ, 1./7. пионерна рота, една хелиографна станция и 2-и бригаденъ лазаретъ — въ района Ваксево — Черната Скала, съ намѣрение да настѣпи въ посока Кадинъ мостъ — Черната Скала — Царево Село; 3-а бригада съ придаденитѣ ѝ части — 7-и не с. с. артилер. полкъ, 1./2. с. с. планин. артилер. отдѣление (1-а и 5-а батареи), 3./5. ескадронъ, 2./7. пионерна рота, 7-а мостова полурота, 3-и бригаденъ лазаретъ — въ района Слатино — Кочериново — Бобошево, съ намѣрение да настѣпи въ посока Дупница — Горна Джумая; 1-а бригада съ придаденитѣ ѝ части — 3./7. с. с. артилер. отдѣление, 3./2. не с. с. планин. артилер. отдѣление, 2./5. ескадронъ, 1 телеграфенъ взводъ, 7-и дивиз. инженеренъ паркъ и 1-и бригаденъ лазаретъ — бѣ разположена съ главнитѣ си сили въ околността на Кадинъ мостъ; 1 дружина съ 1 скорострелна планинска батарея заемаше в. Бегъ Бунаръ, а 1 дружина бѣше въ Кюстендилъ.

Назначението на дивизията, споредъ телеграмата отъ началника на Щаба на българската действаща армия до началника на 7-а Рилска дивизия, бѣ: да действува въ Македония и въ сжщото време да прикрива Българската столица.

„Докато сръбската армия не разбие при първата среща турската армия, все ще трѣбва крепко да стоите на Осоговскитѣ планини и да прикривате сигурно операционната посока, която води по долината на р. Струма презъ Дупница за София.“ — така е казано въ телеграмата отъ началника на Щаба на действащата армия до началника на 7-а дивизия.

Макаръ че границата се охраняваше отъ турцитѣ най-строго, началникътъ на 7-а дивизия още на 2-и октомврий влѣзе въ връзка съ три чети македонци-възстаници, които бѣха заели Султанъ тепе, и на 4-и изпрати още една чета македонци-добро-

волци, къмъ която придаде и една полурота войници, облѣчени съ възстанически дрехи.

На 4-и октомврий 8 ч. сл. пл. той получи отъ Щаба на българската действаща армия следната телеграма:

„Утре, 5-и октомврий, въ 7 ч. пр. пл. се откриватъ военнитѣ действия. Споредъ добититѣ сведения, неприятельтъ се е съсредоточилъ: 5 табора и 5 батареи — въ Горна Джумая; 5 табора — въ Царево Село; 1 таборъ — въ крива Паланка; 6 табора и 5 ескадрона — въ Скопие; 22 табора, 16 батареи и 6 ескадрона — въ Велесъ; 6 табора, 6 батареи и 4 ескадрона — въ Шипъ; 9 табора и 2 ескадрона — въ Кочане; 6 табора — въ Струмица; 1 таборъ — въ Петричъ; 1 таборъ и 5 батареи — въ Крупникъ; 5 табора — въ Неврокопъ. Родопскиятъ отрядъ е получилъ задача утре, 5-и октомврий, да нахлуе въ долината на р. Места и да овладѣе Разлога. Влѣзте въ сношение съ началника на Родопския отрядъ въ Ракитово.“

Между това, командуваниятъ Съюзната армия въ Кюстендилъ не бѣ получилъ отъ Сръбската върховна команда нито заповѣдъ за настѣпление, нито даже съобщение за обява войната, и не направи никакво разпореждане.

Генералъ-майоръ Тодоровъ реши да изпълни директивата, която му бѣ дадена отъ Българското висше командване, т. е. да мине границата и да заеме по-важнитѣ тактически пунктове, които биха му дали възможность по-добре да прикрие операционната посока отъ Македония къмъ София. Следъ като взе позволение отъ командувания Съюзната армия, на 4-и октомврий вечерта съ оперативна заповѣдъ уреди настѣплението така:

дѣсна колона — 2 дружини и 4 картечници отъ 26-и полкъ и 1 планинска батарея — да настѣпи и заеме в. Повиенъ и да държи връзка съ сръбския 14-и полкъ, който се предполагаше че ще действува къмъ Султанъ тепе;

срѣдна колона — 2-а бригада, 6 скорострелни полски и 4 скорострелни планински батареи, 1 ескадронъ, и 1 пионерна рота — да настѣпи и заеме Царево Село;

лѣва колона — 3-а бригада, 6 нескорострелни полски и 2 скорострелни планински батареи, 1 ескадронъ, 1 пионерна рота и 1 мостова полурота — да настѣпи и завладѣе Горна Джумая, като затвори северния изходъ на Кресненското дефиле и държи връзка съ Родопския отрядъ;

1-а бригада (безъ 2 дружини) съ 3 скорострелни полски и 2 скорострелни планински батареи и 1 ескадронъ да остан

при Кадинът мостъ въ разпореждане на началника на дивизията.

Заповѣдта за обявата на войната и за настѣплението се посрещна отъ всички чинове въ дивизията съ голѣмъ възторгъ, както и въ другитѣ части на българската армия.

Настѣплението на 7-а Рилска дивизия, на 5-и октомврий. — На 5-и октомврий дѣсната колона трѣгна отъ в. Бегъ Бунаръ и отъ Кюстендилъ, събра се при в. Предѣлъ и продължи пътя за в. Повиенъ. Макаръ че граничните постове предъ колоната бѣха превзети още сутринта отъ 3-а гранична рота, колоната поради голѣмия преходъ и лошия пътъ стигна на границата при Сива Кобила едва въ 6 ч. 30 м. сл. пл. и остана да ношува тамъ.

Срѣдната колона настѣпи отъ Църварица, мах. Златковци и Ваксево по 3 пътища за Царево Село. Турските постове, подкрепени отъ 1 таборъ низами, оказаха сериозна съпротива, та стана нужда да бждатъ употребени ржчни бомби и артилерия. Отстъпилитѣ турски гранични войници се опитаха да се задържатъ на по-задните висоти, но бѣха отхвърлени, и българитѣ въ 4 ч. 30 м. сл. пл. заеха Царево Село и ношуваха на линията Бигла — Царево Село — Звигоръ. Бригадата имаше само 7 войника ранени.

Боятъ при Горна Джумая. (Картограф. приложение № 6). — Началникътъ на лѣвата колона бѣ събралъ сведения, че турцитѣ иматъ въ Горна Джумая 4 табора съ 3 батареи и 6 картечници, въ Бистрица и Демирли — по 1 рота, въ Крупникъ — 2 табора, и че отъ Кресна настѣпватъ около 6,000 души съ 2 полски орждия. Презъ нощта получи сведения, че турцитѣ сж заели висотитѣ на югъ отъ Бараковския мостъ съ 1 таборъ, 4 картечници и 4 орждия. Той организира настѣпление така: главнитѣ сили — 3 дружини съ 6 нескорострелни батареи и 3 взвода пионери — да атакуватъ хребета Добрава, на който предполагаше, че турцитѣ сж се укрепили, и следъ това да заеме Горна Джумая; 2 дружини съ 2 планински орждия да настѣпятъ презъ Рила — мах. Мигала и да атакуватъ турцитѣ при Добрава, следъ което да се насочатъ къмъ Цѣрово, за да отрѣжатъ пътя на отстъплението на противника; 1 дружина съ 1 планин. батарея да настѣпи по дѣсния брѣгъ на Струма презъ Бучино — Веселинова махала, да атакува лѣвия флангъ на Доб-

равската позиция и да отрѣже пътя за отстъплението на турцитѣ къмъ Крупникъ. Предъ тая дружина бѣ изпратенъ ескадронътъ да разузнава.

Въ 7 ч. пр. пл. българитѣ отъ центъра настѣпиха и следъ упорита съпротива успѣха да заематъ турския постъ при Паромино, кждето се разгънаха 2 дружини. Но турцитѣ, които заемаха бараковскитѣ висоти, продължаваха да се съпротиваватъ въ Бараково и по околнитѣ висоти, а батареята имъ безпокоеше българската пехота. Едва следъ като българската артилерия съсредоточи огъня си върху селото и по висотитѣ и накара турската батарея да млъкне, българитѣ продължиха настѣплението и въ 12 ч. по пладне заеха бараковскитѣ висоти, на които се премѣстиха българскитѣ батареи. Следъ това началникътъ на главнитѣ сили насочи срещу турската главна позиция на Добрава 2./50. и 3./50. дружини. Понеже изпратенитѣ 2 дружини презъ Рила да обхоятъ турския дѣсенъ флангъ бѣха закъснѣли, той изпрати 4./50. дружина да обхване дѣсния флангъ на турцитѣ. 1 дружина остави въ полкова поддръжка; отъ нея най-напредъ изпрати 2 роти да подкрепятъ дружината, която обхващаше турския дѣсенъ флангъ, а другитѣ 2 роти изпрати въ поддръжка на своя дѣсенъ флангъ, срещу който турцитѣ се групираха. Въ тоя редъ българитѣ настѣпиха едновременно по цѣлия фронтъ при ожесточена стрелба отъ двѣтѣ страни.

Докато ставаше това по лѣвия брѣгъ, по дѣсния брѣгъ настѣпваше 1./50. дружина съ 5-а с. с. планин. батарея. Тая дружина още въ 7 ч. 30 м. пр. пл. зае турския постъ Лисия. Турската гранична рота се събра при Бучинската казарма и зае позиция. Къмъ 2 ч. сл. пл., заплашени съ обходъ, турцитѣ отстъпиха, и следъ като минаха моста на Струма, запалиха го, следъ което българскиятъ отрядъ зае бучинскитѣ висоти, а батареята откри огънь по турския лѣвъ флангъ на позицията Добрава и принуди турцитѣ отъ тоя флангъ да се оттеглятъ къмъ града, въ дола северно отъ лозята. Следъ това отрядътъ настѣпи къмъ Вилямзино, прекъсна съобщението съ Царево Село, а батареята два пъти открива огънь по турцитѣ на позицията Добрава.

При това положение къмъ 4 ч. 30 м. сл. пл., когато забелязаха, че се приближава и дружината, която обхващаше тѣхния дѣсенъ флангъ, турцитѣ отстъпиха почти съ бѣгство къмъ

Кресна, безъ да окажатъ съпротива. Въ 5 ч. българитѣ заеха Горна Джумая, и понеже бѣ късно, не преследваха. Пехотата ношува въ боенъ редъ южно отъ града, а артилерията — на позиция на северъ отъ него.

Въ този бой българитѣ изгубиха: убити 1 офицеръ (подпоручикъ Змияровъ) и 14 войника и ранени 24 войника. Взеха трофеи 3 планински оржидия и много снаряди.

Дветѣ дружини, които обхождаха турския дѣсенъ флангъ презъ Рила, поради силно пресѣчената мѣстность, на която турскитѣ гранични войници оказаха силна съпротива, закѣснѣха и вечерята стигнаха въ мах. Болево.

Така, доста щастливо, започна действията си 7-а Рилска дивизия. Обаче презъ деня началникътъ на дивизията получи отъ командувашия Съюзната армия заповѣдь да се стреми съ настѣпление къмъ Горна Джумая и Царево Село „да привлѣче неприятеля, но да не излага частитѣ си да бждатъ бити поотдѣлно“. Получи и отъ началника на Щаба на българската действаща армия заповѣдь, въ която се изказваше друго мнение: „Операциитѣ ви — пише началникътъ на Щаба — трѣбва непременно да бждатъ въ свръзка съ Съюзната армия, която откъмъ Егри Паланка и Куманово трѣбва да облекчи дебуширането ви къмъ планината, като заплашва тила на турскитѣ отряди, които заематъ Осоговската планина. Не се увличайте и действайте въ съгласие съ Съюзната II армия“.

Поради това началникътъ на дивизията разпореди: срѣдната колона да заеме линията Царево Село — Вилямзино, да се укрепи на по-важнитѣ пунктове и да разузнава къмъ Виница; лѣвата колона да заеме и укрепи линията мах. Мишанци — Цѣрово и до втора заповѣдь да не настѣпва по-наюгъ; дѣсната колона да настѣпи на 6-и октомврий, да заеме в. Повиенъ — обектътъ, който не можа да стигне на 5-и октомврий.

Боятъ при Калиманци на 8-и октомврий. (Картограф. приложение № 7). — На 6-и и 7-и октомврий 7-а дивизия остана на мѣстото си; само 1-а бригада, която се бѣ съсредоточила при Ваксевскитѣ ханове, се ешелонира между Черната Скала и Царево Село. Дѣсната колона поради гжстата мъгла и поради това, че сърбитѣ все още не настѣпваха, остана на Сива Кобила. Другитѣ бригади направиха само малки размѣствания, за да заематъ по-удобни позиции.

На 8-и октомврий дивизията получи съобщение, че Тимошката дивизия ще настѣпи къмъ Кратово, и заповѣдь дивизията да остане на позицията си, да разузнава къмъ Кочане и да държи връзка съ сръбскитѣ части на Султанъ тепе.

Дѣсната колона на дивизията настѣпи къмъ в. Повиенъ, но замръзна и ношува при Кьосевица.

Лѣвата колона — 3-а бригада — така сжщо остана на мѣстото си.

Началникътъ на срѣдната колона още на 7-и октомврий разпореди колоната да заеме по-удобната позиция в. 1152 — Гърляно — в. Чавка — Тработовище — в. Лешка. Дѣсниятъ флангъ зае позицията безъ съпротива, обаче лѣвиятъ флангъ бѣ принуденъ да настѣпи въ боенъ редъ, за да отблъсне турцитѣ, които заемаха висотитѣ при Вирче. Частитѣ ношуваха на превзетата позиция и на 8-и октомврий въ 7 ч. пр. пл. отново настѣпиха. Около 2,500 души турска войска и 700—800 башибозука бѣха заели позиция по висотитѣ при Тработовище и при Лешка. Българитѣ атакуваха и въ дветѣ посоки и къмъ 11 ч. пр. пл. превзеха Тработовище, а къмъ 3 ч. сл. пл. — и Лешка, като принудиха турцитѣ да отстъпятъ въ голѣмо безредие къмъ Пехчево. Въ тѣзи бойове 22-и полкъ изгуби 2 убити и 8 ранени войника.

Докато лѣвиятъ флангъ на срѣдната колона водѣше бой, турцитѣ атакуваха нейния дѣсенъ флангъ. Още на 7-и октомврий вечерята 1./22. дружина бѣше заела съ 3 роти и 4./7. с. с. батарея южния склонъ на в. 1152 съ фронтъ къмъ Кочане, а съ 1 рота и 1 планинска батарея — висотата южно отъ Гърляно. Сжщата вечеръ отъ позицията бѣха забелязани много огньове при Калиманци, и отъ предприетитѣ разузнавания се узна, че въ това село има 3,000 турци съ 2 батареи, и поради това още сжщата вечеръ 1 рота и полската батарея бѣха премѣстени на в. 1152.

На 8-и октомврий българитѣ съгледаха турски бивакъ на 4¹/₂ клм. предъ себе си, и въ 8 ч. пр. пл. полската батарея откри огънь по него. Изненадани, турцитѣ се разбѣгаха, но скоро тѣ се съвзеха. Артилерията имъ откри огънь, подъ прикритието на който тѣ се устроиша и настѣпиха по северо-западнитѣ склонове на в. 1152. Но българитѣ привлѣкоха още 2 роти отъ 1./14. дружина и спрѣха настѣплението на турцитѣ.

Огненият бой продължи до вечерта. През нощта турците отстъпиха набърже, като изоставиха много материали на бивака си. Българите изгубиха 1 убит и 9 ранени войника.

Боят при Симитли — Ораново на 9-и октомврий. (Картограф. приложение № 8). — На 9-и октомврий 7-а дивизия остана на мястото си; само дясната колона зае в. Повиенъ.

През този ден турците атакуваха левата колона — 3-а бригада. 50-и полк от бригадата заемаше позиция при Ораново с 1 дружина на десния и с 3 дружини на левия бръг на Струма. Въ втора линия, при Църново, бѣ 49-и полк. Още на 9-и октомврий сутринта командирът на бригадата получи донесение, че турците настъпват по двата бръга на Струма: от Крупникъ към Симитли и от Сърбиново към Ораново. За да осигури връзката между частите на двата бръга, той изпрати 2-а дружина от 49-и полк да заеме моста на Струма.

За силите на турците се знаеше, че въ Кресненската тѣснина тѣ иматъ около 3,500 души с артилерия, а задъ тѣхъ има други 11 табора. И наистина, тамъ бѣше по-големата част от Струмския корпусъ, който имаше заповѣдъ да настѣпи въ България и да заеме висотите северно от Бараково.

Възползувани от мъглата, турците се приближиха безнаказано до 1 клм. от позицията на българите. Българите забелязаха само 2 табора — по 1 на двата бръга на Струма — и откриха пехотен и артилерийски огънь по тѣхъ. Турците заеха Симитли, но българите настѣпиха с 2 роти от 50-и и с 2 — от 49-и полк и ги принудиха да отстъпятъ къмъ Крупникъ. При това село излѣзе на позиция и откри огънь 1 турска батарея, но планинските батареи на българите я обстреляха кръстосано и я принудиха нѣколко пжти да мѣни позицията.

По левия бръг на Струма турците стигнаха до р. Осенова, отдето откриха огънь. Оттамъ се опитаха да настѣпятъ, но бѣха срещнати от такъвъ силенъ огънь, че се принудиха да залегнатъ, и останаха въ това положение, докато въ 3 ч. 20 м. сл. пл. отстъпиха къмъ Сърбиново. Българите не преследваха. Въ тоя бой българите имаха 2 убити и 4 ранени войника.

Боят при Пресѣка на 10-и октомврий. (Картограф. приложение № 9). — На 9-и октомврий вечерта началникът на 7-а дивизия получи от командувачия Съюзната II армия сведение за настѣплението на Тимошката дивизия и заповѣдъ Рилската дивизия да настѣпи за гр. Кочане, като събере за това повече сили, и да охранява посоките: Пехчево — Черната Скала и Горна Джумая — Дупница. За противника въ заповѣдта бѣ казано, че билъ съсредоточенъ около градовете Шипъ, Велесъ и Кочане.

Началникът на дивизията организира настѣплението така: 3-а бригада съ придадените ѝ части да остане на мястото си въ долината на Струма и да охранява посоката Горна Джумая — Дупница; 22-и полк съ 1 батарея и $\frac{1}{2}$ ескадронъ да охранява посоката Пехчево — Черната Скала; 1-а бригада съ 2 дружини от 22-и полк, 6 полски и 4 планински батареи, $1\frac{1}{2}$ ескадрона и 1 пионерна рота да настѣпи на 10-и октомврий въ 9 ч. пр. пл. къмъ гр. Кочане и да го заеме; 2 дружини и Картечната рота от 14-и полк и 2 полски батареи да останатъ въ Царево Село, въ разпореждане на Щаба на дивизията.

Частите на дясната колона бѣха прѣснати, и затова бѣ заповѣдано да се събератъ на 10-и октомврий на шосето юго-източно от Баня Чука планина, а настѣплението къмъ Кочане да се извърши следния денъ. Съсредоточаването се извърши на 10-и октомврий къмъ 4 ч. сл. пладне. Къмъ 5 ч. сл. пл. началникът на дивизията разузна неприятелската позиция източно от Оризаре, реши да я атакува рано сутринта и затова направи разпореждане колоната да трѣгне въ 2 ч. пр. пл. и въ 6 ч. пр. пл. да почне атаката.

Върѣйки тѣзи разпореждания, на 10-и октомврий се разиграха бойове и въ трите колони.

Главните сили на левата колона — 3-а бригада — останаха спокойно въ долината на р. Струма, обаче началникът на колоната бѣ получилъ от Родопския отрядъ, който бѣ заелъ Мехомия, съобщение, че 1 колона турци отстъпила от Разлога къмъ Градово или къмъ Осеново. Затова началникът на колоната усили ротата, която бѣ изпратилъ по-рано на върха 1378, съ още 1 рота и 1 полска батарея. Двете роти заедно съ четата на Тане Николовъ настѣпиха къмъ махалата Качева, разбиха 1 таборъ турци, заеха махалата и вечерта се върнаха въ Градово.

Къмъ 3-а бригада се присъедини и 7-и допълняващ полкъ, който бѣ изпратенъ отъ Щаба на действащата армия, кждето бѣха получили сведения, че турцитѣ групиратъ значителни сили къмъ Горна Джумая.

Началникътъ на срѣдната колона — 22-и полкъ, макаръ че бѣ получилъ заповѣдь да не настѣпва, напредна и следъ малкъ бой зае съ 1 дружина Пехчево, а съ 1 рота — върха Джамеа. Съ това колоната заплаши тила на турцитѣ въ Кресненската тѣснина.

На крайния дѣсенъ флангъ на дивизията бѣ отрядътъ на полковникъ Зафировъ — бившата дѣсна колона. Този отрядъ трѣбваше да влѣзе въ колоната, която щѣше да атакува Кочане. Той състоеше отъ 2 дружини и Картечната рота на 26-и полкъ съ 1 планинска батарея, и се бѣ разположилъ на в. Повиенъ, като имаше 3 роти въ предни постове на линията Пресѣска—Безиково.

Сутринта началникътъ на отряда получи донесение отъ разездитѣ, че 3 табора съ картечници, конници и артилерия заематъ висотитѣ при Оризаре. Къмъ 11 ч. 30 м. пр. пл. се вдигна силна буря, излѣ се проливенъ дъждъ и падна гжста мъгла. Турцитѣ използваха това обстоятелство, настѣпиха, безъ да бждатъ забелязани отъ българскитѣ предни постове. Обаче излѣзлитѣ напредъ четници-македонци съобщиха навреме за приближаването на противника. Въ това време началникътъ на отряда получи заповѣдь, че влиза въ състава на колоната, която следния день ще атакува Кочане, и му се препорѣчваше да не влиза въ сериозенъ бой, а да чака указания. Началникътъ на отряда реши да заеме позиция на в. Повиенъ и прати заповѣдь на преднитѣ постове при натискъ да отстъпятъ на тоя върхъ. Обаче, когато турцитѣ се появиха предъ българскитѣ предни постове, при последнитѣ бѣха пристигнали още 2 роти за смѣна. Началникътъ на преднитѣ постове, подполковникъ Бекаровъ, донесе, че противникътъ вече е заелъ върха Црънковецъ, и че планинската му батарея вече се движела къмъ тоя върхъ. Въ сжщото донесение той изказа мнение, че ще бжде по-добре, ако цѣлиятъ отрядъ настѣпи и заеме позиция при преднитѣ постове.

Въ това време мъглата вече се бѣ вдигнала, и началникътъ на отряда видѣ, че позицията на в. Пресѣска е по-удобна, затова въ 2 ч. сл. пл. поведе останалата частъ на отряда къмъ

казания върхъ. Докато той измина шесттѣ километра, които го отдѣляха отъ Пресѣска, турската батарея зае позиция на Црънковецъ и откри огънь по окопанитѣ българи на Пресѣска. За да не търпятъ загуби, последнитѣ оставиха часови въ окопитѣ и сами се отдрѣпнаха задъ гребена. Къмъ 4 ч. 15 м. сл. пл., когато цѣлиятъ отрядъ се събра, 4-а дружина зае позиция на възвишението южно отъ върха, а 3-а дружина — източно отъ нея. Батареята съ 10-а рота и картечницитѣ останаха на върха, задъ 3-а дружина. Дружинитѣ заеха мѣстата си подъ пехотния и артилерийски огънь на противника. Макаръ батареята на турцитѣ да стреляше отъ 3½ клм., българитѣ не претърпѣха голѣми загуби. Следъ като заеха позициитѣ си, тѣ сжщо така откриха огънь. Въ 5 ч. 10 м. сл. пл. откри огънь и батареята на българитѣ. Стрелбата и отъ дветѣ страни взе голѣми размѣри, и се прекрати безъ никакви резултати.

Когато се стъмни, и огънятъ се прекрати — къмъ 7 ч. сл. пл., началникътъ на отряда извика началницитѣ на участците, за да имъ даде указания. Но командирътъ на 3-а дружина, подполковникъ Бановъ Пѣйо, намѣсто да отиде при него, поведе 11-а рота и 2 взвода отъ 9-а рота и настѣпи, за да атакува и вземе на ножъ Црънковецъ. Турцитѣ, добре прикрити задъ каменни и земни окопи, усѣтиха настѣпващитѣ българи едва когато последнитѣ бѣха на 25 крачки предъ тѣхъ и откриха най-бързъ огънь. Безъ да губятъ нито мигъ, българитѣ се хвърлиха на ножъ съ викъ „ура!“ и следъ половинчасовъ бой съ ножове и гонене по скалитѣ отблъснаха турцитѣ.

Следъ 15—20 минути се зачуха турски сигнали, и турцитѣ съ викъ „Аллахъ!“ се устремиха отъ три страни върху българитѣ. Положението на последнитѣ стана критическо. За щастие, въ това време пристигна 16-а рота. Командирътъ на тая рота — поручикъ Здравевъ, чулъ викъ „ура“, настѣпи по свой починъ, като прати да обадятъ за това на дружинния командиръ. При появата на тая прѣсна рота турцитѣ се оттеглиха, обаче малко следъ това — къмъ 8 ч. 30 м. сл. пл. — тѣ отново се устремиха и трѣгнаха на пристѣпъ, но въ сжщото време, по инициативата на командира си, пристигна на помощъ 12-а рота, и турцитѣ пакъ бѣха отбити. При тая контъратака падна раненъ инициаторътъ на атаката — командирътъ на 3-а дружина, подполковникъ Бановъ. Той остави за свой замѣстникъ командира на 11-а рота, капитанъ Цончевъ, съ заповѣдь да задържи пози-

цията на всяка цена. Следъ това настана затишие. 16-а рота удължи позицията на 11-а рота влѣво, а 12-а рота — вдѣсно, и българитѣ се закрепиха на Црънковецъ.

Между това, началникътъ на отряда дълго време не получи сведения за онова, което става предъ 3-а дружина. По виковетѣ „ура“ и „Аллахъ“ и по силната стрелба той схващаше, че предъ 3-а дружина се води атака, но кой атакува — не знаеше. За всеки случай той поведе полковата поддръжка — 10-а рота, за да подкрепи преднитѣ части. Когато наближи на 1400 крачки отъ Црънковецъ, той получи отъ капитанъ Цончевъ първото донесение за завладяването на турската позиция и за нуждата отъ подкрепа. Началникътъ на отряда изпрати 1 полурота, която стигна на Црънковецъ въ 11 ч. сл. пладне. И тая помощъ дойде много навреме, защото турцитѣ, следъ като се устроиха и засилиха, въ 11 ч. 30 м. сл. пл. отново тръгнаха въ контър-атака съ по-голѣмъ устремъ, обаче устроенитѣ и подкрепени българи посрещнаха и отбиха атаката само съ огънь.

Къмъ полунощъ началникътъ на отряда получи отъ капитанъ Цончевъ писмено донесение, че силитѣ на турцитѣ сж 3—4 табора, и се готвѣли пакъ да атакуватъ, и че сж необходими още 3 роти, за да задържи сигурно позицията. Голѣмата самоувереностъ, която се четѣше въ това донесение, повлия на началника на отряда да реши да задържи на всяка цена завладѣната позиция, и той изпрати тамъ 14-а и 15-а роти съ 2 картечници.

Турцитѣ се задържаха на върха Голѣмчево и склоноветѣ му, западно отъ Црънковецъ. Огънятъ отъ дветѣ страни продължи презъ цѣлата нощъ, като отъ време на време вземаше голѣми размѣри, и боятъ продължи на следния день.

И така, благодарение инициативата на по-голѣмата частъ отъ началниците, използвана отъ началника на отряда, полковникъ Зафировъ, българитѣ не само сломиха настѣплението на турцитѣ въ тая посока, но минаха въ контърнастѣпление, което нанесе поражение — твърде чувствително въ тоя сждбоносенъ моментъ за турската армия.

Боятъ при Кочане и в. Црънковецъ на 11-и октомврий. (Картограф. приложение № 9). — За 11-и октомврий началникътъ на 7-а дивизия получи отъ командувачия Сюзната армия следната заповѣдъ:

„По заповѣдъ на Сръбската върховна команда, на 7-а Рилска дивизия е заповѣдано енергично да действа противъ Кочане. Тази заповѣдъ азъ нѣмамъ право да отмѣнявамъ, затова, моля, да приложите всички старания и сили за превземането на Кочане. Ако началникътъ на Щаба на българската армия е далъ друго нареждане, моля, той да се обърне къмъ Сръбската върховна команда да ми даде съответстващи разпореждания!“

Съ друга телеграма командувачиятъ Сюзната армия упрѣкна началника на дивизията задето е заето Пехчево и га помоли да събере колкото може повече части и да действа решително.

При Кочане бѣ заела позиция 16-а низамска дивизия, усилена съ много башибозукъ. Отъ нея 3 табора съ 1 батарея бѣха заели позиция при Пресѣка; отъ останалитѣ части 4 табора се бѣха окопали по висотитѣ източно отъ с. Оризаре, по дѣсния брѣгъ на Брѣгалница, а 3 табора бѣха на пътъ отъ Щипъ за Кочане.

Полковникъ Чилингировъ, който бѣ назначенъ да командва дѣсната колона на 7-а дивизия, реши да настѣпи и атакува турската позиция при Оризаре по фронта и двата фланга. Затова той насочи частитѣ така: конницата — 1 $\frac{1}{2}$ ескадрона — да разузнава къмъ Кочане; 1/26. дружина да настѣпи къмъ Каменица—Безиково, за да действа срещу турския лѣвъ флангъ и да поддържа връзка съ отряда при Пресѣка; 13-и полкъ — 3 дружини съ 1-о и 2-о с. с. полски артилер. отдѣления и 7-а с. с. планин. батарея — по шосето за Кочане, съ задача да атакува позицията на турцитѣ по фронта; 6 роти отъ 14-и Македонски полкъ съ 2-а с. с. планин. батарея — къмъ Виница — Леска, съ задача да обхване турския дѣсенъ флангъ.

Освенъ това, 1 рота остави да охранява лѣвия флангъ откъмъ Блатецъ — Пехчево и 1 рота — обозитѣ, а 2./22. и 1./13. дружини остави въ свое разпореждане.

Презъ нощта частитѣ заеха изходното си положение и въ 2 ч. пр. пл. на 11-и октомврий настѣпиха въ казания редъ.

Конницата достигна Виница, кждето бѣ обстреляна отъ голѣми групи башибозукъ. Размекчената почва прѣчеше твърде много да се действа въ коненъ строй, та затова конницата остана задъ лѣвия флангъ на лѣвата колона, когато последната стигна Виница.

¹⁾ Командувачиятъ Сюзната армия, генералъ Степановичъ, пишеше самъ на български заповѣдитѣ до 7-а Рилска дивизия.

Следъ конницата, по шосето Царево Село — Кочане, настъпи въ походенъ редъ отъ Баньо Чука 13-и полкъ съ приданата му артилерия. Въ авангардъ бѣ 2-а дружина съ 7-а с. с. планин. батарея. Къмъ 5 ч. пр. пл. колоната стигна Исти Баня. Поради тъмнината и гъстата мъгла никакви сведения за противника не бѣха получени. Колоната се спрѣ, докато се разясни положението, като частъ отъ артилерията зае позиция, а пъкъ авангардътъ бѣ усиленъ съ една дружина.

Къмъ 7 ч. пр. пл. мъглата се вдигна. Българитѣ забелязаха, че турцитѣ заематъ висотитѣ по дѣсния брѣгъ на р. Брѣгалница. Появата на българската колона бѣ изненада за турцитѣ; тѣ бърже напустнаха бивака си при Оризаре, по групи заеха позицията си и откриха огънь по авангардната дружина, която, разгъната въ боенъ редъ, бѣ стигнала до р. Брѣгалница. Дружината залегна и откри огънь, а 7-а рота, която бѣ минала рѣката, се върна задъ нея. Турцитѣ настѣпиха. 2 тѣхни роти се спустнаха отъ висотата къмъ дѣсния флангъ на дружината, обаче 3-а дружина, която идѣше да усили авангарда, се разгъна вдѣсно и спрѣ обхвата на турцитѣ. Стрелбата се засили. Българитѣ се опитаха да напреднатъ, но поради силния огънь не успѣха. Авангардната батарея съ голѣма мъжа зае позиция и откри огънь. Турцитѣ продължаваха да се държатъ крепко на позицията. За да бже тласнатъ бойниятъ редъ напредъ, изпратена бѣ 4./13. дружина, която се разгъна влѣво. Най-после бойниятъ редъ бѣ усиленъ съ 2./26. дружина, която остана въ полкова поддръжка. Но въпрѣки това турцитѣ продължаваха да се съпротивяватъ.

Прибѣгна се до помощта на артилерията. Началникътъ на дивизията, който придружаваше колоната, заповѣда на челната 4./7. с. с. батарея отъ главнитѣ сили да излѣзе на позиция, и тя следъ голѣми трудности въ 9 ч. 20 м. откри огънь по турскитѣ вериги. Следъ нея откриха огънь 3-а и 8-а батареи.

Зле окопанитѣ турци не можаха да издържатъ артилерийския огънь и въ 10 ч. пр. пл. започнаха да напускатъ позициитѣ си, преследвани отъ огъня на българската артилерия. Българската пехота настѣпи и въ 12 ч. 30 м. сл. пл. зае позицията на турцитѣ. Тукъ тя бѣ срещната съ силенъ огънь отъ една турска батарея, заела позиция при Кочане. Дружинитѣ се спрѣха, едно, да се устроятъ, понеже ротитѣ и дружинитѣ се бѣха размѣсили, и, друго, да дочакатъ пристигането на батареитѣ.

Първа пристигна 7-а батарея, водена лично отъ командира на отдѣлението, майоръ Бараковъ; тя зае позиция югоизточно отъ Оризаре и веднага насочи огъня си противъ батареята на турцитѣ и я принуди да замлъкне. Пристигнаха още 4 български батареи.

Турцитѣ, усилены съ пристигналия отъ Шипъ полкъ, се опитаха да заематъ позиция на кочанскитѣ висоти, но когато българската артилерия взе надмощие и пехотата настѣпи, тѣ напустнаха позицията по цѣлия фронтъ и отстъпиха въ най-голѣмо безредие. Само 1 тѣхна батарея, разположена далечъ на западъ отъ Кочане, откри безвреденъ огънь по батареитѣ на българитѣ. Турската батарея при Кочане се опита да закачи, но 7-а батарея съ точния си огънь не ѝ позволи, и тя падна въ пленъ.

Българитѣ настѣпваха безспирно и въ 5 ч. сл. пл. влѣвохъ въ Кочане, посрещнати съ най-голѣма радостъ отъ жителитѣ.

Шесттѣ роти отъ 14-и полкъ, които трѣбваше да атакуватъ дѣсния флангъ на турската позиция, настѣпиха отъ ч. Аладжа. При Якимово тѣ се развърнаха въ боенъ редъ и въ 11 ч. следъ кратъкъ бой изъ улицитѣ заеха Виница. По нататъкъ презъ оризищата настѣплението бѣ трудно. При това батареята на турцитѣ при Кочане принуди българитѣ да залегнатъ, и ротитѣ трѣгнаха отново, когато тя прекрати стрелбата. Въ 5 ч. 30 м. сл. пл. тѣ стигнаха шосето югозападно отъ града.

Конницата, която действуваше на лѣвия флангъ на ротитѣ, заплашваше постоянно пжтя за отстъплението на турцитѣ.

Настѣплението на ротитѣ и особено на конницата накара турцитѣ да напустнатъ пжтя за отстъплението си Шипъ—Криволакъ и да отстъпятъ право за Велесъ. Отстъплението имъ се превърна въ паническо бѣгство, при което изоставиха много материали.

Поради напредналото време българитѣ не преследваха. Загубитѣ на българитѣ при Кочане бѣха: убити 12 войника, ранени 1 офицеръ и 52 войника. Турцитѣ оставиха на бойното поле около 100 убити и 120 пленника съ 1 офицеръ.

1./26. дружина, която трѣбваше да атакува лѣвия флангъ на турската позиция, трѣгна отъ с. Баньо Чука презъ Блехово, Калиманци и къмъ 3 ч. 30 м. сл. пл. стигна Црънковецъ, кждето

влъзе въ отряда на полковникъ Зафировъ, който още отъ предния день водѣше бой на това мѣсто.

Тоя отрядъ на 11-и октомврий сутринта имаше срещу турцитѣ, които държеха в. Голѣмчево, следното положение: 3-а дружина съ картечния взводъ заемаше Црънковецъ съ фронтъ на западъ. Надѣсно отъ нея бѣ 14-а, а влѣво — 16-а рота; 13-а и 15-а роти бѣха на южнитѣ склонове на Пресѣка съ фронтъ на югъ, а задъ тѣхъ, на самия връхъ, — планинската батарея.

На разсъмване огънятъ се усили и отъ дветѣ страни. Възползувани отъ мъглата, турцитѣ започнаха да настѣпватъ по групи къмъ Црънковецъ, но къмъ 8 ч. 30 м. пр. пл., когато мъглата се вдигна и планинската батарея откри огънь, турцитѣ прекратиха всѣко движение. Дветѣ страни останаха въ това положение до 1 ч. сл. пл., когато у турцитѣ, навѣрно поради неуспѣха при Кочане, се появи колебание и даже бѣ забелязано отстъпление по групи. Българитѣ бѣха обвзети отъ нетърпение да настѣпватъ, но началникътъ на отряда чакаше пристигането на 1./26. дружина, която трѣбваше да държи свързка съ частитѣ при Кочане. Тая дружина съ батареята пристигна едва къмъ 3 ч. 30 м. сл. пладне. Тогава началникътъ на отряда заповѣда настѣпление. Батареитѣ заеха позиция и откриха огънь, 3-а и 4-а дружини настѣпиха, а 1-а дружина остана задъ тѣхъ, въ поддържка. Турцитѣ веднага напустнаха позицията и въ най-голѣмо безредие отстъпиха, като оставиха въ рѣцетѣ на българитѣ 2 орджия, много снаряди и нѣколко войници пленници отъ 7-и планин. артилер. полкъ.

Въ боя при Пресѣка българитѣ изгубиха: убити 2 офицера (капитанъ Василевъ и подпоручикъ Котевъ) и 36 войника, а ранени 97 войника. Турцитѣ оставиха на бойното поле около 60 души убити.

Следъ като отстъпиха турцитѣ, отрядътъ отиде въ Кочане.

Другитѣ колони на 7-а дивизия, а именно: 22-и полкъ, който охраняваше посоката Пехчево—Черната Скала, и 3-а бригада, въ долината на р. Струма, останаха на мѣстата си.

Настѣпление на 7-а дивизия въ Кресненското дефиле.

Боятъ при Крупникъ на 12-и октомврий. (Картограф. приложение № 10). —

Докато се водѣше сражението при Куманово, Съюзната II армия водѣше бойове

противъ турскитѣ 15-а и 16-а дивизии.

Българската 7-а дивизия на 11-и октомврий разби при Кочане турската 16-а дивизия и я отхвърли къмъ Велесъ. Вечерята 7-а дивизия бѣ разположена: 1-а бригада — при Кочане; 2-а бригада — при Пехчево, Тработовище и Царево Село; 3-а бригада — въ долината на Струма срещу Кресненското дефиле.

Турскиятъ Струмски корпусъ бѣ заелъ позиция въ Кресненското дефиле северно отъ Крупникъ.

Командирътъ на 3-а бригада реши да атакува турската позиция следния день, но поради високитѣ планини, които ограждаха тѣснината, и непристъпнитѣ висоти, на които се бѣха укрепили турцитѣ, фронталната атака бѣ невъзможна. За това той се обърна къмъ началника на дивизията съ молба да насочи отъ западъ 1 дружина отъ 22-и полкъ съ 1 планинска батарея къмъ моста Сали Ага на Струма, за да действа въ тилъ на противника, и Родопскиятъ отрядъ да изпрати 1 дружина съ 1 батарея отъ Разлога презъ Елъ тепе къмъ сѣщия мостъ. Началникътъ на дивизията възприе това мнение, разпореди да настѣпи 1 дружина съ батарея въ казаната посока и помоли началника на Родопския отрядъ да направи сѣщото. Следъ това той заповѣда 3-а бригада на 12-и октомврий да атакува турцитѣ при Крупникъ.

Командирътъ на 22-и полкъ, съгласно получената заповѣдъ, не само изпрати 2-а дружина съ 1 планинска батарея, съ заповѣдъ да заеме върха Джама и да съдействува на 3-а бригада, но за да осигури тила имъ, самъ настѣпи да заеме Берово, където имаше турски части. За тая цель той насочи 1-а дружина и Картечната рота по пѣтя Биязъ тепе—Умлено—Берово, 4-а дружина съ 3-а с. с. батарея — по пѣтя Тработовище—Пехчево, а на 3-а дружина съ 6-а планин. батарея заповѣда да заеме в. 1450, северозападно отъ Пехчево, и да изпрати рекогносцироваченъ отрядъ къмъ Берово. Дружинитѣ тръгнаха въ 5 ч. пр. пладне. 4-а дружина стигна и се спрѣ при 3-а, на в. 1450. 1-а дружина продължи настѣплението къмъ Берово, къмъ който градецъ бѣше рекогносцировачниятъ отрядъ — 12-а рота. Турцитѣ бѣха заели съ 4 роти висотата южно отъ градецъ, и оттамъ прикриваха бѣгството на турското население, което въ сѣщото време палѣше къщитѣ и колѣше българитѣ. Като получи донесение за това, командирътъ на полка усили 1-а дружина съ 2 орджия и заповѣда да атакува. Щомъ се разгъна 1-а дружина и орджията откриха огънь, турцитѣ напустнаха позицията и отстъ-

пиха къмъ Ратово. Дружината зае висотитъ южно отъ Берово, и тамъ се окопа.

2-а дружина, която настъпи къмъ Струма, стигна в. Джама, и като не чу да се води бой наблизко, остана тамъ.

Отъ Родопския отрядъ сжщо така бѣ изпратена 2./27. дружина съ 1 скорострелна батарея отъ 3-и планин. артилер. полкъ по пѣтя р. Раковица—в. 1602—в. Калугеръ, но и тя поради необикновената стрѣмнина не можа да прехвърли Пиринъ и да окаже влияние върху действията. Така че 3-а бригада води сама бой на 12-и октомврий.

Командирътъ на бригадата имаше сведения, че северно отъ Крупникъ турцитѣ заематъ позиция съ 3 табора и 12 орджия, че по лѣвия брѣгъ на Струма има пехота съ планинска артилерия, а при върха Бозаджи Мезарж — пехотни части съ неизвестна сила. На 12-и октомврий въ 4 ч. пр. пл. той получи заповѣдь да атакува, и организира атаката така:

дѣсна колона — 1./50. и 2./49. дружини, 2 картечници и 5-а с. с. планин. батарея — да настъпи отъ чифл. Докатичево—в. 850—Сушица—Бозаджи Мезарж—Брѣзница и да атакува противника въ флангъ и въ тилъ, като се стреми да отрѣже пѣтя на отстъплението му;

срѣдна колона — 49-и полкъ (2 $\frac{1}{2}$ дружини) и Картечната рота съ 1-о не с. с. артилер. отдѣление и $\frac{1}{2}$ рота пионери — да настъпи по шосето и да атакува позицията на турцитѣ северозападно отъ Крупникъ;

лѣва колона — 50-и полкъ (3 дружини и взводъ картечници) съ 1-а и 4-а с. с. планин. и 4-а не с. с. полска батареи и взводъ пионери — да настъпи по лѣвия брѣгъ на Струма по посока Сърбиново—Мечкулъ—Кресна и да атакува противника, като се стреми да отрѣже пѣтя на отстъплението му;

въ разпореждане на командира на бригадата останаха 2 роти отъ 49-и полкъ.

На западния брѣгъ на Струма турцитѣ бѣха заели позиция югозападно отъ Симитли на единъ отдѣленъ хребетъ, който на северъ имаше стрѣменъ, изровенъ и отчасти обрасълъ съ храсталакъ склонъ. Дѣсниятъ край, доста полегатъ, се опираше на Струма, а лѣвиятъ — се издигаше високо и се спущаше на западъ съ голѣма стрѣмнина, обаче 2 клм. по-назападъ имаше висоти, които го надвишаваха.

На източния брѣгъ на Струма турцитѣ заемаха позиция на рида, който се спуща отъ в. 938 и минава северно отъ махалата Качева. Лѣвиятъ ѝ флангъ опира на Струма, а дѣсниятъ — на 1 високостѣблена гора, презъ която лесно можеше да се обходи. И дветѣ позиции имаха добъръ пушеченъ обстрелъ, отъ тѣхъ който мѣстността е силно планиниста и мжчнопроходима. И дветѣ позиции имаха неудобството на планинскитѣ позиции — лесно се обхождаха.

Началникътъ на дѣсната колона, за да избѣгне среща съ противника, не трѣгна по опредѣления му пѣтъ, но поведе колоната по пѣтя мах. Тросково—Докатичево—в. Видренъ—1050—в. Руйенъ—в. Джама. Наистина, въ тая посока колоната не срещна противникъ, обаче пѣтятъ бѣ много мжчнопроходимъ, и колоната, безъ да вземе участие въ боя, замръкна на в. Джама при дружината отъ 22-и полкъ.

Срѣдната колона настъпи къмъ 19 ч. пр. пл. отъ желѣзния мостъ при Докатичево въ боенъ редъ, съ 2 дружини въ първа линия и 1 дружина съ Картечната рота въ поддържка. Артилерийското отдѣление зае позиция северозападно отъ Симитли и откри огънь. Батареитѣ на турцитѣ отговориха, като стреляха по тѣзи на българитѣ само до пладне, а следъ това огънь имъ отслабна. Българскитѣ батареи откриха огънь по турскитѣ, но тѣй като разстоянието бѣ повече отъ 5 клм., пренесоха огъня по пехотата. Къмъ пладне, когато бойната частъ наближи на 2,500 крачки, турцитѣ откриха силенъ, но безвреденъ пехотенъ огънь. Бойниятъ редъ, необстрелванъ отъ артилерията на турцитѣ, продължи настъплението. 4-а дружина успѣ да земе предъ лѣвия флангъ на турската позиция единъ малкъ хребетъ, къмъ който бѣ настъпила една турска частъ. Отъ тоя хребетъ българитѣ откриха силенъ огънь. 1-а дружина сжщо така се приближи на 1,500 крачки, и откри силенъ огънь.

Началникътъ на колоната се убеди, че има предъ себе си 5—6 табора съ 3—4 батареи, и че съ фронтална атака не ще може да бжде превзета позицията. Понеже дѣсната колона не се показваше, той изпрати поддържката — 3-а дружина (3 роти) съ Картечната рота — да заеме склона на върха Видренъ, и оттамъ да се насочи къмъ в. 850, въ тилъ на противника. Дружината настъпи и едвамъ къмъ 6 ч. сл. пл. стигна в. Видренъ и зае флангово положение спрямо позицията на турцитѣ, но вече се бѣ стъмнило, та не можа да въздействува.

Между това българите по фронта, очаквайки действието на изпратените вече 3 части към турския ляв фланг, поддържаха силен огън, и не предприеха нищо. Окужени от това, турците се опитаха да настъпят. Към 2 ч. сл. пл. една тяхна батарея настъпи от Крупник и откачи на открита позиция, но батареите на българите с мърник 3,300 метра съсрѣдоточиха огъня си върху нея и за 10 минути я накараха да млъкне. Към 4 ч. сл. пл. турците се опитаха да обхванат дѣсния фланг на българите, а към 5 ч. сл. пл. — и лѣвия фланг, но и двата пжти бѣха отбити. При последния случай помогнаха твърде много батареите при 50-и полк, които бѣха заели позиция на отсрещния брѣг на Струма при Ораново.

Загубите на българите бѣха 15 убити и 30 ранени войника.

Началник на лѣвата колона (командирът на 50-и полк) още на 11-и октомврий бѣ произвел усилената рекогносцировка и бѣ узнал, че при Сърбиново има значителни части турци. Като получи заповѣд да атакува, той заповѣда: 4-а дружина съ 1-а с. с. планин. и 1-а не с. с. полска батареи да остане временно на позицията при Ораново, като съдействува съ артилерийски огън на атаката и поддържа връзка съ срѣдната колона; 2-а дружина съ 1 картечен възвод да настъпи към мах. Качева—Сърбиново и да атакува противника, дето го срещне; 3-а дружина съ 4-а с. с. планин. батарея и четите на Тане Николов и Дончо войвода да настъпи към в. 938—мах. Качева и да атакува противника въ фланг и въ тил.

Въ 8 ч. 30 м. пр. пл. 2-а и 3-а дружини настъпиха. По това време батареите при 4-а дружина забелязаха движение и групиране на турци северно от Крупник и откриха огън по тях, но тъй като разстоянието бѣ голѣмо, прекратиха огъня. Това даде повод на турските батареи да се нахвърлят върху българските и върху 4-а дружина, и цѣл ден ги обстрелваха, но поради голѣмото разстояние и поради това, че българите бѣха добре окопани, не причиниха загуби.

Към 11 ч. пр. пл. 2-а дружина наближи хребета северно от мах. Качева, но тукъ бѣ срещната съ силен пехотен и картечен огън. Дружината продължи настъплението, зае една висота на около 1000 крачки предъ позицията на турците, окопа се, и откри огън. Стрелбата продължи, докато се стъмни.

Към 10 ч. пр. пл. 3-а дружина стигна и зае съ 3 роти висотата 938. Към сѣщата висота настъпваше и 1 турски полк

съ картечници и планинска артилерия, и успѣ да заеме висотата и хребета югозападно от в. 938. Оттамъ турците, след като откриха силен пехотен, картечен и артилерийски огън, се опитаха да продължатъ настъплението, но дружината не позволи да напреднатъ. 12-а рота бѣ насочена по-назападъ, за да държи връзка съ 2-а дружина, и настъпваше към мах. Качева. Отъ единъ разездъ ротата узна, че турците настъпватъ да заематъ острия връхъ северно отъ махалата. Тя остави раниците си и съ бързъ ходъ успѣ да заеме висотата. Обаче турците веднага съсрѣдоточиха върху нея силен пехотен, картечен и артилерийски огън, и понеже не бѣше окопана, нанесохъ ѝ голѣми загуби — около 30 убити и ранени. Следъ това турците насочиха цѣлъ таборъ въ обхватъ на дѣсния ѝ флангъ, който, поради това че 2-а дружина бѣ останала назадъ, бѣ съвсемъ откритъ. По тая причина ротата отстъпи отъ позицията.

Тъй като положението на 3-а дружина бѣ тежко, командирът на бригадата я подкрепи съ 2 роти отъ Допълняващата дружина, която бѣ пристигнала отъ Дупница, и съставяше бригадна поддръжка. По тая начинъ положението се възстанови. Огневиятъ бой продължи до мръкване. Полкътъ изгуби 19 войника убити; 1 офицеръ и 20 войника ранени и 5 войника въ неизвестностъ.

Отъ боя се установи, че турците разполагатъ съ значителни сили. И наистина, споредъ заповѣдта на командувачия турски западни войски, тамъ бѣше цѣлиятъ Струмски корпусъ, състоещъ отъ 2 дивизии, безъ 1 полкъ, изпратенъ къмъ Неврокопъ, и навѣрно 1 таборъ — къмъ Берово. Въпрѣки това командирът на българската бригада реши да продължи на следния денъ атаката, и тъй като разчиташе най-много на обходните колони, както отъ изтокъ — отъ Разлога, така и отъ западъ — отъ върховетъ Видренъ и Джама, изпрати разеди да имъ предадатъ да бързатъ.

Боятъ при Крупникъ на 13-и октомврий. (Картограф. приложение № 10). — Командирът на 3./49. дружина, който обхващаше турците при Крупникъ откъмъ Видренъ, използва лунната нощъ и премѣсти дружината по въ флангъ ѝ въ тилъ на турците, на 1500 крачки отъ тяхъ. Вижда се турците бѣха успѣли обхвата и обхода на фланга имъ. Командирът на

дружината забеляза около 1 таборъ, който отстъпваше къмъ Крупникъ, а други малки групи така сжщо се насочваха назадъ. На позицията срещу 1-а и 4-а дружини отъ полка той забеляза около 1 таборъ, а срещу своята дружина — около 2 роти и картена рота на лѣвия флангъ.

Командирътъ на дружината веднага прати донесение до командира на бригадата и преди разсъмване настъпи, като имаше 9-а, 11-а и Картената роти въ първа линия, а 10-а рота — въ поддръжка. На 11-а рота заповѣда да приеме постепенно вдѣсно, за да обхване лѣвия флангъ на турскитѣ роти срещу него, а на Картената и 10-а роти — да вървятъ задъ нея. Турцитѣ веднага откриха силенъ пехотенъ огънь, и съ групитѣ, които отстъпваха, удѣлжаваха постепенно фланга си на югъ. 9-а рота се приближи на 700 крачки, но срещната съ силенъ пехотенъ и картенъ огънь, се дръпна малко назадъ и се прикри. Командирътъ на 10-а рота, като забеляза това, настъпи и откри огънь срещу турскитѣ части, които фланкираха 9-а рота. Картената рота направи сжщото и разгони съ огъня си прислугата на турскитѣ картенници. Обаче турцитѣ продължиха да удѣлжаватъ фланга си на югъ и даже застанаха въ флангъ на 3-а дружина, която по тая причина не можа да напредне повече.

Докато ставаше това, 1./49. и 4./49. дружини още въ 7 ч. 30 м. пр. пл. настъпиха срещу фронта, но бѣха срещнати съ силенъ огънь, та не можаха да напреднатъ. Къмъ 11 ч. пр. пл., когато пристигна донесението, че турцитѣ отстъпватъ, бѣ подаденъ сигналъ за атака. Дружинитѣ се понесоха напредъ, но силниятъ огънь пакъ ги принуди да залегнатъ на 400—500 крачки отъ окопитѣ на турцитѣ. Следъ това дветѣ страни поведоха най-силенъ огънь, който трая до 1 ч. сл. пл., когато страшна буря съ проливенъ дъждъ прекрати временно боя, и турцитѣ се възползуваха отъ нея и отстъпиха. Къмъ 3 ч. сл. пл., когато бурята престана, турцитѣ бѣха напустнали позициитѣ си и заели друга позиция на по-заднитѣ висоти. Българитѣ не преследваха.

Боятъ при Ченгене Калеси на 13-и октомврий. (Картограф. приложение № 11). — Началникътъ на дѣсната колона на в. Джама на 13-и октомврий къмъ 3 ч. пр. пл. получи по хелиографа заповѣдъ да настъпи енергично въ тила на турцитѣ, защото противникътъ предъ бригадата има превъзходни

сили, и положението е сериозно. Началникътъ на колоната взе подъ своя команда и дружината отъ 22-и полкъ и сутринята рано настъпи въ посока Бозаджи Мезарж — в. Далище — Брѣзница. Но когато измина 3 клм., получи съобщение отъ четата на подпоручикъ Лефтеровъ, че посоката е труднопроходима и неудобна за действия, поради което началникътъ на колоната измѣни посоката на югъ, къмъ в. Ченгене Калеси. Въ 12 ч. 30 м. сл. пл. авангардътъ зае в. Ченгене Калеси, а главнитѣ сили се събраха задъ върха. По това време бѣ паднала гъста мъгла, и нищо не се виждаше. Едва следъ 1 часъ мъглата се вдигна за малко, и бѣха забелязани 2 табора, които настъпваха отъ изтокъ къмъ Ченгене Калеси. Началникътъ на колоната разгна дружината отъ 22-и полкъ срещу табора на Ченгене Калеси, дружината отъ 50-и полкъ — срещу табора, който настъпваше отъ Брѣзница, а по срѣдата остави четата на Лефтеровъ. Дружината отъ 49-и полкъ, картенниятъ взводъ и батареята остави въ маневрени войски. Когато турцитѣ наближиха на 1000 крачки, пехотата откри огънь, а въ 2 ч. сл. пл. и батареитѣ откриха огънь. Турцитѣ се спрѣха. Скоро мъгла отново покри по-големата частъ отъ бойното поле. При все това стрелбата продължи. Къмъ 3 ч. сл. пл. турцитѣ прекратиха огъня и почнаха да отстъпватъ къмъ Струма. Но въ това време и тукъ се изви страшна буря съ проливенъ дъждъ, която продължи до 5 ч. сл. пладне. Следъ това започна да вали снѣгъ. По тая причина и тъй като времето бѣ напреднало, началникътъ на колоната отложи преследването за следния день.

Източно отъ Струма лѣвата колона предъ по-многочисленъ противникъ бѣ преминала въ отбрана; чакаше да пристигне изпратената и презъ Предѣлъ 1 дружина отъ Родопския отрядъ, а така сжщо въздействието на дружината отъ сжщия отрядъ, изпратена презъ Елъ тепе въ тилъ на турцитѣ. На лѣвия флангъ 3-а дружина съ 2 допълняващи роти се бѣ окопала на в. 938. 12-а рота, която отстъпи предния день, бѣ въ поддръжка. Планинската батарея презъ нощта бѣ заела удобна позиция източно отъ в. 938, и биеше странично бойния редъ на турцитѣ.

Още щомъ съмна, огънятъ между дветѣ страни почна, и продължаваше съ голямо ожесточение. Въ 2 ч. сл. пл., когато турцитѣ западно отъ Струма отстъпваха, планинската батарея отъ в. 938 обстреля висотата северно отъ мах. Качева, а командирътъ на полка заповѣда на 2-а дружина, която бѣше на 800 крачки предъ казаната висота, да настъпи. Окуражена отъ

сполучливия огънь на батареята, дружината тръгна смъло и обхвана висотата от двете страни. На мръкване турците отстъпиха, и българите заеха висотата.

Въ 5 ч. 30 м. сл. пл. пристигна изпратената от Родопския отряд презъ Предѣлъ дружина съ батарея, но хората поради лошия път и лошото време бѣха много изморени, а пъкъ времето бѣ напреднало, та общата атака бѣ отложена за следния день.

Презъ нощта поради заплашване отъ обходните колони отъ Ченгене Калеси и откъмъ Елъ тепе турците напустнаха позициите си и се оттеглиха на югъ. На следния день отъ позицията на Ченгене Калеси българите забелязаха турски бивакъ на югъ отъ моста Сали Ага, а така сѣщо че се изтеглятъ колони на югъ. Силите имъ се оценяваха на повече отъ 1 дивизия. Обаче началникътъ на колоната, очаквайки заповѣдь, остана презъ цѣлия день съ трите дружини и двете батареи на Ченгене Калеси.

Заемане Кресненската тѣснина. — На 14-и октомврий сутринята сръдната и лѣвата колони настѣпиха къмъ южния изходъ на тѣснината, безъ да срещнатъ съпротива. Сръдната колона стигна до моста при Кресна, където остана да ношува, защото мостътъ бѣ изгоренъ отъ турците, и по-нататъшното движение бѣ невъзможно. Извиканъ бѣ Понтонниятъ взводъ да възстанови моста.

Лѣвата колона стигна Кресна и тамъ ношува.

1./7. и 2./7. бригади на 13-и и 14-и октомврий останаха на мѣстата си. Причината за това бѣ, че Сръбското главно командване още не се бѣ ориентирало върху истинското положение на фронта, и все очакваше сражение на Овчо поле. На 13-и октомврий командувачиятъ Съюзната II армия отъ Крива Паланка телеграфира до началника на 7-а дивизия въ Кочане:

„Ако войските отъ дивизията се намиратъ още въ Кочане, нека останатъ тамъ, като се укрепятъ; ако частите сѣ тръгнаха, върнете ги назадъ, въ Кочане, и нека се укрепятъ тамъ.“

Когато командувачиятъ армията узна колко сѣ силите въ Кочане, той телеграфира:

„Въ Кочане силите ви сѣ недостатъчни за действията, които ви предстоятъ, и трѣбва да се усилятъ съ частите отъ Вашата дивизия, които могатъ да се замѣнятъ съ опълчение.“

Между това още на 13-и октомврий българското население въ Щипъ разби турските складове, въоръжи се, състави 3 роти и изпрати пратеници въ Кочане да искатъ отъ началника на 7-а дивизия офицери за началници.

На следния день сърбитъ влѣзоха въ Щипъ.

На 15-и октомврий, следъ като бѣ заета Кресненската тѣснина, началникътъ на 7-а дивизия, като искаше да действа по-смѣло къмъ Серъ, помоли командувачиятъ Съюзната армия да му освободи частите при Кочане. Последниятъ не само не уважи молбата му, но го запита по чия заповѣдь е настѣпила 3-а бригада къмъ Кресна. Поради това 1-а и 2-а бригади и тоя день останаха по мѣстата си. Началникътъ на дивизията заповѣда само 14-и полкъ и 3-о с. с. планин. артилер. отдѣление да заминатъ отъ Царево Село за Горна Джумая и да влѣзатъ въ разпореждане на командира на 3-а бригада.

Сѣщия день 3-а бригада не можа да напредне достатъчно. Сутринята командирътъ на бригадата изпрати ескадрона да разузнава. Ескадронътъ стигна до р. Сазъ, а разездите му — до Левуново, безъ да срещнатъ противникъ.

Началникътъ на дѣсната колона отъ бригадата чака цѣлъ день заповѣдь за настѣпление, и като не получи, остана съ трите дружини и двете батареи да ношува пакъ на Ченгене Калеси.

Сръдната колона — 49-и полкъ — чакаше да бжде поправенъ мостътъ на Струма, за да продължи настѣплението. Понтонната полурота и Пионерната рота стигнаха едва сутринята и презъ деня следъ голѣми усилия успѣха да направятъ спускове и да организиратъ прехвърляне частите съ понтони. Прехвърлянето почна едва въ 5 ч. 30 м. сл. пл. и продължи презъ цѣлата нощъ срещу 16-и октомврий.

Само лѣвата колона настѣпи по лѣвия брѣгъ на Струма. Къмъ нея се присъедини и другата дружина отъ 27-и полкъ съ 1 планинска батарея, които бѣха изпратени презъ Елъ тепе. Колоната настѣпи по 3 посоки и следъ тежъкъ походъ по извънредно силнопресѣчена мѣстностъ вечерята ношува на линията висотите източно отъ кр. Баня—Ново село—Влашки клб.

Понеже минаването на сръдната колона презъ Струма при изгорѣлия мостъ ставаше много бавно, а пъкъ за полската артилерия бѣше невъзможно, командирътъ на бригадата помоли

началника на дивизията полската батарея и дружината от 22-и полк, двете планински батареи и двете дружини от Родопския отряд да останат в негово разпореждане, за да може по-бърже да настъпи. Обаче началникът на дивизията, въз основа категоричните заповеди от командувачия Съюзната II армия да не настъпва по-нататък, заповяда бригадата да остане на мястото си. През тоя денъ разездитъ донесоха, че турцитъ изгорили дървения мостъ Сали Ага и разрушили мостъ на р. Шейтанъ, дълъгъ 15 и високъ 15 метра, и че опожарили всички български села южно отъ Кресненската теснина.

Дейностъ на 7-а Рилска дивизия на 16-и, 17-и и 18-и октомврий. — На 15-и октомврий началникътъ на дивизията поиска телеграфически отъ командувачия Съюзната II армия да освободи войскитъ отъ Щипъ, за да ги насочи къмъ Серъ, защото турцитъ организиратъ повсемѣстна отбрана. Въ отговоръ на тая молба последниятъ отговори:

„Турската войска, която отбраняваше Куманово и Скопие, е съвършено разбита. Нейнитъ остатъци сж избѣгали презъ Тетово и Велесъ. Нашитъ предни части се намиратъ въ околноститъ на Щипъ и Велесъ, и днесъ, 15-и октомврий, ше достигнатъ тия пунктове. Сега се научавамъ, че сж останали при Велесъ, на дѣсния брѣгъ на Вардаръ, около 2 табора низами и нѣколко планински орджия. Срещу тѣзи турски части ше се изпратятъ наши войски отъ Скопие. Съ войскитъ отъ Кочане и съ тия, които можете тамъ да съсредоточите, особено конни, бързо настѣпете къмъ Щипъ и поставете се да го заемете до утре, 16-и октомврий. Отъ Щипъ трѣбва възможно по-скоро да изпратите конница да мине Вардаръ нѣкъде около устието на Брѣгалница, за да пресѣче пѣтя на отстъплението на турскитъ войски отъ Велесъ къмъ Прилепъ, а съ останалитъ войски удържайте Щипъ, като осигурите този пунктъ отъ евентуални нападения на противника. На командира на 14-и пех. полкъ отъ Тимошката дивизия е заповѣдано да трѣгне съ полка и съ 1 планинска батарея отъ висотата 1050, при Кратово, за Улярци, на шосето Кочане — Щипъ, кждето къмъ пладне на 16-и октомврий ше влѣзе въ Ваше подчинение за изпълнение възложената Ви задача. Вземете мѣрки да влѣзете въ свръзка съ него, за да се избѣгнатъ недоразуменията. Ако вие лично не пристигнете навреме въ Улярци, на командира на 14-и полкъ е заповѣдано да влѣзе тамъ въ подчинение на командира на бригадата, който ше бжде изпратенъ къмъ Щипъ. Съгласно настоещата заповѣдъ, предложението ви подъ № 2423*) не може да се уважи. Войскитъ въ Пехчево и Кресна да останатъ въ отбранително положение и да разузнаватъ.“

*) Предложение да освободи частитъ отъ Щипъ.

Въз основа тая заповѣдъ, началникътъ на дивизията разпреди: 1-а бригада да трѣгне още сжщия денъ за Щипъ, като изпрати конницата да пресѣче пѣтя на турцитъ къмъ Прилепъ.

Въ 8 ч. пр. пл. бригадата, въ съставъ 13-и и 26-и полкове, 1-о и 2-о с. с. полски артилер. отдѣления, 2-а с. с. планин. батарея и 1½ ескадрона, трѣгна за Щипъ. По пѣтя, при Улярци, къмъ бригадата се присъедини и сръбскиятъ 14-и пех. полкъ. Следъ усиленъ маршъ къмъ 5 ч. 20 м. сл. пл. бригадата зае Щипъ, тържествено посрещната отъ българското население.

Въ лѣво странично прикритие бѣха назначени 5-а и 8-а роти отъ 13-и полкъ, които заемаха в. Керазли. Началникътъ на прикритието получи заповѣдъ да заеме Радовишъ, откъдето да влѣзе въ свръзка съ бригадата въ Щипъ. Сутринята прикритието настѣпи за Радовишъ, но когато стигна близо до Коджали, началникътъ му узна, че въ Радовишъ има около 200 души турски войници съ 1 планинско орджие и 200—300 души башибозукъ, поради което той не се реши да заеме града, а остана да нощува на висотитъ при последното село.

За охрана на съобщенията въ гр. Кочане бѣха оставени гарнизонъ 2 роти и четитъ на войводитъ Чочковъ и Симеоновъ.

2/7. бригада и тоя денъ остана по мѣстата си. Отиването на 14-и полкъ съ 3-о с. с. полско артилер. отдѣление за Горна Джумая бѣ отмѣнено, поради полученитъ сведения въ Щаба на дивизията, че голѣми турски части настѣпвали отъ Радовишъ за Кочане. Къмъ 1 ч. сл. пл. полкътъ получи заповѣдъ да настѣпи съ 3 дружини и 1 планинска батарея къмъ Винаца — Кочане, за да отблъсне насоченитъ отъ Радовишъ за Кочане 2,000 души турци. Следъ ½ часъ полкътъ трѣгна и къмъ 7 ч. сл. пл. стигна на линията в. 1152 — Гърлено. Въ Царево Село остана само 4-а дружина отъ полка и 3-о с. с. полско артилер. отдѣление. За да бжде осигуренъ Керазлийскиятъ проходъ, презъ който минаваше най-добриятъ и прѣкъ конски пѣтъ отъ Радовишъ за Кочане, отъ Щаба на дивизията бѣ разпоредено до командира на 14-и Македонски полкъ да изпрати на следния денъ 1 дружина съ 1 картеченъ взводъ да заеме в. Керазли и да разузнае за противника. 22-и полкъ продължаваше да стои въ Пехчево и въ Берово. Полската батарея, която бѣ придадена къмъ полка, получи заповѣдъ да се отправя за Царево Село, дето да се присъедини къмъ полка си, тъй като тя не

можеше да действа по-нататък в планината, защото нямаше коларски пътища.

За да се разузнае за противника, както и за достъпността на проходите Гарван и Кадж Мезарж през Плачковица планина, бяха изпратени 2 рекогносцировачни роти от 4-а дружина, от които вечерта бѣ получено сведение, че проходите не сѣ заети от турците, и че тѣ сѣ недостъпни за полска артилерия.

Въ изпълнение заповѣдта по дивизията, и тоя день 3-а бригада не преследва. Обаче командирѣтъ на бригадата разпреди частитѣ да се подадат малко напредъ, за да заематъ по-сгодно положение. Сутринѣта дѣсната колона настѣпи отъ Ченгене Калеси и въ 5 ч. сл. пл. стигна 2 клм. южно отъ Раздолъ, кѣдето се спрѣ да нощува. Срѣдната колона — 49-и полкъ — който къмъ пладне се бѣ прехвърлил на лѣвия брѣгъ на рѣката, настѣпи по шосето и къмъ 7 ч. сл. пл. зае висотата Кара Али Кая; лѣвата колона — 50-и полкъ, който настѣпи пакъ въ 3 посоки, къмъ 6 ч. сл. пл. стигна висотитѣ северно отъ Градешница и тамъ нощува. Тѣй щото този день 3-а бригада излѣзе на югъ отъ Кресненската тѣсна, и следния день тя можеше да продължи настѣплението си по-нататък, защото бѣ известно, че противникѣтъ е отстъпилъ задъ Рупелското дефиле, но на основание заповѣдта отъ Щаба на дивизията, тя остана на мѣстото си кѣдето чакаше по-нататѣшни разпореждания.

На 17-и октомврий 3-а бригада пакъ остана на мѣстото си. Само 49-и полкъ излѣзе малко напредъ, и се разположи на бивакъ при Плоски, а 50-и полкъ се премѣсти въ Бѣлица. Ескадронѣтъ настѣпи къмъ Лѣвуново, отдето изпрати резезди къмъ Рупелъ и Мелникъ. Резездитѣ донесоха, че въ околноститѣ на Мелникъ нѣма противникъ.

Турцитѣ проявиха дейность само около Радовишъ. Още сутринѣта страничното прикритие — 7./13. и 8./13. роти — настѣпи къмъ Радовишъ, но при Коджали бѣ срещнато отъ башибозукъ. Ротитѣ се развърнаха, и започна престрелка. Скоро отъ околнитѣ села се натрупа много башибозукъ, и заплаши ротитѣ отъ всички страни, а къмъ 8 ч. пр. пл. ги принуди да отстъпятъ въ безредие къмъ висотата 1000, но и тамъ не можаха да се задържатъ, и привечеръ отстъпиха къмъ Шипъ.

Между това командирѣтъ на 1-а бригада, щомъ получи донесение, че въ Радовишъ има турска войска и башибозукъ, изпрати въ 10 ч. 30 м. пр. пл. 4./13. дружина съ 2-а с. с. планин. батарея да подкрепи страничното прикритие. Въ сѣщото време той изпрати резезди къмъ Криволакъ и Хаджи Юсуфли да разузнаятъ за противника и за мостовѣтъ на Вардаръ. Къмъ 5 ч. сл. пл. той получи второ донесение отъ страничното прикритие, че отстъпва къмъ в. Керазли. Той изпрати заповѣдъ прикритието да се задържи на в. Керазли, докато пристигне изпратеното подкрепление, обаче заповѣдта не намѣри прикритието, което, както се каза, бѣше отстъпило. Въ сѣщото време командирѣтъ на бригадата изпрати още 1 дружина отъ 13-и полкъ къмъ Радовишъ.

Първата изпратена дружина пренощува при Шопури, а втората — при Шашавария.

Между това началникѣтъ на дивизията бѣ получилъ отъ четници и отъ мѣстни жители доста тревожни сведения за настѣпление на голѣми турски сили отъ Радовишъ за Кочане. Вечерѣта получи донесение, че страничното прикритие е отстъпило. И тѣй като къмъ 4 ч. сл. пл. въ Шипъ пристигна цѣлата сръбска Дунавска дивизия, първи призивъ, при това и резездитѣ донесоха, че Криволакъ е напустнатъ отъ противника, който е отстъпилъ за Битоля, като разрушилъ моста на Вардаръ, и опасность отъ тая страна нѣмаше, началникѣтъ на дивизията реши съ 1-а бригада отъ своята дивизия и сръбския 14-и полкъ да настѣпи отъ Шипъ за Радовишъ и да атакува противника въ флангъ и въ тилъ и разпреди въ тоя смисълъ, а на 14-и Македонски полкъ съ 3-о с. с. полско артилер. отдѣление заповѣда да настѣпи следния день рано сутринѣта, за да подкрепи дружината на в. Керазли. Презъ нощѣта бѣха получени нови сведения и отъ избѣгали жители, че 8,000 турци настѣпватъ отъ Радовишъ за Кочане. Поради това началникѣтъ на дивизията заповѣда на 1-а бригада намѣсто къмъ Радовишъ да се насочи къмъ Кочане и да атакува въ флангъ и въ тилъ турцитѣ, които настѣпватъ къмъ тоя градъ.

На 18-и октомврий въ 7 ч. и 30 м. пр. пл. командирѣтъ на 1-а бригада поведе частитѣ си къмъ Кочане и изпрати заповѣдъ на дружинитѣ отъ 13 и полкъ, насочени къмъ Радовишъ, да образуватъ странични прикрития, като се движатъ 1-а дружина — по пѣтя Кошово — Сеидилия — Терзили — Пернарли — Виница, а

4-а дружина — по пътя Шашавария—Раданя—Кучишино—Видо-вища. Командирът на 1-а дружина получи заповедта, когато, настъпвайки къмъ Радовишъ, бѣ стигналъ Почивало, веднага се отби по указания път и се спрѣ да ношува въ Пернарли. 4-а дружина къмъ 12 ч. по пладне бѣ стигнала 3–4 клм. отъ Радовишъ, и се бѣ развърнала да атакува града, който се отбраняваше отъ 200—300 души редовна войска съ 1 орджие и 400—500 души башибозукъ. Всичко бѣ готово за настъпление, и батареята бѣ излѣзла на позиция, когато бѣ получена заповѣдъ да образува прикритие и да тръгне по казания път. Командирът на дружината изпълни заповѣдта и стигна Кошово.

Главнитѣ сили на бригадата тръгнаха въ 7 ч. 30 м. пр. пл. отъ Щипъ и следъ 12-часовъ походъ изминаха около 50 клм. и стигнаха съ авангарда Виница, а съ главнитѣ сили — Оризаре.

Командирът на 14-и Македонски полкъ съгласно получената заповѣдъ зае и укрепил позиция на в. Баньо Чука и оттамъ прати заповѣдъ на 3-а дружина въ прохода Керазли въ случай че настъпватъ превъзходни неприятелски сили да отстъпи на позицията Баньо Чука, при Гърлено. Въ 11 ч. пр. пл. командирът на полка получи донесение отъ командира на дружината, че сведенията отъ четници и отъ селяни за настъпление на 12 табора отъ Радовишъ сж невѣрни, защото около Радовишъ има само башибозукъ, който не го безпокои.

22-и полкъ остана въ Пехчево и въ Берово. Изпратенитѣ разезди донесоха, че въ долината на р. Струмица нѣма групирани неприятелски части. Въ 1 ч. сл. пл. командирът на полка получи по телефона отъ началника на Щаба на дивизията заповѣдъ да изпрати 1 дружина въ Царево Село, защото всички войски сж заминали оттамъ, за да срещнатъ 1 турска дивизия, която настъпвала отъ Радовишъ. Командирът на полка отговори, че това е невъзможно, защото миналия день въ Радовишъ е имало само малко войска и башибозукъ. Обаче началникът на Щаба настоя, и командирът на полка изпрати 4-а дружина съ 6-а с. с. планин. батарея и полуескадрона.

3-а бригада остана на мѣстото си. Ескадронът и комитскитѣ чети бѣха изпратени да разузнаватъ. Тѣ донесоха, че гр. Петричъ е заетъ отъ войводата Парлапановъ и че до Рупелъ противникъ нѣма. Войводата Сандански донесе, че турцитѣ имали

заповѣдъ да се съсрѣдоточатъ въ Солунъ, и че при ж.-п. станция Баня*) имало 3,000—4,000 души турска войска.

Между това началникът на дивизията въ 11 ч. 20 м. пр. пл. получи донесението отъ командира на дружината въ прохода Керазли, че около Радовишъ има само башибозукъ, който не го обезпокоява. При все това той не отмени движението на 1-а бригада къмъ Кочане. Въ 12 ч. 10 м. сл. пл. началникът на дивизията получи отъ Българския щабъ на действащата армия директива: съ войскитѣ отъ Щипъ да заеме гр. Струмица, кждето да остане сръбският полкъ, за да прикрива операционната посока Струмица—Гевгели, а останалитѣ сили да настъпятъ къмъ Петричъ—Кале чифликъ, до р. Струма, кждето да се съединятъ съ 3-а бригада, която да заеме Мелникъ и разпростре действията си къмъ Рупелския проходъ; дивизията да събере силитѣ си на северъ отъ Рупелския проходъ, и тогава ще получи нова директива за действия къмъ Демиръ Хисаръ. Препоръчва му се още да държи връзка съ Родопския отрядъ, който, следъ като овладѣ Неврокопъ, ще настъпи къмъ Зърнево—Старчица, за да му съдейства.

Настъпление на частитѣ отъ дивизията къмъ Демиръ Хисаръ и къмъ Дойранъ. (Картограф. приложения №№ 1 и 12). — Изглежда, че Българското висше командване съзираше умишлено задържане на българската 7-а дивизия, и на 19-и октомврий сутринята не началникът на Щаба на действащата армия, а помощникът на главнокомандуващия телеграфира на началника на дивизията да заеме гр. Струмица, за да прикрие фланга си, а съ главнитѣ сили да настъпи за Демиръ Хисаръ, който на 20-и октомврий въ 6 ч. сл. пл. да бжде заетъ. Началникът на дивизията бѣ водилъ разговоръ по телефона съ помощника на главнокомандуващия, който въротно му бѣ обяснилъ причината за ускоряването на операцията. Той веднага разпреди 1-а бригада да настъпи за гр. Струмица, сръбският 14-и полкъ — за Радовишъ, българският 14-и полкъ — за Струмица, а 22-и полкъ — за Петричъ. Поради непроходимостта на мѣстността съ пехотата бѣ оставена само планинската артилерия, а полската бѣ изпратена отъ Царево Село презъ Лукаръ планина за Горна Джумая. На 3-а бригада бѣ заповѣдано да заеме Рупелския проходъ, да се укрепи тамъ, да чака 2-а бригада, и заедно съ нея да

*) При ж.-п. мостъ надъ р. Струма, на линията Солунъ—Сересъ—Деде Агачъ.

заеме Демиръ Хисаръ. Следната телеграма отъ началника на дивизията до командиритъ на бригадитъ пояснява целта на това бързане:

„Като се заеме гр. Струмица, 1-а бригада съ 14-и Македонски полкъ и 1 полско артилерийско отделение безъ никакво спиране да продължи настъплението си къмъ Дойранъ. Желателно е утре въ 6 ч. вечерята да се достигне р. Козлу дере. Целта е да се достигне по-скоро Солунъ и да се изпреварятъ сърбитъ тамъ. 3-а бригада следъ заема на Демиръ Хисаръ ще се насочи къмъ Солунъ и ще състави 2-и ешелонъ задъ 1-а и 2-а бригади. 22-и полкъ да върви безспирно къмъ Петричъ, за да съдействува за заема на Рупелъ и Демиръ Хисаръ.“

Командирътъ на 3-а бригада получи заповѣдта едва въ 11 ч. пр. пладне. Къмъ това време спусковетъ при моста Сали Ага и при моста на Шейтанъ дере бѣха завършени, и полската артилерия бѣше започнала да се прехвърля. Командирътъ на бригадата разпореди: дѣсната колона — 2-а дружина отъ 49-и полкъ и 1-а дружина отъ 50-и полкъ съ планинската батарея — да настѣпи по пѣтя Гореме—Старчево—Марно Поле—Кале чифликъ; сѣдната колона — 3 дружини отъ 49-и полкъ и 7-и не с. с. артилер. полкъ — да настѣпи по шосето и стигне р. Спанци; лѣвата колона — 3 дружини отъ 50-и полкъ съ 5 с. с. планин. батареи — да настѣпи по пѣтя Бѣлица — Св. Врачъ — Капа — Хърсово.

Дѣсната и лѣвата колони не трѣгнаха тоя день, защото не получиха заповѣдта.

Сѣдната колона трѣгна въ 4 ч. сл. пл., пѣтува цѣла нощъ въ проливенъ дъждъ и въ 7 ч. пр. пл. на следния день стигна р. Спанци, като измина 30 километра.

Командирътъ на 2-а бригада получи заповѣдта въ 3 ч. 15 м. сл. пл. и въ 5 ч. сл. пл. трѣгна заедно съ 14-и полкъ и 8-а с. с. планин. батарея за Петричъ. Въ 8 ч. вечерята главата на колоната стигна въ Драгобращъ. Поради голѣмата каля и проливния дъждъ, колоната се бѣ разтегнала твърде много, и командирътъ на бригадата заповѣда да нощува тамъ.

Командирътъ на 22-и полкъ получи въ 4 ч. сл. пл. напращане отъ дивизията заповѣдъ да върви за Петричъ. Обаче 4-а дружина бѣше въ Царево Село, а 3-а — въ Берово, затова командирътъ на полка извика тия дружини и къмъ сѣднощъ, когато пристигна тая отъ Берово, трѣгна съ тритѣ дружини презъ Малешевска планина по труднопроходимата планинска пѣтека

Берово — Клепало, кждето стигна на 20-и октомврий сутринята. 4-а дружина идѣше следъ полка.

Командирътъ на 1-а бригада следъ усиления походъ Щипъ—Кочане бѣ опредѣлилъ дня 20-и октомврий за почивка, обаче, като получи заповѣдта да заеме още сѣщия день гр. Струмица, трѣгна въ 5 ч. 30 м. сл. пл. въ 2 колони: сръбския 14-и полкъ презъ в. Керазли за Радовишъ, а 13-и и 26-и полкове презъ Винаца—Градецъ за гр. Струмица. Авангардътъ — 5 роти отъ 13-и полкъ — стигна въ 9 ч. сл. пл. въ Градецъ, кждето се спрѣ да нощува, а главнитѣ сили — 26-и полкъ съ 3-о с. с. планин. артилер. отделение — стигнаха и нощуваха въ Винаца. На дружинитѣ отъ 13-и полкъ, които бѣха странично прикритие, бѣ изпратена заповѣдъ да се насочатъ къмъ в. 1285 — в. Богчалъ Бойну, за да се присѣдинятъ къмъ полка. 1-а дружина стигна и нощува въ Кулогазлъ; тамъ нощува и 3-а дружина отъ 14-и полкъ. 4-а дружина не бѣ получила заповѣдта, и се упѣти за Кочане, а следъ като се ориентира отъ сръбскитѣ предни постове, насочи се къмъ Моянци, кждето нощува.

Времето бѣше много лошо, въ низкитѣ мѣста валѣ дъждъ, а по високитѣ — снѣгъ; това забави твърде много движението на частитѣ.

На 20-и октомврий сѣдната колона отъ 3-а бригада остана при р. Спанци. Тя чакаше да пристигне 22-и полкъ и своята полска артилерия, която се прехвърляше презъ Струма при Кресна.

Колоната се укрепи и се разположи на почивка, като постави въ охранение 1./49. дружина на линията на Вранковъ чифликъ. Къмъ 12 ч. 30 м. сл. пл. 3 табора турци съ 2 планински оръдия атакуваха охранението, което, съгласно заповѣдта, която му бѣ дадена, се оттегли на главната позиция. Обаче турцитѣ не продължиха настъплението. Дружината изгуби 2 убити и 9 ранени войника.

Дѣсната колона настѣпи и стигна Кале чифликъ — обектъ, който трѣбваше да достигне предния день.

Лѣвата колона още не бѣ получила заповѣдта за настѣпление, изпратена предния день, обаче командирътъ на бригадата настѣпи по свой починъ и стигна Капа, кждето нощува.

14-и полкъ отъ Драгобращъ стигна въ Берово, а 22-и полкъ — отъ Клепало въ Яково.

1-а бригада продължи движението въ 3 колони. Лъвата колона — 13-и полк съ 1 планинска батарея — настъпи по пътя Градец — в. Богчалж Бойну — Еникьой за Сарж Гьолъ. Колоната, поради това че чака планинската батарея и поради лошия път (козя пътека), се спрѣ да ношува въ Еникьой. Срѣдната колона — 26-и полк — настъпи отъ Виница презъ Градецъ за Орѣховица въ 5 ч. пр. пладне. И тукъ поради лошия път — конска пътека — движението бѣше трудно. Колоната едва въ 6 ч. сл. пл. стигна гребена на планината и ношува тамъ. Дѣсната колона — сръбскиятъ 14-и полк — продължи движението за Радовишъ. Пътятъ бѣше добъръ — коларски, и полкътъ стигна обекта си.

Щабътъ на дивизията, като имаше предвидъ, че колонитѣ трѣбва постоянно да се подтикватъ напредъ, се раздѣли на две: началникътъ на дивизията отиде при 3-а бригада, при която бѣха отишли Престолонаследникътъ князь Борисъ и князь Кирилъ, а началникътъ на Щаба отиде при 1-а бригада.

Вечерята, по заповѣдъ отъ началника на дивизията, началникътъ на Щаба прати на командира на 1-а бригада следната заповѣдъ:

„1-а бригада следъ заемаването на Струмица да настъпи за Дойранъ. 14-и Македонски полкъ ще настъпи отъ Берово за Струмица за съвмѣстно действие съ 1-а бригада. 8-а с. с. планин. батарея, придадена досега къмъ 22-и полкъ, се придава къмъ 14-и полкъ. Тази вечеръ батареята ношува въ Берово.“

Сжщиятъ разпореди 14-и полкъ да замине за Струмица и Дойранъ. Обаче на следния день — 21-и октомврий — заповѣдта бѣ отмѣнена, защото се получи телеграма отъ началника на дивизията, че турцитѣ иматъ въ Рупелския проходъ 10,000 души съ 24 полски и 8 планински орждия. Освенъ това отъ Щаба на действащата армия се получи директива движението на югъ, къмъ Демиръ Хисаръ, да се съобразява съ силата на турцитѣ. Подъ влиянието на сжщата директива началникътъ на дивизията заповѣда на 3-а бригада да не напредва, докато не пристигне полската артилерия и 22-и полкъ. Освенъ това на 1-а бригада той прати заповѣдъ, следъ като заеме гр. Струмица и прохода Костурно, да се спре до второ нареждане, но тая заповѣдъ командирътъ на бригадата не получи, понеже бѣ ношувалъ въ планината заедно съ 26-и полкъ, и ординарцитѣ не го намѣриха.

На 21-и октомврий сутринята 1-а бригада продължи пътя къмъ гр. Струмица. 26-и полкъ стигна и ношува въ Орѣховица. 13-и полкъ пътува отъ Еникьой въ две колони, стигна и ношува въ Подрище и Асели. Вечерята къмъ полка се присъединиха планинската батарея и пионерната рота. 1./13. дружина, която бѣ ношувала въ Кулогазлъ; настъпи за гр. Струмица, но когато стигна до Радичево, тя се натъкна на турска пехота и башибозукъ, завърза бой, и не можа да напредне повече.

14-и Македонски полкъ съ планинската батарея настъпи отъ Берово и къмъ 10 ч. сл. пл. стигна Игналища, където ношува; 22-и полкъ отъ Яково стигна и ношува 2 клм. източно отъ Петричъ, отдето откри връзка съ 3-а бригада. Командантътъ на Петричъ донесе, че турцитѣ отстъпили на южния изходъ на Рупелската тѣснина, и че висотитѣ по дѣсния брѣгъ на Струма сж заети отъ четата на Тане Николовъ.

Отъ 3-а бригада само лъвата колона — 50-и полкъ — настъпи и безъ да срещне противникъ стигна Сенгелово, където ношува. Другитѣ 2 колони, съгласно заповѣдта отъ началника на дивизията, останаха по мѣстата си. Отъ разузнаванията командирътъ на бригадата узна и донесе следъ пладне въ Щаба на дивизията, че противникътъ е напустналъ Чалж кале, и че 2 клм. южно отъ Рупелъ нѣма противникъ.

Началникътъ на дивизията веднага разпореди 3-а бригада да настъпи и заеме Рупелската тѣснина. Командирътъ на бригадата организира настъплението, но тъй като бѣше късно, отложи изпълнението му за следния день.

Отъ по-нататъшнитѣ разузнавания се узна, че турцитѣ иматъ не повече отъ 4,000 души съ артилерия, групирани при изхода отъ Рупелската тѣснина, около селата Пулево и Радево.

На 22-и октомврий дивизията настъпи по цѣлия фронтъ. 3-а бригада настъпи по долината на Струма и източно отъ нея въ 3 колони:

Лъвата колона — 50-и полкъ съ 1 планинска батарея — по пътя Сенгелово — Германъ — Елешница. Следъ тежъкъ преходъ, колоната мина вододѣла на Ченгелъ планина, и къмъ 1 ч. 30 м. сл. пл., когато авангардътъ се спусна къмъ Германъ, 2 роти турци настѣпиха къмъ вододѣла, но следъ кратъкъ бой бѣха принудени да отстъпятъ къмъ Демиръ Хисаръ. Колоната зае позиция и ношува северозападно отъ Германъ, като имаше

лѣво странично прикритие 1½ роти и четитѣ на дѣдо Ильо и на Каваловѣ. Прикритието настѣпваше по пѣтя Цървища — в. Мимонѣ тепе — в. Спори. При Цървища прикритието бѣ срещнато отъ 2 роти низами и башибозукъ, които отбраняваха селото. Следъ ожесточена престрелка турцитѣ отстъпиха, и прикритието зае висотата южно отъ селото, и се окопа. Въ тѣзи срещи полкѣтъ изгуби 4 убити и 2 ранени войника, а четитѣ — 5 души ранени.

Срѣдната колона — 49-и полкѣтъ — настѣпи по шосето за Демирѣ Хисарѣ. Движението бѣше бавно поради засадитѣ, които турцитѣ устройваха въ тѣснината по двата брѣга на рѣката. Когато главнитѣ сили стигнаха Рупелѣ, получи се донесение, че противникѣтъ заема в. Дебеларѣ, поради което полкѣтъ се развърна. Авангардѣтъ — 4-а дружина съ 2 планински орджия — се насочи да атакува позицията на турцитѣ. 3-а дружина съ Картечната рота и 4-а с. с. планин. батарея настѣпи източно отъ върха, за да обходи противника и да му отрѣже пѣтя за отстъпление. 1-а дружина остана въ полкова поддрѣжка, а 2-а — въ разпореждане на бригадниятъ командирѣ. Въ тоя редѣ полкѣтъ настѣпи, и когато планинскиятъ взводъ наближи 3,000 крачки, откри огънь по позицията на турцитѣ. Тѣ отговориха само съ пехотенъ огънь. Поради силно пресѣчената мѣстност, обрастнала съ драки, 4-а дружина напредваше бавно, и едва въ 6 ч. 30 м. сл. пл. стигна на 1 клм. отъ турцитѣ, и се спрѣ да ношува.

Дѣсната колона — 1-а дружина отъ 50-и полкѣтъ — настѣпи по дѣсния брѣгъ на Струма. При Чалж кале дружината бѣ принудена отъ башибозукъ да се развърне, частъ отъ който унищожѣ, частъ — прогони. На 3 клм. отъ желѣзно-пѣтния мостъ на Струма разездитѣ донесоха на дружинния командирѣ, че висотитѣ западно отъ моста сѣ заети отъ противникѣ. Въ това време авангардѣтъ на 22-и полкѣтъ, който настѣпваше западно отъ дружината, откри артилерийски огънь по казанитѣ висоти, и турцитѣ отстъпиха.

22-и полкѣтъ, който идѣше да съдействува на 3-а бригада, бѣ получилъ заповѣдъ отъ командира на последната да настѣпи и съдействува на дружината отъ 50-и полкѣтъ. Полкѣтъ настѣпи въ 2 колони. Лѣвата колона — 2-а и 3-а дружини, Картечната рота и 3./2. и 6./2. с. с. планин. батареи — по пѣтя Юреклерѣ — Вятрѣна и дѣсната — 1-а дружина — по пѣтя Юреклерѣ — Кале баирѣ. 4-а дружина, която бѣ ношувала въ Орманѣ, се

насочи за Тополница. Авангардѣтъ на полка бѣ стигналъ изхода на тѣснината едновременно съ дружината отъ 50-и полкѣтъ, и съ артилерията си, както се каза, прогони турцитѣ.

Кѣмъ 6 ч. 30 м. сл. пл. командирѣтъ на 1./50. дружина, подполковникъ Молловѣ, получи заповѣдъ да настѣпи и заеме желѣзно-пѣтния мостъ. Въ сѣщото време и командирѣтъ на 22-и полкѣтъ бѣ получилъ подобна заповѣдъ и бѣ изпратилъ 2-а и 3-а дружини да съдействуватъ на подполковникъ Молловѣ. Последниятъ назначи 2-а дружина отъ 22-и полкѣтъ и 2 роти отъ 50-и полкѣтъ да заематъ моста, а останалитѣ части задържа при изхода на тѣснината, за да прикриятъ отстъплението въ случай на нужда. Оказа се, че турцитѣ, които бранѣха моста на западния брѣгъ на Струма, бѣха избѣгали, обаче на източния брѣгъ стоеха още. Българитѣ барикадираха моста съ камѣни и скъсаха телеграфната жица.

За да бжде завладѣнъ мостѣтъ напълно, кѣмъ 9 ч. сл. пл. изпратиха взводъ отъ 7./22. рота, който мина по моста, нападнато незабелязано турския постъ, унищожѣ го и следъ това настѣпи кѣмъ близката висота, но оттамъ взводѣтъ бѣ срещнатъ съ силенъ огънь, принуденъ да се върне при моста, и да се окопае на лѣвия брѣгъ на Струма. Мостѣтъ остана въ български рѣже, и презъ него можеше да се действува въ тилъ на турцитѣ по източния брѣгъ на Струма.

14-и Македонски полкѣтъ съ Щаба на 2-а бригада трѣгна отъ Игналища и стигна въ Старчево.

1-а бригада настѣпи въ 2 колони: лѣвата колона — 13-и и 26-и полкове съ 3-о с. с. планин. артилер. отдѣление и пионерната рота — по пѣтя Подрище—Злево за гр. Струмица. Въ авангардѣ бѣ 13-и полкѣтъ. При Злево башибозукъ се опита да спре колоната, но бѣ прѣснатъ само съ артилерия. Кѣмъ 5 ч. сл. пл. авангардѣтъ стигна до Пиперово и оттамъ изпрати застави въ селата Робово—Муртино и Три Води. Останалата частъ отъ полка се насочи за Куклишѣ, обаче въ тѣмнината се заблуди, и кѣмъ 1 ч. презъ нощта стигна въ Балдевици и остана тамъ. Главнитѣ сили на колоната, заедно съ Щаба на бригадата, стигнаха и преношуваха въ Василево.

Вечерѣта въ Щаба на бригадата се яви депутация отъ Струмица, която заяви, че градѣтъ се предава. Бригадниятъ командирѣ изпрати тамъ 2 роти да пазятъ реда.

Дъсната колона на бригадата образува сръбският 14-и полк; той стигна и ношува въ Градушоръ и Ангелци.

Боятъ при Демиръ Хисаръ. (Картограф. приложение № 12). — Отъ водения бой и отъ разузнаванията командирътъ на 3-а бригада установи, че противникътъ заема тѣснината съ слаби сили, и че главнитѣ сили на турцитѣ съ артилерия сж заели позиция между селото Пулево и желѣзно-пътната станция. За 23-и октомврий командирътъ на бригадата организира атака на турската позиция по следния начинъ:

Дъсна колона — 22-и полкъ, 1-а дружина отъ 50-и полкъ, взводъ картечници и 3-а и 6-а с. с. планин. батареи — да настѣпи презъ желѣзно-пътния мостъ на р. Струма и да атакува противника при желѣзно-пътната станция, като се старае да отрѣже пътя за отстъплението му къмъ Солунъ.

Срѣдна колона — 3 дружини и Картечната рота отъ 49-и полкъ, 3 не с. с. полски батареи и 1 $\frac{1}{2}$ с. с. планински батареи — да атакуватъ неприятелската позиция между ж.-п. станция и селото Пулево, включително.

Лѣва колона — 3 дружини отъ 50-и полкъ, взводъ картечници и 2 с. с. планински орждия — да настѣпи отъ Германъ съ такава смѣтка, че на разсѣмване да атакува противника въ флангъ и въ тилъ.

Полуескадронътъ въ 6 ч. пр. пл. да бѣде къмъ Спатово, да разузнава между Струма и желѣзно-пътния мостъ, като изпрати разезди къмъ Серъ.

Въ свое разпореждане командирътъ на бригадата остави 2./49. дружина.

Рано сутринта дъсната колона започна да минава по желѣзно-пътния мостъ. Въ 6 ч. 30 м. 3 роти бѣха успѣли да преминатъ, и заеха рида югоизточно отъ моста. Минаването по моста ставаше много бавно, защото нѣмаше перила, пѣкъ духаше силенъ вѣтъръ, а при това и настилката бѣше слаба. На нѣкои мѣста мостътъ се продѣни, и нѣколко коня хлѣтнаха. Стана нужда настилката да се покрие съ пѣськъ. Конетѣ на планинската батарея и на картечнитѣ роти бѣха преведени безъ товари, съ копита обвити въ парцали. Всичко това забави твърде много преминаването.

Срѣдната колона бѣ ношувала въ боенъ редъ предъ турската позиция, която бѣ на върха Дебеларъ. Сутринта колоната настѣпи, и като видѣ, че турцитѣ сж отстъпили, продължи настѣплението. 2 не с. с. полски батареи излѣзоха напредъ и заеха позиция при третѣ роти отъ дъсната колона. Къмъ 9 ч. пр. пл. колоната стигна 2 клм. отъ турския лагеръ при желѣзно-пътната станция.

Въ сжщото време преминалитѣ части отъ дъсната колона настѣпиха къмъ сжщия лагеръ, като предполагаша, че той е напустнатъ отъ турцитѣ, обаче, когато стигнаха на 1,200 крачки, неочаквано отъ палаткитѣ излѣзоха 3—4 роти, заеха позиция и откриха огънь. Въ сжщото време 2./22. и 3./22. дружини, които настѣпваха къмъ гарата западно отъ 1-а дружина отъ 50-и полкъ, бѣха обстреляни странично отъ турски части и башибозукъ, които бѣха заели позиция изъ вѣрбалака край Струма. Това стана причина да спре настѣплението, но следъ $\frac{1}{2}$ часъ дружинитѣ отново настѣпиха. Тогава у турцитѣ се появи колебание, и почнаха да отстъпватъ най-напредъ по единично и по групи, а после — цѣлитъ боенъ редъ. Българскитѣ дружини се впуснаха да преследватъ. Турцитѣ се възползуваха отъ оградитѣ на станцията, и оттамъ откриха огънь, но следъ десетина минути удари на бѣгъ, и се прѣснаха изъ цѣлото поле. 3-и ескадронъ отъ 5-и коненъ полкъ се хвърли въ атака, изсѣче много души, плени нѣколко десетки и следъ това продължи да преследва противника въ коненъ и пеши строй къмъ Латарово — Бараклъж. Въ сжщото време артилерията преследваше съ огънь, а пехотата настѣпи, зае станцията, и започна да се окопава.

На тоя бой присѣтстваха князетѣ Борисъ и Кирилъ.

Лѣвата колона, която трѣбваше да атакува на разсѣмване, настѣпи въ 7 ч. 30 м. пр. пл., като насочи 3-а дружина, Картечната рота и 2 орждия къмъ Пулево — Радово, за да атакува турския дъсенъ флангъ, а 4-а дружина съ 4-а с. с. планин. батарея — къмъ Харкъ махле — Демиръ Хисаръ, за да се яви въ тилъ на турцитѣ и отрѣже пътя на отстъплението имъ за Серъ. Страничното прикритие бѣ насочено къмъ в. Мимонъ — с. Ресели. 2-а дружина остана въ поддрѣжка.

Когато преднитѣ части на колоната преминаха Пулево и Радево, забелязаха, че противникътъ бѣга изъ полето, преследванъ съ артилерийски огънь.

1 турска батарея, заела позиция на висотата източно от Демиръ Хисаръ, прикриваше отстъплението, обаче, като забеляза обходното движение на 4-а дружина, отстъпи. Дружината зае същата висота.

Боят бѣ прекратенъ въ 12 ч. 30 м. сл. пладне. Следъ $\frac{1}{2}$ часъ началникътъ на дивизията заповѣда колонитѣ да продължатъ настѣплението си, за да не дадатъ възможностъ на противника да се устрои и окаже съпротива.

Срѣдната колона настѣпи по шосето за Серъ и вечерътъ стигна до Христосъ, кждето остана да ношува.

Дѣсната колона спрѣ и ношува на югозападния край на Демиръ Хисаръ, а лѣвата колона настѣпи по пѣтя Демиръ Хисаръ—Ресели—Ферхадлъ, обаче до вечерътъ стигна и ношува въ Ресели.

1./22. дружина поради лошия пѣтъ не можа да стигне Вятръна, и преношува северно отъ селото, а 4./22. дружина остана при Вятръна, за да пази входа въ дефилето.

22-и полкъ изгуби въ тоя бой 1 убитъ и 2 ранени; 1./50. дружина — 2 убити и 3 ранени войника; срѣдната и лѣвата колони нѣмаха загуби.

Турцитѣ оставиха при ж.-п. станция около 300 души убити и тежко ранени.

По оценката на българитѣ, турцитѣ бѣха около 2,000 души. Тѣ съставяха отрядъ, който прикриваше товаренето на Струмския корпусъ на влакове при оттеглянето му за Солунъ. Последниятъ влакъ замина подъ огъня на българскитѣ батареи.

Щабътъ на 2-а бригада тръгна съ 14-и полкъ отъ Старчево за Петричъ. Когато стигна въ тоя градъ, получи заповѣдъ да продължи пѣтя за Долни Порой. Отъ събранитѣ сведения се узна, че пѣтятъ презъ Бѣласица е много лошъ, затова Щабътъ съ полка тръгна презъ Тополница и Чалж кале, и вечерътъ стигнаха и ношуваха въ последния пунктъ.

Командирътъ на 1-а бригада остави 13-и полкъ да почива въ Балдеви, защото бѣ много изморенъ отъ нощния походъ, а съ 26-и полкъ настѣпи на югъ и къмъ 4 ч. сл. пл. зае Костурно. Въ 5 ч. сл. пл. получи заповѣдъ да продължи настѣплението и да заеме Раброво, но тъй като бѣ късно, полкътъ не настѣпи. Ескадронътъ, придаденъ къмъ бригадата, стигна р. Козлу дере, безъ да срещне противникъ.

Сщия день сръбскитѣ Дунавски коненъ полкъ, който бѣ изпратенъ отъ сръбското командване да разузнава къмъ Солунъ, стигна Раброво, кждето плени една турска болница и около 300 души турци дезертьори, и продължи пѣтя си за Дойранъ. Когато разездитѣ наближиха до града, въ него имаше около 2,000 души турски войници. Частъ отъ войницитѣ се бѣха разбунтували и вързали своя командиръ на полкъ, обаче останалитѣ вѣрни войници го освободиха, и заедно съ него се качиха на влака и заминаха за Солунъ. Останалитѣ турци — около 1,000 души — се предадоха на Сръбския коненъ полкъ, който влѣзе въ града, тържествено посрещнатъ отъ населението. Следъ това Конниятъ полкъ зае станцията и разруши желѣзно-пѣтната линия на нѣколко мѣста, което бѣ съвсемъ излишно, защото тя можеше да ползува съюзницитѣ, а не турцитѣ.

Сръбскитѣ 14-и пех. полкъ остана въ гр. Струмица

И така, къмъ 24-и октомврий Източна Македония бѣ очистена отъ турски войски, и българскитѣ войски въ тая областъ — 7-а Рилска дивизия и Родопскитѣ отрядъ — се насочиха къмъ Солунъ. Обаче въ това време къмъ сщия градъ подходдеше гръцката армия, и по-нататкъ българитѣ трѣбваше да съгласуватъ действията си съ нея.

Настѣплението на Тимошката дивизия, първи призивъ.

На 8-и октомврий Тимошката дивизия настѣпи въ 2 колони: главнитѣ сили — презъ Егри Паланка за Страцинъ, а 1 полкъ съ планинска артилерия — презъ Султанъ тепе къмъ Кратово.

На 8-и октомврий вечерътъ главнитѣ сили безъ бой заеха Егри Паланка.

На 9-и октомврий следъ малки бойове главнитѣ сили стигнаха Страцинъ, а на 10-и — Кратово, кждето другата колона изглежда е срещнала отпоръ.

На 11-и октомврий събраната Тимошка дивизия атакува турската 15-а дивизия, която бѣ заела позиция на висотата Кара Ташъ (1050), но въпреки упорития бой бѣ отблъсната, и турската 15-а дивизия остана господаръ на положението. На 13-и октомврий тя отстъпи въ редъ, следъ като получи отъ командувачия Вардарската армия заповѣдъ за общо отстъпление.

Действията на сръбската III армия.

(Картограф. приложение № 1).

Съгласно директивата, получена на 30-и септември, III армия тръбваше да настъпва къмъ Прищина въ следния редъ: Моравската бригада първи призивъ и Дринската дивизия втори призивъ отъ Медведже, а Шумадийската дивизия първи призивъ, и Моравската втори призивъ, отъ в. Преполаци и в. Мурдъръ. За да заеме по-сгодна позиция, още на 2-и октомври Моравската дивизия втори призивъ зае позиция в. Репоня — в. Мурдъръ — Василевци, на границата. Това даде поводъ на турцитъ да заповѣдатъ на своитъ войски веднага да настъпятъ въ България и въ Сърбия. На 3-и октомври албанци-доброволци нападнаха Василевци. Моравската дивизия втори призивъ се събра къмъ границата, и подкрепи лѣвия си флангъ при Василевци. Въ помощъ на албанцитъ съ форсиранъ маршъ отъ Прищина пристигна Прищинската редифска дивизия, която въ 2 ч. сл. полунощъ влѣзе въ бой източно отъ Подуево. Окуражени отъ това, на 4-и октомври албанци-доброволци нападнаха дѣсния флангъ на Моравската дивизия и предизвикаха смущение и безредие между сръбскитъ части. Обаче 12-и полкъ отъ Шумадийската дивизия, който охраняваше границата при Преполаци и бѣше заелъ нѣкои турски постове още на 3-и октомври, по инициатива на командира си се притече на помощъ, зае нѣкои турски постове и принуди албанцитъ да отстъпятъ. Следъ това III армия употреби днитъ 5-и и 6-и октомври за завладяване границата, задъ която турцитъ бѣха издигнали цѣлъ редъ позиции, на които се съпротивяваха храбро. Най-много се съпротивява Прищинската дивизия при Подуево. Тя отстъпи на 7-и октомври, когато сръбската III армия мина границата навсѣкжде и обходи дѣсния ѝ флангъ. Въ тѣзи упорити бойове Моравската дивизия втори призивъ изгуби около 200 убити и 700 ранени войника.

На 8-и октомври сръбитъ дебушираха въ долината на р. Лабъ, въ свещеното за тѣхъ Косово поле, и на следния день сръбската III армия се срещна съ главнитъ сили на турския Прищински отрядъ, и го принуди да отстъпи на югъ. Въ 5 ч. 30 м. сл. пл. сръбитъ заеха Прищина следъ бой изъ улицитъ на града. На 10-и октомври армията се спрѣ да почине въ Прищина.

Турскиятъ отрядъ отстъпи къмъ Феризовичъ, и оттамъ на 12-и октомври, необезпокояванъ, се оттегли къмъ Качаникъ.

Въ това време отстъпи тамъ и частъ отъ Гилянския доброволчески отрядъ. Тоя отрядъ бѣ съставенъ изключително отъ албанци.

Още преди почване войната Турското правителство раздаде 7,000 пушки на албанцитъ отъ околноститъ на Прешово, Гиляни, Качаникъ и Феризовичъ; остави имъ мѣстни началници, като ги тури подъ началството на майоръ Хамидъ. Отрядътъ тръбваше да се събере при Задринче и Хогуще, и като се възползува отъ владеността на границата, да навлѣзе въ Сърбия и да повреди желѣзно-пѣтната линия северно отъ Враня. Обаче отрядътъ не можа да бѣде съставенъ. Събраха се само 500 души, и следъ несполучливия опитъ при Св. Илия Честилински сръбитъ ги разбиха и прѣснаха. Следъ поражението при Куманово албанцитъ се прѣснаха по селата, и почнаха да бѣгатъ заедно съ семействата си. Малка частъ отъ тѣхъ се оттеглиха къмъ Качаникъ.

На 12-и октомври при тоя градъ се събраха около 3 табора пехота — всичко 1,875 души, 1 таборъ мустафѣзи — 1,000 души, 600 албанци-доброволци и 1 артилерийско отдѣление. Отрядътъ зае позиция въ дефилето, тамъ, кждето се събиратъ пѣтищата отъ Гиляни и Прищина. Сѣщия день сръбитъ откъмъ Феризовичъ — навѣрно Моравската дивизия втори призивъ — настѣпиха, и започна артилерийски бой. На следния день стрелбата продължи, обаче привечеръ бѣ получено известие за падането на Скопие, и турцитъ, като оставиха орждията неповредени, една частъ се прѣснаха, а друга — отстъпиха къмъ Тетово, дето се присѣдиниха къмъ остатѣцитъ на VII корпусъ.

ГЛАВА IV.

Настъпление на Гръцката тесалийска армия къмъ Вардаръ до 23-и октомврий.

(Картограф. приложение № 1).

Планове за операциитѣ.

Съсрѣдоточаване на Гръцката армия. Тѣй като планината Пиндъ раздѣляше двѣтъ страни*). Гръко-турския театъръ на 2 независими части, то и войскитѣ на всѣка отъ двѣтъ страни бѣха раздѣлени на две. Турцитѣ бѣха разпредѣлили войскитѣ си почти поравно: 22-а низамска и Янинската редифска дивизии и 2,000—3,000 албанци-доброволци — въ Епиръ, съ опора въ крепостта Янина, и 23-а низамска и Анаселичката редифска дивизии — въ Македония, срещу Тесалия.

Гърцитѣ, подъ прикритието на 1-а дивизия, която съ 3 евзонски батальона и 2 конни полка охраняваше границата, съсрѣдоточиха: 2-а дивизия — въ района Турсунларъ — Вайсларъ — Хаджи Халаръ; 3-а дивизия — между Али Факъ и Влохосъ; 4-а дивизия — отъ Карамидъ до Дувлата; 6-а дивизия — около Фарсала; 7-а дивизия — около Велестино; 8-а дивизия — въ района Лариса—Бакрина—Сатобаши; Конната бригада — въ Чичи; останалитѣ части и учреждения — южно отъ Лариса.

Това съсрѣдоточаване се завърши на 2-и октомврий.

Планътъ на турцитѣ. Планътъ на турцитѣ противъ Гърция бѣ — да забавятъ настъплението на гръцката войска съ крайно ограничени сили, докато се реши борбата съ България и Сърбия. Следъ благополучния изходъ на тая борба щѣха да бждатъ изпратени превъзхождащи сили противъ Гърция.

*) Гл. томъ I.

Планът на гърците.

Съюзът с славянските балкански държави даде възможност на гърците да поведат настъпателни действия и на Тесалийския, и на Епирския театри. Тяхният план бѣ: 1) сѣ главнитѣ сухопътни сили (7 дивизии) отъ Тесалия и сѣ Флота да настѣпятъ по сухо и по море сѣ обектъ Солунъ, който можеше да послужи за база на по-нататъшни действия. Настѣплението трѣбваше да се извърши бързо, за да не се даде време на турците да съсредоточатъ голѣми сили за отбрана на проходите; 2) 1 дивизия да настѣпи въ Епиръ, сѣ целъ да завладѣе Артския заливъ, който да послужи като база на по-нататъшни действия къмъ Янина; 3) Гръцкиятъ флотъ, освенъ съдействието на Тесалийската армия къмъ Солунъ, трѣбваше да окупира острова Лемносъ и отъ неговия заливъ Мудросъ да направи морска база за блокада на турските бѣломорски брѣгове.

Минаване границата отъ гърците.**Заемане изходно положение.**

Командуваниятъ турски войски срещу Гърция реши сѣ главнитѣ сили да заеме позиция въ прохода Сарандапоро, а при Еласона да остави авангардъ отъ 2—3 табора сѣ 2 батареи, сѣ задача да се укрепи и забави движението на гърците.

Главномандуваниятъ Гръцката тесалийска армия си бѣ поставилъ за първа целъ да форсира прохода Сарандапоро. Споредъ изработения планъ, ядрото на армията — 3 дивизии (1-а, 2-а и 3-а) сѣ всичката полска артилерия, въ първа линия, и 1 дивизия (6-а), въ втора, трѣбваше да нанесе главния ударъ по фронта; дѣсно странично прикритие — 2 батальона евзони — ще действува на лѣвия флангъ на противника; 4-а дивизия ще настѣпи презъ планинитѣ, за да действува срещу дѣсния флангъ и тила на противника; лѣво странично прикритие — 2 батальона евзони, следъ като завладѣе Диската, ще осигури по-нататъшното напредване на конницата и ще подготви минаването на 5-а дивизия презъ р. Бистрица; 5-а дивизия ще настѣпи къмъ Лазарадесъ да обходи и преследва откъдъ р. Бистрица, ако турците отстъпятъ отъ Сарандапоро, като избѣгнатъ обхода на 4-а дивизия; Конната бригада, следъ като лѣвото прикритие ѝ отвори пътъ къмъ Диската, ще настѣпи къмъ желѣзния мостъ на р. Бистрица при Серфедже, за да пресѣче пътя на отстъплението на турците къмъ северъ.

На 2-и октомврий главнокомандуваниятъ издаде заповѣдъ за заемане изходно положение за настѣпление въ Турция.

8-а дивизия се премѣсти отъ Лариса на западъ отъ Пиндъ, сѣ предназначение да действува подъ началството на генералъ Сапунджакисъ въ Епиръ. Останалитѣ дивизии, които образуваха Тесалийската армия, подъ началството на диодоха Константинъ, се разположиха така: дѣсно странично прикритие — 2-а и 6-а евзонски дружини — северно отъ Делери; 1-а, 2-а, 3-а и 4-а дивизии — отъ Делери до Чиоти; лѣво странично прикритие — 1-а и 4-а евзонски дружини — при Коинско; въ втора линия, задъ дѣсния флангъ, — 6-а дивизия, а задъ лѣвия — 5-а дивизия; 7-а дивизия формираше частитѣ си по-назадъ; Конната бригада — при Чиоти и разузнава къмъ Лакосъ и Персигя.

Минаване границата.

Гръцката разузнавателна служба до 4-и октомврий вечерта бѣ събрала сведения, че турците иматъ около Еласона 2 табора, при Порта въ прохода Сарандапоро — 5 табора сѣ 2 батареи, между Каляри и Серфедже — 4 табора сѣ 4 батареи, въ Кария — 1 рота, въ Диската — 2 табора. Освенъ тѣзи части, очакваха се отъ Солунъ и Битоля 19 табора, 9 ескадрона, 29 батареи и нѣколко редицки табора отъ Анаселийската дивизия. На граничната линия постове бѣха въ мирновременния си съставъ.

Отъ тия сведения главнокомандуваниятъ заключи, че турците нѣматъ намѣрение да бранятъ граничитѣ проходи.

На 4-и октомврий вечерта той заповѣда следния день армията да настѣпи сѣ лѣвото крило: 1-а дивизия да заеме границата при Лигария и Гридзовели и да остане като осъ на захождането, 2-а дивизия да заеме Скумба, 3-а — Милогуца, 4-а — Влахоани, 5-а и 6-а дивизии да останатъ въ Дамаси и Казакларъ; Конната бригада да мине границата при Гризано, и следъ като 4-а дивизия форсира проходите, да излѣзе напредъ и достигне линията Доменико — Пергори; Главната квартира — въ Търново.

Движението на дивизиитѣ започна въ 6 ч. пр. пладне. Турските гранични постове се оттеглиха, безъ да окажатъ съпротива. Всички части отъ гръцката армия стигнаха поставенитѣ имъ обекти, сѣ изключение 3-а дивизия, пътятъ на която бѣ най-труденъ, защото, освенъ тѣснинитѣ, трѣбваше да мине и рѣката Пиниосъ по военния мостъ, построенъ при Али Фака. Поради това 10-и полкъ отъ тази дивизия остана въ Дамаси.

Боят при Еласона на 6-и октомврий.

(Картограф. прилож. № 13).

На 5-и октомврий вечерта главнокомандуваният издаде заповѣдъ да бжде атакуванъ противникътъ при Еласона. Споредъ нея, армията трѣбваше да стигне Царичани — Еласона — Кефаловриса. Дивизиитъ да настѣпятъ съ лѣвото крило въ сѣщия редъ. На всѣка дивизия бѣ определена зона за действие.

Турцитъ бѣха укрепили висотитъ отъ дветъ страни на Еласона съ обикновени стрелкови окопи за пехотата и за дветъ батареи и като преденъ пунктъ — Ала тепе.

На следния день къмъ 10 ч. пр. пл. 1-а и 2-а дивизии се спуснаха въ равнината. Артилерията на турцитъ откри огънь и предизвика смущение въ гръцкитъ редове.

Артилерията на 1-а дивизия излѣзе на позиция северно отъ в. 262 и въ 10 ч. 30 м. пр. пл. и тя откри огънь. Артилерията на 2-а дивизия трѣгна отъ Милогуца едва въ 9 ч. пр. пл. и следъ 2½ часа стигна въ Радосивия, забута се изъ улицитъ на селото и не можа да вземе участие въ боя.

Гръцката артилерия привлече огъня на турската, и гръцката пехота, имайки слабъ противникъ насреща си, настѣпи. 2-а дивизия съ обходъ принуди турцитъ да отстъпятъ отъ предния пунктъ. Турцитъ на главната позиция се държеха здраво. Главнокомандуваниятъ заповѣда 6-а дивизия да подкрепи 1-а дивизия, като се разгъне влѣво отъ нея. Обаче турцитъ, следъ като принудиха гръцката армия да се разгъне въ боенъ редъ, въ 1 ч. сл. пл. отстъпиха бавно и методично.

Загубитъ на гръцкитъ сж: отъ 1-а дивизия 2 офицера и 5 войника убити и 24 войника ранени. Отъ 3-и полкъ (2-а дивизия) 35 войника излѣзли отъ строя.

Боят при Сарандапоро на 9-и октомврий.

(Картограф. приложение № 14).

Командуваниятъ турскитъ войски срещу Гърция, Таксинъ паша, бѣ разположилъ главнитъ си сили (около 12,000 души) на превала на прохода Сарандапоро. Тѣ се бѣха укрепили по висотитъ около Гликово и на върха Бигла съ странични прикрития при Влахо Ливади и Лазарадесъ.

На 7-и и 8-и октомврий гръцката армия зае следното изходно положение: дѣсното странично прикритие — при Каливия,

1-а дивизия — въ Демирадесъ, 2-а — въ Деленища, 3-а — въ Лакуда, 4-а — въ Янотосъ, 5-а — въ Лутро, лѣвото странично прикритие и Конната бригада — въ Диската, 6-а дивизия — въ Малешъ и 7-а дивизия — въ Лариса; Главната квартира — въ Еласона.

На 8-и октомврий вечерта главнокомандуваниятъ отдаде заповѣдъ да бжде атакувана турската позиция:

дѣсното странично прикритие да настѣпи въ 6 ч. 30 м. пр. пл., като има за прѣвъ обектъ Влахо Ливади и за втори — Неохори, въ тила на турцитъ;

1-а дивизия да настѣпи презъ Дуклища, като насочва лѣвия си флангъ къмъ в. Бигла;

2-а дивизия*) — отъ дветъ страни на шосето съ дѣсния си флангъ къмъ в. Бигла, а съ лѣвия — къмъ Гликово;

3-а дивизия — влѣво отъ 2-а, като насочи дѣсния си флангъ къмъ Гликово;

трѣтѣ дивизии да минатъ въ 9 ч. пр. пл. потока, който тече отъ Влахо Ливади за Хаджи Гого;

6-а дивизия — въ резервъ, при Малешъ;

4-а дивизия — презъ Макро къмъ Метакса;

5-а дивизия и лѣвото странично прикритие — къмъ брода на р. Бистрица при манастира Забърде;

Конната бригада — отъ Диската по шосето за Серфедже.

И тъй, срещу малкия турски отрядъ се насочваше почти цѣлата гръцка армия.

На 9-и октомврий трѣтѣ дивизии настѣпиха въ боенъ редъ. 2-и артилер. полкъ се отби и спрѣ на 10—11 клм. отъ турската позиция, поради което късно взе участие въ боя.

Въ 7 ч. пр. пл. главнокомандуваниятъ прати заповѣдъ на 7-а дивизия да остави въ Лариса 1 дружина и артилерията, която още не се бѣ попълнила съ коне, и да дойде въ Еласона. Къмъ 9 ч. пр. пл. главнокомандуваниятъ отиде на наблюдателния си пунктъ и тукъ получи донесение, че 1 турска батарея съ пехота предния день отстъпила отъ Еласона за Петра-Катерина. Той изпрати въ тая посока 1 дружина отъ 6-а дивизия.

*) Всичката полска артилерия — 24 батареи — бѣ придадена къмъ 2-а дивизия, а планинската — къмъ 4-а и 5-а дивизии.

Дѣсното странично прикритие при настѣплението си се натѣкна на турски таборъ, окопанъ на висотата северозападно отъ манастира Св. Илия. Понеже тази висота бѣ покрита съ мъгла, прикритието отложи атаката за следния день.

Въ 9 ч. 30 м. пр. пл. отъ в. Бигла турската артилерия откри рѣдѣкъ огънь по бойната частъ на 2-а дивизия. Въ това време грѣцкиятъ членъ артилерийски полкъ губѣше времето си въ тѣрсене прикрити пѣтища северно отъ Деленища. Началникътъ на дивизията помоли началника на артилерията да изпрати 1 полкъ артилерия, който да излѣзе на позиция при хана Хаджи Гого и оттамъ да поддържа настѣплението. Последниятъ отказа, понеже нѣмало заповѣдь отъ главнокомандуващия.

Къмъ 10 ч. пр. пл. веригитъ на грѣцката 2-а дивизия наближиха на 1,500 метра до турскитѣ предни окопи, и бѣха обстреляни съ пехотенъ огънь. Въ сѣщото време лѣвофланговиятъ 10-и полкъ отъ 3-а дивизия бѣ обстрелянъ съ пехотенъ огънь отъ окопитѣ на турцитѣ северозападно отъ Фармаки. Полкътъ се насочи на северозападъ. Въ интервала, образуванъ между него и 12-и полкъ, началникътъ на дивизията разгѣна 6-и полкъ. Къмъ 11 ч. лѣвиятъ флангъ на този полкъ бѣ обстрелянъ отъ турски пехотни части. Произлѣзе смущение, и само благодарение намѣсата на офицеритѣ отъ Щаба на дивизията полкътъ се задържа на позицията, като отклони лѣвия си флангъ вдѣсно. Скоро следъ това излѣзе на позиция югоизточно отъ Фармаки и откри огънь 3-о планин. артилер. отдѣление. Но поради недалекобойността си то не засегна турскитѣ батареи, а само пехотата при Гликово.

1-а дивизия настѣпваше подъ огъня на турската артилерия. Къмъ 11 ч. 15 м. пр. пл. тя се приближи на 2,000 метра до турцитѣ, и пехотниятъ огънь започна.

Турската артилерия, необезпокоявана отъ грѣцката, биеше цѣлия фронтъ на грѣцитѣ. Последнитѣ чувствуваха голѣма нужда отъ съдействие на артилерията. По настояване на началника на 2-а дивизия, къмъ 11 ч. пр. пр. 2-и артилер. полкъ излѣзе на позиция 1,500 метра източно отъ хана Хаджи Гого, но разстоянието до артилерията на турцитѣ бѣ повече 7,000 метра, та трѣбваше батареитѣ да заематъ нова позиция. Отъ последната батареитѣ откриха огънь едва въ 12 ч. 30 м. сл. пладне. Макарь и тая позиция да бѣ много далече, повече отъ 5,000 метра, но стрѣлата все пакъ облекчи настѣплението на пехотата.

3-и артилер. полкъ зае очаквателно положение северно отъ хана Хаджи Гого, губѣше време въ тѣрсене подходящи позиции и дори пои конетѣ. 1 батарея откри огънь, но снарядитѣ ѝ паднаха въ грѣцката пехота. Едва къмъ 1 ч. сл. пл. 2 батареи отъ 1./3. артилер. отдѣление заеха позиции задъ лѣвия флангъ на 1-а дивизия и откриха огънь противъ турскитѣ батареи съ мѣрникъ 4,000.

4-и артилер. полкъ и Полското артилер. отдѣление отъ 5-а дивизия останаха назадъ, и не взеха участие въ боя.

Намѣсата на артилерията помогна твърде много на пехотата, защото привлече върху себе си огъня на по-голѣмата частъ отъ турскитѣ батареи. Подъ прикритието на артилерийския огънь 1-а дивизия успѣ да изтика турцитѣ отъ предния имъ пунктъ — висотата 700 метра югоизточно отъ в. Бигла.

2-а дивизия така сѣщо изтика издаденитѣ напредъ турски части, и се приближи на 1,500 метра отъ турскитѣ окопи на в. Бигла.

Къмъ 2 ч. сл. пл. 2-и артилер. полкъ излѣзе напредъ. Началникътъ на 2-а дивизия засили двата полка отъ бойната линия съ по 1 батальонъ, и тѣ се доближиха на 1,000 метра отъ турската позиция. Въ сѣщото време пристигна 1./1. артилер. отдѣление, зае позиция североизточно отъ Върба и откри огънь съ мѣрникъ 4,500 въ флангъ на турскитѣ батареи, заели позиция на в. Бигла. 2./1. артилер. отдѣление закѣснѣ.

Между това 3-а дивизия успѣ да се спуствне въ долината южно отъ Гликово, и наближи на 1,000 метра отъ турската главна позиция.

Въпрѣки тия успѣхи турцитѣ се държеха здраво. Грѣцкиятъ главнокомандуващъ, който следѣше боя отъ една висота североизточно отъ хана Хаджи Гого, виждайки упоритата отбрана на турцитѣ, заповѣда на 6-а дивизия, която наближаваше Деленища, да продължи движението и да се съсрѣдоточи южно отъ хана Хаджи Гого. Тя пристигна едва къмъ 6 ч. сл. пладне.

Малко по малко при най-силенъ огънь и отъ двѣтъ страни бойната линия на 3-а дивизия успѣ да се приближи отъ 350 до 500 метра отъ турскитѣ окопи, но като се опасяваше отъ неуспѣхъ, началникътъ на дивизията отложи удара за следния день. При 1-а и 2-а дивизии положението бѣ сѣщото — и тамъ резервитѣ бѣха изчерпани.

На мръкване огънятъ отъ двѣтъ страни постепенно се прекрати поради тъмнината и дъжда.

5-а дивизия се насочи къмъ брода Забърде (Завурда) на р. Бистрица. Къмъ сѣщия бродъ се насочиха лѣвото странично прикритие и Конната бригада. Конната бригада достигна брода Забърде въ 10 ч. пр. пл., и се насочи по шосето къмъ Лазарадесъ, но въ 11 ч. пр. пл. тя бѣ обстреляна отъ окопи западно отъ селото, и повърна къмъ Лужани. Въ това време при последното село пристигна страничното прикритие. Началникътъ на прикритието изпрати 2 роти къмъ брода, а съ останалитѣ 6 роти евъзони се насочи къмъ Лазарадесъ. Двѣтъ роти завързаха престрелка съ турци, които пазѣха брода, и ги прогониха. Шесттѣ роти евъзони се разгънаха срещу окопанитѣ турци при Лазарадесъ, и къмъ 2 ч. сл. пл. поведоха огнева борба.

5-а дивизия, приближавайки къмъ Лазарадесъ, взе евъзонитѣ за турци и въ 4 ч. сл. пл. ги обстреля съ пехотенъ и артилерийски огънь. Поставени между 2 огъня, евъзонитѣ претърпѣха голѣми загуби, и по-голѣмата частъ отъ тѣхъ избѣга въ Лужани. По тая начинъ и тукъ гърцитѣ не можахъ да отблъснатъ турцитѣ*).

4-а дивизия премина Камбунска планина, безъ да срещне противникъ, отблъсна турскитѣ дребни части при Мокро, и къмъ 2 ч. сл. пл. предниятъ 8-и полкъ приближи Рахово и поведе пехотна борба съ турски слаби части тамъ и до вечерята ги отблъсна и зае висотитѣ южно отъ шосето. 9-и и 10-и полкове отъ тая дивизия презъ нощта продължиха пътя къмъ Рахово.

Таксинъ паша е смѣталъ оказаната съпротива на прохода Сарандапоро за достатъчна, и като взелъ предвидъ обхода на гръцката 4-а дивизия, на 9-и октомврий вечерята разпореда отрядътъ да отстъпи. Той вѣроятно не е предполагалъ, че обходътъ е толкова напредналъ и толкова силенъ, и далъ заповѣдта късно, като не е взелъ никакви мѣрки за осигуряване прохода Порта. На следния день сутринята турцитѣ бѣха въ следното положение: слаби пехотни части бѣха заели висотитѣ при Рахово, северно отъ шосето. Обозитѣ имъ се бѣха измъкнали отъ прохода Порта, а отстъпващитѣ строеви части приближаваха да влѣзатъ въ него.

* Страничното прикритие имаше 1 офицеръ и 70 войника убити, а 5-а дивизия — 4 офицера и 27 войника убити и 4 офицера и 102 войника ранени.

Гръцкиятъ главнокомандуващъ пренощува въ Деленица и оттамъ, като не знаеше за отстъплението на турцитѣ, разпореда армията да продължи атаката. На 10-и октомврий въ 8 ч. пр. пл. той получи донесение за отстъплението на турцитѣ, и като съобщи това на 1-а и 6-а дивизии, заповѣда на последната да преследва въ прохода Порта, като изпревари 2-а дивизия. Следъ това — въ 8 ч. 55 м. пр. пл. — заповѣда 6-а и 2-а дивизии да преследватъ въ прохода Порта; 3-а дивизия — задъ тѣхъ; 1-а дивизия и дѣсното странично прикритие — по пътя Неохори — Лѣваница — Серфедже; 4-а дивизия — къмъ Демиръ Капу — Креники.

Между това гръцката 4-а дивизия сутринята бѣ успѣла да настани 8-и полкъ по висотитѣ при Рахово; 11-и полкъ се събираше югоизточно, а 9-и — североизточно отъ Рахово. Планинското артилер. отдѣление зае позиция северно отъ сѣщото село. Гъста мъгла покриваше мѣстността и прикриваше отстъплението на турцитѣ. Но гърцитѣ усѣтиха, че по шосето отстъпватъ турци, и щомъ се образуваше просвѣтъ въ мъглата, откриваха огънь по отстъпващитѣ. 1 часъ само следъ разсъмване мъглата се вдигна. Въ тоя мигъ всичката турска артилерия въ колона, дълга около 3 клм., приближаваше прохода. Гърцитѣ откриха пехотенъ и артилерийски огънь. Турската колона веднага се прѣсна. Артилериститѣ отръзаха ремѣцитѣ и избѣгаха по дола, който води направо къмъ Серфедже. Само 2 орджия, които бѣха начело на колоната, заеха позиция на висотата североизточно отъ Рахово и дадоха нѣколко изстрела. Всички останали 22 орджия паднаха въ ржцетѣ на гърцитѣ. Турската пехота изхвърли всичкото снаряжение, дори и оржжието, и презъ планината избѣга въ Серфедже.

На гръцкото дѣсно странично прикритие, както се каза, бѣ възложено да прѣсѣче пътя за отстъплението на турцитѣ отъ тая страна. Сутринята прикритието настѣпи отъ Влахо Ливади, но срещна 1 таборъ турци, окопани на висотата североизточно отъ манастира Св. Илия. Прикритието атакува табора, като прати въ обходъ 2 роти. Таборътъ бѣ разбитъ, като изгуби 8 офицера и 100 войника убити и 2 офицера и 62 войника пленени. Поради голѣмата умора, дъжда и липсата на храна прикритието остана да нощува тамъ.

Началникътъ на 2-а дивизия по свой починъ още въ 7 ч. пр. пл. изпрати 3-и полкъ съ 1 полско артилерийско отдѣление и $1\frac{1}{2}$ ескадронъ да преследва въ прохода. Полкътъ

настигна при хана Кастаня ариергарда на турците, който отстъпваше отъ Гликово, атакува го и залови 44 офицера и 100 войника. Полкътъ остана да ношува тамъ, като предостави по-нататъшното преследване на 6-а дивизия. Последната надмина полка, плени много войници и изоставената артилерия. Вечерята тя стигна при западния входъ на Серфедже.

2-а дивизия се събра при хана Кастаня, а 1-а дивизия — при Неохари; 3-а дивизия къмъ 9 ч. сл. пл. се събра задъ 2-а, но по заповѣдъ отъ главнокомандувачия продължи пътя до изхода отъ прохода, където успѣ да се събере едва на следния день.

4-а дивизия стигна при Серфедже. Срещу 5-а дивизия турците презъ цѣлия день на 9-и октомврий задържаха позициитъ при Лазарадесъ, и отстъпиха презъ нощта по шосето за Серфедже. Като узнаха, че проходите при Рахово е заетъ отъ гърците, тѣ се повърнаха, минаха р. Бистрица при Римно и отстъпиха къмъ Калени. 5-а дивизия и лѣвото странично прикритие останаха при Лазарадесъ. Конната бригада стигна при Калдаресъ.

7-а дивизия къмъ 2 ч. 30 м. сл. пл. получи заповѣдъ отъ главнокомандувачия съ усилені маршове, и ако транспортнитѣ срѣдства не сж готови, по части да тръгне презъ Еласона къмъ входа на прохода Петра и да заеме Кокинаполо. Дивизията къмъ полунощъ срещу 11-и октомврий стигна казаното мѣсто.

Главнокомандувачиятъ стигна въ хана Кастаня и оттамъ отдаде заповѣдъ армията на 11-и октомврий да почива.

Загубитъ на гърците бѣха около 18 офицера и 169 войника убити, 40 офицера и 1037 войника ранени.

Боятъ при Енидже Вардаръ на 19-и и 20-и октомврий.

(Картогр. приложение № 15).

Отъ Серфедже турците продължиха да отстъпватъ въ безредие отгатакъ р. Бистрица: по-големата частъ — по долината на тая рѣка къмъ Верея, а по-малката частъ — по шосето за Битоля. Турската 22-а дивизия бѣ съвсемъ разбита, и изгуби всичката си артилерия.

Гърците не използваха победата. За това имъ погрѣчи преди всичко липсата на сведения за истинското положение на противника. Не се знаеше дали турците не получаватъ подкрепления отъ Солунъ и Битоля. Подъ предлогъ да се устрои

снабдяването съ храни и бойни припаси, да се дочакатъ обозитѣ и да се даде почивка на войниците, армията остана южно отъ Бистрица на 11-и и 12-и октомврий. Само 7-а дивизия настъпи и зае прохода Петра, а Конната бригада мина р. Бистрица и зае Кожани.

Гръцкиятъ главнокомандувачъ на 11-и октомврий се настана въ Серфедже, и реши да настъпи съ главнитѣ сили къмъ Беръ, за да използва за снабдяване морето, а 7-а дивизия, засилена съ критски доброволци, да насочи къмъ Катерина и Лефтеро Хори и да използва пристанищата на тия два града за продоволствена база. 5-а дивизия бѣ насочена къмъ Битоля, като предъ нея трѣбваше да разузнава Конната бригада. Настъплението на главнитѣ сили къмъ Беръ продължи на 13-и, 14-и, 15-и и 16-и октомврий. Въ това време 5-а дивизия и Конната бригада следъ слаба съпротива отъ турски ариергардъ завладѣ прохода Китросъ.

Въ Гръцката главна квартира бѣха получени сведения, че турците отъ Беръ отстъпили безредно къмъ мостовѣтъ на р. Кара Азмакъ, и че 5-а дивизия преследва турците северно отъ Налбантъкой. За турски сили въ околността на Енидже Вардаръ нѣмаше никакви известия. Поради това Гръцкото главно командване реши да разгъне армията съ фронтъ къмъ Вардаръ и да настъпи къмъ Солунъ. Обаче южно отъ езерото Енидже Вардаръ, до устието на р. Бистрица, мѣстността бѣ блатиста и непроходима, освенъ на едно малко пространство при Плати и Каляни. Рѣката Кара Азмакъ бѣ непроходима, и се минаваше само по шосейния ижельзно-пътния мостове при Плати и по единъ несигуренъ бродъ при Каляни. Поради това на 17-и октомврий въ 10 ч. пр. пл. главнокомандувачиятъ заповѣда 7-а дивизия съ дѣсното странично прикритие и Конната бригада да действуватъ южно отъ езерото, като форсиратъ казания бродъ на р. Кара Азмакъ, а 1-а, 2-а, 3-а и 4-а дивизии да се насочатъ северно отъ езерото, къмъ Енидже Вардаръ. На 17-и октомврий дивизиитѣ заеха изходно положение, а на следния день достигнаха: 3-а дивизия — до манастира Св. Лука, 2-а — до Дишари Влахъ, 4-а — до Сендель, 1-а — при Зервохори и 6-а — при Въртикопъ; дѣсното странично прикритие остана въ Лутро, а 7-а дивизия и Конната бригада, която бѣ върната отъ посоката Битоля, стигнаха въ околността на Нишели.

Таксинъ паша бѣ събралъ прѣснатитѣ части на 22-а и на Анаселичката дивизии, и ги усили съ частъ отъ Гарнизона на

Солунъ. По тоя начинъ той успѣ да събере около 19,000 души съ 20 орджия и съ тѣхъ зае позиция при Енидже Вардаръ. Дѣсниятъ флангъ бѣ опрѣнъ до стрѣмния склонъ на пл. Паякъ (Погледъ), а лѣвиятъ — до блатистия брѣгъ на езерото; последното заедно съ непребродимата р. Азмакъ осигуряваха достатъчно фланга. Турцитѣ бѣха разрушили дървения шосеенъ мостъ на тая рѣка, а желѣзно-пѣтния бѣха заели съ 1 отрядъ. Артилерията имъ бѣ разположена по билото северозападно отъ Енидже Вардаръ.

Гръцката главна квартира нѣмаше почти никакви сведения за турцитѣ. 3-а дивизия бѣ срещнала къмъ манастира Св. Лука турски жандарми и въ Щаба ѝ бѣха узнали отъ селяни, че 2 табора съ 2 орджия се намирали при Енидже Вардаръ. Изобщо сведенията гласѣха, че турцитѣ се оттеглили задъ рѣката Кара Азмакъ, но дали сж се спрѣли задъ нея или сж се оттеглили задъ р. Вардаръ, не се знаеше.

Поради това гръцкиятъ главнокомандуващъ заповѣда на 19-и октомврий дивизиитѣ да настѣпять: 3-а — въ 8 ч. пр. пл. отъ манастира Св. Лука презъ Карайотица — шосето и южната частъ на града Енидже Вардаръ до Чекри, а обозитѣ ѝ да следватъ 1-а дивизия; 1-а дивизия — въ 7 ч. пр. пл. отъ Зервохори презъ Пласна следъ 3-а дивизия до южната частъ на града; 2-а дивизия отъ Дишари Влахъ презъ срѣдата на града до Чаушли; 4-а дивизия — въ 7 ч. пр. пл. отъ Сендель презъ Ескидже и северната частъ на града до Дамянъ; 6-а дивизия — отъ Въртикопъ презъ Асаръ Бей—Хисаларъ—Крушари и стигне източно отъ Пилорики; 7-а дивизия остава на позициитѣ си при Гида да прикрива дѣсното крило на армията и града Беръ отъ нападение откъмъ Кърджаларъ, като изпрати силни разузнавателни отряди къмъ мостоветѣ на р. Кара Азмакъ; дѣсното странично прикритие да отиде въ Чинафоро, между устията на рѣкитѣ Бистрица и Кара Азмакъ, да разузнае къмъ Яниджидесъ и да приготви срѣдства за минаване последната рѣка; Конната бригада да отиде въ Ресяни, като изпрати 1 ескадронъ на 5-а дивизия въ Сузовичъ да разузнава къмъ Воденъ и Островъ; Главната квартира трѣгва въ 9 ч. 30 м. пр. пл. отъ ж.-п. ст. Негушъ къмъ Въртикопъ, и оттамъ ще следва по шосето.

И тъй, гръцитѣ настѣпваха съ 3 дивизии въ първа линия и съ 2 — въ втора линия, задъ фланговетѣ, безъ да подозиратъ присѣдствието на турскитѣ главни сили при Енидже Вардаръ

Презъ ношъта даже отъ Щаба на армията бѣха изпратени офицери съ 1 взводъ жандарми да отидатъ въ града, за да уредятъ преминаването на дивизиитѣ презъ него и да опрѣдѣлятъ квартири за главнокомандуващия и за Щаба.

2-а дивизия изпрати конницата си въ 5 ч. пр. пл. да разузнае пѣтя на дивизията и опрѣдѣлената за разузнаване зона. Дивизията настѣпи въ 7 ч. пр. пл., като имаше 3-и полкъ съ 1./2. артилер. отдѣление авангардъ. Полуескадронътъ въ 7 ч. 30 м. пр. пл., когато бѣ обстрелянъ отъ югозападния край на Бургасъ, спеша и поведе пеши бой. Въ 8 ч. пр. пл. пристигна авангардътъ на дивизията. Къмъ 9 ч. пр. пл. пристигна отъ югъ предъ Бургасъ и конницата на 3-а дивизия, и турцитѣ напустнаха селото. Авангардътъ на дивизията продължи настѣпленieto по шосето, и въ 9 ч. 30 м. пр. пл., когато стигна моста при Балинци, бѣ обстрелянъ съ точни ивстрели отъ артилерията на турцитѣ. Балинската рѣка, широка 20—25 метра, дълбока и съ стрѣмни брѣгове, можеше да се мине само по моста на шосето. Обаче батареитѣ на турцитѣ се бѣха добре пристреляли по моста. Авангардътъ не можеше да мине рѣката и остана на западния ѝ брѣгъ. Артилерийското отдѣление излѣзе на позиция южно отъ шосето и откри огънь съ мѣрникъ 5,000. 2-о артилер. отдѣление отъ главнитѣ сили излѣзе напредъ и зае позиция при 1-о отдѣление. Следъ това частитѣ пристѣпиха къмъ постройка на другъ мостъ северозападно отъ шосейния, но работата отиваше бавно.

3-а дивизия настѣпи, предшествувана отъ полуескадрона, като имаше въ авангардъ 2 дружини отъ 12-и полкъ. Отдѣленията на 3-и артилер. полкъ не можеха да преминатъ р. Мъгленца при манастира Св. Лука, та обиколиха презъ Вризо и Вещица. Авангардътъ наближи моста при Балинци, и къмъ 10 ч. пр. пл. бѣ срещнатъ съ пехотенъ огънь. Той прогони турскитѣ пехотинци, които бранѣха моста, и началникътъ на дивизията заповѣда авангардътъ да мине моста и да настѣпи южно отъ шосето.

4-а дивизия, намѣсто въ 7 ч., трѣгна въ 8 ч. 30 м. пр. пл. за Будрища, а полската ѝ артилерия трѣгна по шосето презъ Каджбой. Дивизията бѣ останала по-назадъ отъ другитѣ дивизии. Авангардътъ ѝ — 9-и пех. полкъ — едва къмъ 12 ч. 30 м. сл. пл. стигна Будрища.

6-а дивизия трѣгна отъ Въртикопъ въ 7 ч. пр. пл. и къмъ 12 ч. 30 м. сл. пл. стигна Хисаларъ, като имаше въ авангардъ 9-и евзонски батальонъ. Полуескадронътъ ѝ разузнаваше къмъ Воденъ

Главнокомандуваният съ Щаба си съ влакът стигна въ Въртикопъ, отдето на коне тръгна по шосето. Въ това време започна артилерийският огънь; пристигнаха и офицерите, изпратени през нощта като квартириери въ Енидже Вардаръ. Тѣ се бѣха натъкнали първи на турци при Бургасъ, и първи донесоха за присъствието на турски войски. Главнокомандуваният продължи движението, спрѣ се на шосето 2 клм. западно отъ Бургасъ, и следъ като се осведоми отъ началника на Щаба на 2-а дивизия за положението, убеди се, че на среща си има главните сили на турския отрядъ. Като искаше да ускори настъплението, около пладне той прати по офицеръ-ординарецъ усна заповѣдъ 2-а дивизия да мине шосейния мостъ и да се разгъне влѣво отъ него, а 3-а дивизия да не прѣчи на 2-а дивизия при минаването моста, но да прикрие дѣсния неинъ флангъ и да ѝ помага, когато поиска помощъ. Следъ това, като предполагаше, че влѣво 4-а дивизия е много по-напредъ отъ 6-а дивизия, заповѣда ѝ да тръгне по пѣтя опредѣленъ за последната, презъ Пилорики, и да атакува турското дѣсно крило, а на 6-а дивизия заповѣда да настѣпи още по-насеверъ, да обходи дѣсния флангъ на турците, и да се яви въ тила имъ.

Офицерътъ, който носѣше първата заповѣдъ, намѣсто на началника на 2-а дивизия, предаде заповѣдта на началника на 3-а дивизия. Въ това време авангардътъ на 3-а дивизия бѣ започналъ да минава моста. Преминаването бѣ прекратено и подъ прикритието на авангарда дивизията се съсредоточи югозападно отъ Бургасъ. Къмъ 2 ч. сл. пл. пристигна 3./3. батарея, зае позиция до и задъ батареите отъ 2-а дивизия и откри огънь.

Началникътъ на 2-а дивизия, като не бѣ получилъ заповѣдта, въ 2 ч. 30 м. запита началника на 3-а дивизия дали дивизията му ще настѣпи презъ моста или не. Отъ това запитване се узна, че 2-а дивизия не настѣпва и понеже артилерията на турците намали огъня си, 3-а дивизия продължи преминаването по моста. Пръвъ премина и се разгъна вдѣсно отъ шосето 12-и полкъ отъ 3-а дивизия. Следъ него премина по моста 3-и полкъ отъ 2-а дивизия, който се разгъна северно отъ шосето, а следъ него — 6-и полкъ отъ 3-а дивизия, и се съсредоточи задъ 12-и полкъ. 10-и полкъ остана на дѣсния брѣгъ на рѣката, близо до моста. Батареите отъ 3-и артилер. полкъ продължаваха да пристигатъ, но не можахъ да взематъ участие въ боя.

Отъ 2-а дивизия, освенъ 3-и полкъ, другите части замръгнаха на дѣсния брѣгъ на Балинската рѣка.

6-а дивизия така сжщо не получи изпратената ѝ заповѣдъ, и продължаваше да настѣпва по посоката, опредѣлена въ заповѣдта отъ миналия день. Авангардътъ — 8-и евзонски батальонъ — къмъ 1 ч. 30 м. сл. пл., минавайки гребена североизточно отъ Будрища, бѣ кръщанъ съ огънь. Следъ авангарда се разгъна цѣлата дивизия, и къмъ 4 ч. сл. пл. бѣ въ следното положение: на дѣсния флангъ 2-а планин. батарея съ прикритие 5-а пионерна рота търсѣше удобна позиция; въ центъра 6 роты настѣпваха подъ усиления пехотенъ и артилерийски огънь на неприятеля. Задъ центъра 1-а и 3-а батареи отъ 1-о планин. артилер. отдѣление бѣха заели позиция, и поддържаха съ огънь настъплението. На лѣвия флангъ, значително отдалеченъ, настѣпваше въ обходъ на турския дѣсенъ флангъ 17-и полкъ; свързка между него и центъра поддържаха 1 рота. Дѣсния флангъ и центърътъ срещнаха голѣма съпротива и понесоха голѣми загуби отъ неприятелския пехотенъ, картеченъ и артилерийски огънь. Появи се колебание, смущение и дори отстъпление. Лично началникътъ на дивизията се принуди да остави обходната колона и да отиде при центъра, където уреди разстроения роти и ги подтикна напредъ. 2-а планин. батарея на дѣсния флангъ успѣ да заеме позиция и откри огънь. Пристигна на дѣсния флангъ и 1 рота отъ 4-а дивизия. Подъ натиска на тия сили, турците оттеглиха артилерията и отстъпиха на по-задния гребень.

Обходната колона стигна североизточно отъ Крушари, безъ да срещне противникъ. 1-а и 3-а батареи се премѣстиха така сжщо тамъ, и при захождането на Слънцето откриха огънь по турци, които удължиха дѣсния флангъ на позицията си южно отъ Пилорики. Полуескадронътъ на дивизията така сжщо пристигна отъ Воденъ и застана на лѣвия флангъ.

Тъмнината и дъждътъ, който валѣ цѣлия день и се засили вечерта, бърже прекратиха боя.

Главнокомандуваниятъ въ 3 ч. сл. пл. изпрати съ офицеръ-ординарецъ заповѣдъ до 7-а дивизия да премине р. Кара Азмакъ и да се насочи противъ неприятелските сили срещу нея; дѣсното странично прикритие, като мине презъ брода, да действува срещу Яниджидесъ, а Конната бригада да следва прикритието и да действува споредъ обстановката.

Същия денъ главнокомандувачиятъ, за да ускори постройката на мостове надъ рѣкичкитѣ при Енидже Вардаръ, прати заповѣдъ на майоръ Загореосъ въ Беръ да събере съ влакъ всички пионерни роти въ Въртикопъ и оттамъ да ги изпрати по дивизиитѣ имъ.

7-а дивизия презъ цѣлия денъ чуваше канонадата и дори виждаше прѣскането на снарядитѣ въ боя при Енидже Вардаръ, но въпрѣки настояването на офицеритѣ отъ Щаба началникътъ на дивизията не направи нищо, за да помогне на армията. Дивизията не бѣ свързана съ телеграфъ или телефонъ съ Щаба на армията, поради което заповѣдта, изпратена въ 3 ч. сл. пл., се получи едва на мръкване, и изпълнението ѝ се отложи за следния денъ.

На 19-и октомврий въ 5 ч. сл. пл. гръцкиятъ главнокомандуващъ, за да съгласува атакитѣ на дивизиитѣ, издаде заповѣдъ:

- „1) Неприятелътъ, атакуванъ по фронта отъ 2-а и въ дѣсното крило отъ 4-а и 6-а дивизии, проявява тенденция за отстъпление;
- 2) 7-а дивизия, страничното прикритие и Конната бригада получиха заповѣдъ да атакуватъ къмъ мостовѣтъ на Кара Азмакъ и задъ тѣхъ;
- 3) 2-а дивизия да продължи атаката си съ дѣсното крило по шосето за Енидже Вардаръ;
- 4) 3-а дивизия да развие сили, колкото ѝ позволява мѣстото, и да атакува съ лѣвото крило къмъ Енидже Вардаръ.“

На 20-и октомврий началникътъ на 3-а дивизия, който бѣ прехвърлил и 10-и полкъ на източния брѣгъ на Балинската рѣка, заповѣда на последния да настѣпи край шосето, а 6-и полкъ — вдѣсно отъ него, доколкото позволява мѣстото. 12-и полкъ, който презъ нощта бѣ въ първа линия, остави въ резервъ, задъ 10-и полкъ. 1/3 артилер. отдѣление зае позиция югоизточно отъ моста, на дѣсния брѣгъ на рѣката. Подъ прикритието на огъня отъ това отдѣление дивизията настѣпи. Къмъ 9 ч. пр. пл., когато дивизията бѣ достатъчно напреднала, стана нужда отъ по-близка артилерийска поддръжка. За тая цель бѣ извикано отъ 1-а дивизия 1-о планин. артилер. отдѣление, което зае позиция между 6-и и 10-и полкове и оказа чувствителна подкрепа.

Цѣлата 2-а дивизия презъ нощта бѣ минала на източния брѣгъ на Балинска рѣка, и артилерията ѝ бѣ заела позиция

3 1/2 клм. отъ позицията на турцитѣ. Сутринта началникътъ на дивизията разпореди: 3-и полкъ да атакува, като се насочи съ дѣсния си флангъ противъ северния край на Енидже Вардаръ; 7-и полкъ да настѣпи въ отстъпъ вдѣсно на 3-и полкъ, като насочи дѣсния си флангъ по шосето; 1-и полкъ да остане въ резервъ, северно отъ Балинци; артилерията да бие неприятелскитѣ батареи. Въ 6 ч. 30 м. пр. пл. дивизията настѣпи. Следъ 1 часъ мъглата се вдигна, и турската артилерия откри огънь. Тогава 2-и артилер. полкъ откри огънь и привлече огъня на турскитѣ батареи. Въ 8 ч. пр. пл. 3-и полкъ бѣ обстрелянъ съ пехотенъ огънь отъ преднитѣ турски окопи, но успѣ да завладѣе гребена, на който бѣха тия окопи. Предъ турската главна позиция той срещна упорита съпротива. Влѣзоха въ действие и картечницитѣ на полка. Двата фланга на 3-и полкъ бѣха усилены съ по 1 дружина отъ 7-и полкъ. Часть отъ артилерията на дивизията пренесе огъня си по пехотата. Следъ като влѣзе въ действие артилерията и на другитѣ гръцки дивизии, турскитѣ батареи съвсемъ отслабиха огъня противъ 2-а дивизия, тогава цѣлиятъ 2-и артилер. полкъ пренесе огъня си по турската пехота, предизвика загуби, размѣствания и отстъпление на части и пожаръ въ града. Пехотата отъ 2-а дивизия се възползува отъ това и се приближи около 600 метра отъ позицитѣ на турцитѣ.

Бързото настѣпване на 2-а дивизия се улесни твърде много отъ 4-а дивизия, която настѣпваше влѣво отъ нея, и бѣ много по-напредъ. Тая дивизия сутринта се бѣ събрала източно отъ Ескидже. Началникътъ на дивизията разпореди: 8-и полкъ да заеме северния край на Енидже Вардаръ, т. е. същиятъ, който трѣбваше да атакува 3-и полкъ отъ 2-а дивизия; 9-и полкъ да настѣпи северно отъ града до южната часть на Пилорики, включително; 11-и полкъ да атакува северната часть на Пилорики; 2 батальона останаха въ резервъ, задъ лѣвия флангъ. Дивизията настѣпи въ 6 ч. 30 м. пр. пладне. Когато се вдигна мъглата, турцитѣ забелязаха близостта на 4-а дивизия и насочиха артилерийски огънь противъ дѣсния ѝ флангъ. Усиленъ съ единъ батальонъ, този флангъ продължи да настѣпва. Въ зоната, опредѣлена за 11-и полкъ, настѣпваше 6-а дивизия, затова той се отклони на югъ, и принуди да направи същото и 9-и полкъ. Отъ това произлѣзе размѣстване на частитѣ. При все това, поддръжана съ огъня на своитѣ и на съседнитѣ батареи, пехотата на 4-а дивизия успѣ да изтика турцитѣ отъ висотитѣ

при Енидже Вардаръ. Тоя успѣхъ твърде много се дължи на 6-а дивизия.

6-а дивизия осъмна източно отъ Крушари: 18-и полкъ — по гребена северозападно отъ Енидже Вардаръ; северно отъ него — 9-и евзонски батальонъ; още по-насеверъ, 600 метра източно отъ Крушари, — 17-и полкъ. Подъ прикритието на мъглата лѣвиятъ флангъ, нѣмайки неприятелъ насреща си, настѣпи бърже; следъ него, въ отстъпъ, настѣпваше евзонскиятъ батальонъ, а още по-назадъ, успоредно съ 4-а дивизия, настѣпваше 18-и полкъ. Щомъ 18-и полкъ стигна възвишението западно отъ Пилорики (Пилирикъ), той бѣ срещнатъ съ силенъ огънь отъ картечници, настанени въ селото и северно отъ него, въ лозята. Полкътъ се смути и спрѣ настѣплението. Тогава 1-а и 3-а батареи отъ 1-о планин. артилер. отдѣление обстреляха картечниците. 18-и полкъ напредна и обхваща селото отъ северъ. Въ 10 ч. 30 м. пр. пл. турцитѣ напустнаха селото, а следъ тѣхъ отстъпиха и турцитѣ отъ цѣлата позиция. 18-и полкъ зае селото въ 11 ч. пр. пладне. Тогава 9-и евзонски батальонъ напредна, атакува и взе 1 турска батарея. Следъ това напредна между града и Пилорики и взе други 4 орждия и 4 картечници. Въ това време напреднаха и 2-а и 3-а дивизии, заеха града и преследваха отстъпващитѣ турци 3 клм. източно отъ него.

Гръцкиятъ главнокомандуващъ, като забеляза отстъплението на турцитѣ, отиде въ Балинци и оттамъ въ 11 ч. 15 м. прати заповѣдъ на 1-а дивизия да преследва до моста на р. Вардаръ. Обаче сѣщия день, 20-и октомврий, въ 10 ч. 15 м. пр. пл. на дивизията бѣ изпратена заповѣдъ да се премѣсти източно отъ Балинци. Офицерътъ, изпратенъ съ заповѣдта за преследване, търсѣше дивизията именно тамъ — при Балинци, когато дивизията бѣ тръгнала къмъ това мѣсто едва въ 11 ч. пр. пл., и още не бѣ минала моста. Поради това заповѣдта ѝ се предаде едва къмъ 1 ч. сл. пладне. Дивизията тръгна веднага, обаче шосето бѣ заето отъ артилерията, пехотата и санитарнитѣ коли на другитѣ дивизии, а тѣснотата на многобройнитѣ мостчета по шосето не позволяваше разминаване. Поради това дивизията не можа да си пробие пѣтъ, за да преследва, и по заповѣдъ отъ главнокомандуващия остана на мѣстото си.

Пѣтътъ за отстъплението на турцитѣ би могълъ да бѣде отсѣченъ, ако 7-а дивизия, докато се водѣше боятъ при Енидже Вардаръ, би изпълнила заповѣдта да мине р. Кара Азмакъ и

да заеме мостовѣтъ на р. Вардаръ. Обаче тая дивизия, усилена съ 1 евзонски и 1 критски батальони, намѣсто на 19-и, тръгна бавно на 20-и октомврий въ 6 ч. пр. пл., и едва къмъ пладне челниятъ батальонъ атакува нищожень турски отрядъ при Ляновери. Отрядътъ отстъпи и при Плати зае позиция за защита на желѣзно-пѣтния мостъ презъ р. Кара Азмакъ. Дивизията се разгъна въ боенъ редъ, и атакува. Артилерията ѝ зае позиция най-напредъ при Ляновери, а после западно отъ Плати. Подъ огъня на артилерията турцитѣ отстъпиха презъ желѣзно-пѣтния мостъ, като претърпѣха тежки загуби. Тѣ се опитаха да бранятъ моста отъ източния брѣгъ и даже поставиха една картечница на него, обаче къмъ 5 ч. сл. пл. подъ огъня на артилерията го напустнаха. Опитътъ имъ да го разрушатъ съ динамитъ не успѣ, и гръцката 7-а дивизия мина източно отъ моста.

Дѣсното странично прикритие и Конната бригада, безъ да срещнатъ съпротива, минаха р. Кара Азмакъ вѣроятно въ бродъ.

На 20-и октомврий вечерта турскиятъ отрядъ бѣ отстъпилъ отъ тѣтъкъ р. Вардаръ, а гръцката армия се спрѣ да ношува: 3-а дивизия — въ Чакри, 2-а — въ Чаушли и Апостоларе, 1-а — между Чакри и Апостоларе, 4-а — въ северната часть на града, 6-а — между града и Пилорики, 7-а — при Кърджаларъ, Конната бригада и страничното прикритие — при Яниджидесъ.

Загубитѣ на турцитѣ бѣха голѣми, но не сѣ известни.

Гърцитѣ имаха убити: 19 офицера и 199 войника; ранени: 29 офицера и 749 войника.

Действията на гръцката 5-а дивизия къмъ Битоля.

Задача на гръцката 5-а дивизия. На 13-и октомврий гръцката 5-а дивизия, засилена съ андарты, получи заповѣдъ да мине линията Уджана—Налбантъкой, и да осигурява лѣвия флангъ, а сетне тила на гръцката армия откъмъ Битоля. На 14-и октомврий дивизията стигна въ Кожани, а на 15-и, следъ като изпрати планинската си артилерия и получи 2 полски отдѣления (5 батареи), настѣпи и зае входа на малкия проходъ северно отъ Комано. Дотукъ дивизията не срещна противникъ. Споредъ събранитѣ сведения, турското население въ Кайляри било вѣоръжено и враждебно, и слаби турски части се оттеглили и заели позиция северно отъ града, при Инели.

Поради това началникът на дивизията още същия ден зае изхода на прохода и изпрати 16-и полк със 1 батарея въ Козлукьой.

Боят при Налбантъкой На 15-и октомврий вечерта при-
на 16-и октомврий. стигнаха сведения, че турцитъ сж се
(Картограф. приложение № 16). окопали при Налбантъкой. Началникът

на 5-а дивизия разпорежи на следния ден въ 10 ч. пр. пл. 23-и полк да настъпи отъ дветъ страни на шосето и да атакува турцитъ по фронта, а 16-и полк със петтѣ батареи презъ Инели — лѣвия имъ флангъ. 22-и полкъ оставаше въ резервъ северозападно отъ Кайляри. Презъ нощта пристигна Гръцката конна бригада; тя получи заповѣдъ да прикрива дѣсния флангъ.

При Налбантъкой бѣ заела позицията турската 18-а дивизия, която, както се каза, бѣше по мирновремененъ съставъ. Въ нейния съставъ влизаше и 1 отдѣление отъ 18-и артилер. полкъ.

Въ 10 ч. пр. пл. гръцкиятъ 23-и полкъ настъпи, и бѣ срещнатъ съ огънь отъ турската батарея, която бѣ заела позиция задъ дѣсния флангъ. Полкътъ настъпваше по откритъ теренъ и търпѣше голѣми загуби. Командирътъ на полка напусто очакваше появата на 16-и полкъ и на Конната бригада срещу лѣвия флангъ. 16-и полкъ бѣ взелъ група селяни за турци, и се увлѣче къмъ Аджана; само 1 батарея откри огънь по турския лѣвъ флангъ. По-късно и други 3 батареи заеха позиция 2 клм. югозападно отъ Инели, близо до шосето, и започнаха да стрелятъ. Началникътъ на дивизията, като не знаеше какво става съ 16-и полкъ, заповѣда на резерва — 22-и полкъ — да мине задъ бойния редъ и да настъпи срещу турския лѣвъ флангъ въ посоката, опредѣлена за 16-и полкъ. Това движение задъ бойния редъ забави влизането въ действие на полка съ 2 часа, презъ което време 23-и полкъ, понасяйки голѣми загуби, едва издържа огъня на турцитъ. Появата на 22-и полкъ въ флангъ принуди турцитъ да отстъпятъ. Гърцитъ не преследваха. Не преследва и Конната бригада, която презъ всичкото време остана задъ пехотата.

22-и и 23-и полкове вечерта влѣзоха въ Налбантъкой, а 16-и полкъ остана къмъ Инели.

Загубитъ на турцитъ не сж известни; отъ гърцитъ претърпѣ тежки загуби само 23-и полкъ — 20 офицера и 600 войника убити и ранени.

На 17-и октомврий и гръцката 5-а дивизия почива.

Сжщия денъ началникътъ на 5-а дивизия получи отъ българския костурски войвода Чакаларовъ следното писмо:

„Честь ни е да Ви съобщимъ, че около 150 българо-възстаници пристигнахме отъ България и се намираме въ Горничево. Желаетъ да влѣземъ въ сношение съ братската гръцка войска и да съгласимъ нашитѣ действия противъ общия врагъ.

По сведенията, получени отъ специални наши куриери, изглежда, че турцитъ се концентриратъ въ Цѣрово и по всѣка вѣроятность възнамѣряватъ да окажатъ съпротива въ прохода Кирли Дербентъ, който отстои 2 часа отъ Горничево и 1 часъ отъ Суровичево.

Тукъ-таме по околнитѣ села се забелязватъ дезертьори. Заловенитъ отъ тѣхъ сж изтощени и паднали духомъ.

Готови сж нашитѣ скромни сили да сътрудничимъ докрай съ гръцката войска, оставаме и пр.“

Тази чета бѣ минала българската граница преди обявата на войната — 28-и септемврий — и на 6-и октомврий бѣ стигнала Плачковица планина, кждето отъ солунски вестници се научи, че войната е обявена. Четата мина р. Вардаръ около Градецъ и презъ Мориховска планина и Кожухъ планина стигна на 17-и октомврий въ Горничево. Навсѣкжде тя бѣ посрѣщана, хранена и изпращана съ голѣми симпатии отъ българското население. Тя избѣгна всѣка среща съ турцитъ, понеже имаше за обектъ да действа въ своя роденъ край — Костурско.

На 18-и октомврий турската 18-а дивизия, която се бѣ събрала и устроила западно отъ Баница, получи заповѣдъ отново да настъпи за Върбени (Екши су). Дивизията настъпи. Въ това време турскиятъ VI корпусъ пристигахъ въ Леринъ — пехотата по желѣзницата, а артилерията и конницата — по обикновенъ пѣтъ. Пехотата на 16-а дивизия, която бѣ стигнала първа въ Леринъ, получи заповѣдъ да подкрепи 18-а дивизия, и тя настъпи — частъ по шосето, частъ по желѣзницата.

Когато 18-а дивизия въ настъплението си наближи Баница, въ селото бѣха влѣзли българскитѣ чети, които скоро се оттеглиха задъ рида западно отъ селото. Оттамъ цѣлия денъ наблюдаваха настъплението на турцитъ и вечерта се оттеглиха въ Горничево, като изпратиха сведения на началника на гръцката 5-а дивизия и го молѣха да изпрати единъ малъкъ отрядъ гърци, заедно съ който да нападнатъ турцитъ въ тилъ.

Боята при Екши Су на 19-и октомврий.

(Картограф. приложение № 17).

На 19-и октомврий сутринята турцитъ (частъ отъ 18-а дивизия) бѣха заели позицията северозападно отъ Екши Су, въ прохода, навѣрно за да задържатъ гърцитъ, докато се съсрѣдоточи VI корпусъ, който идѣше откъмъ Битоля. Гръцката 5-а дивизия настѣпи отъ двѣтѣ страни на шосето. Тѣмко когато гръцкитъ челни части се разгнаха и боята почна, българскитъ чети, които бѣха излѣзли отъ Горничево, настѣпиха въ вериги къмъ тила на турския лѣвъ флангъ. Турцитъ, смѣтайки фланга си осигуренъ отъ Петърско езеро, не бѣха поставили даже наблюдателни патрули отъ тая страна. Щомъ се появиха четитъ, успѣха да прогонятъ турцитъ отъ командващата висота на фланга и оттамъ откриха огънь въ флангъ и въ тилъ на турцитъ. Последнитъ, мислейки, че сж обходени отъ гръцка колона, се смутиха и удариха на бѣгъ презъ прохода. Въ бѣгството си турцитъ минаха отъ двѣтѣ страни на четитъ и даже нѣкои презъ веригитъ имъ, които не преставаха да стрелятъ по тѣхъ. Следъ това четитъ се спуснаха да преследватъ турцитъ, които не се спрѣха и на гребена Кирли Дербентъ, но продължиха отстъплението къмъ Леринъ. Само трима комити останаха, за да откриятъ връзка съ гърцитъ, които настѣпваха предпазливо, и се спрѣха на 600—700 крачки. Тримата българи, следъ като дадоха знакъ съ бѣли кърпи и викове „ура“ и „зито“, спуснаха се къмъ гърцитъ и се разцѣлуваха съ първитъ отъ тѣхъ, които срещнаха.

Следъ като турцитъ избѣгаха отъ Леринъ, гръцката 5-а дивизия, имайки начело българската чета на Чакаларовъ, влѣзе съ пѣсни въ Баница, посрещната най-радушно отъ българското население. Дивизията постави предни постове къмъ Леринъ и къмъ Горничево, а въ селата Забърдяне и Негованъ — прикрития отъ по 1 батальонъ

На 20-и октомврий гръцката 5-а дивизия остана около Баница, защото нѣмаше заповѣдъ да настѣпва. Българитъ, обаче, много настояваха да бжде атакуванъ и превзетъ Леринъ, който, споредъ събранитъ сведения, се заемаше отъ около 3,000—4,000 турци. Началникътъ на Щаба на гръцката дивизия сподѣляше мнението на българитъ, и отъ ж.-п. ст. Суковичево влѣзе въ телеграфенъ разговоръ съ Щаба на главнокомандващия, отъ когото къмъ срѣднощъ срещу 21-и октомврий изпроси позволение да настѣпи.

Боята при Баница на 21-и октомврий.

(Картограф. приложение № 18).

На 21-и октомврий сутринята гръцката 5-а дивизия се готвѣше да настѣпи въ 5 колони въ зоната Вошарани — Негованъ. На четата на Чакаларовъ бѣ възложено да се присѣдини къмъ гръцкия батальонъ, който се намираше въ Негованъ, и да атакува Леринъ откъмъ югъ, а на българскитъ Битолска и Леринска чети бѣ възложено съ другъ гръцки отрядъ да извършатъ сжщото откъмъ северъ*).

По това време турскиятъ VI корпусъ се съсрѣдоточи при Леринъ. Той бѣ заелъ позицията по висотитъ източно отъ Арменско. Битолската редифска дивизия бѣше на дѣсния флангъ, 17-а дивизия — въ центъра, 18-а — на лѣвия флангъ, а 16-а — задъ срѣдата на бойния редъ. Макаръ корпусътъ да броеше около 9,000—10,000 души, командирътъ на корпуса, Джавидъ паша, поради приближаването на сърбитъ отъ северъ реши да атакува и за 21-и октомврий разпореди: Битолската редифска и 17-а низамска дивизии съ 7 планински орджия да атакуватъ гръцкия лѣвъ флангъ къмъ Кирли Дербентъ. 16-а дивизия съ 7 конни орджия да атакува центъра, а 18-а дивизия — гръцкия дѣсенъ флангъ къмъ Забърдяне.

На 21-и октомврий въ 10 ч. пр. пл. 16-а дивизия настѣпи източно отъ ж.-п. ст. Леринъ, но тѣй като фланговитъ дивизии не бѣха още готови, тя се спрѣ да ги чака, и къмъ 11 ч. пр. пл. цѣлиятъ боенъ редъ настѣпи подъ огъня на гръцката батарея, която бѣ заела позицията при Забърдяне. Турскиятъ дѣсенъ флангъ мина презъ Негованъ. Въ това село, както се каза, имаше единъ гръцки батальонъ, къмъ който отиваше да се присѣдини и четата на Чакаларовъ. Командирътъ на батальона сутринята получи заповѣдта да атакува Леринъ откъмъ югъ, и бѣ настѣпилъ, когато срещна турцитъ. Безъ да окаже съпротива, батальонътъ се разпрѣсна и разбѣга, като остави въ ржцетъ на турцитъ въ селото Негованъ кухнитъ и бойния си обозъ. Чакаларовата чета се натъкна на бѣгащитъ гърци и отстъпи, преследвана отъ турската конница, на висотитъ южно отъ Негованъ.

Тая внезапна атака отъ турцитъ съвсемъ смути гърцитъ и особено Щаба на дивизията. Гръцкитъ колони безъ заповѣдъ

* Тѣзи чети бѣха минали границата следъ четата на Чакаларовъ, и движейки се заедно, бѣха имали две срещи съ турски потери — едната източно, а другата западно отъ р. Вардаръ. Въ последната среща, която стана при Баули, четитъ бѣха изненадани, и пострадаха твърде много. На помощъ имъ се притече четата на Чакаларовъ, появата на която навѣрно накара турцитъ да се оттеглятъ.

спрѣха настѣплението. Началникътъ на дивизията, като предположи, че турцитѣ ще поведатъ главната атака срещу лѣвия флангъ, за да пресѣкатъ пѣтя на отстѣплението презъ Кирли Дербентъ, разпореди батареитѣ, освенъ 1, която бѣ изпратена при Забърдяне и оттамъ стреляше, да заематъ позиция 1 клм. югозападно отъ Баница; заповѣда на колонитѣ да се събератъ при Баница и постави 1 батальонъ отъ 16-и полкъ на върха Св. Илия, северно отъ Баница. Но батальонътъ при Забърдяне, следъ като изгуби половината отъ състава си, побѣгна и повлѣче батальона на в. Св. Илия. Другъ батальонъ, поставенъ на сѣщото мѣсто, изпита сѣщата участъ. Единъ батальонъ отъ 22-и полкъ контратакува, но безъ успѣхъ.

Нѣкои началници по свой починъ взеха мѣрки и продължиха съпротивата до 5 ч. сл. пл., когато пристигна отъ Битоля 46-и полкъ отъ турската 16-а дивизия и подтикна напредъ бойния редъ на турцитѣ. Тогава гърцитѣ напустнаха позицията си и отстѣпиха при Суровичево. Турцитѣ заеха позициитѣ на гърцитѣ.

Енергията на турцитѣ и съпротивата на гърцитѣ не ще да е била особено голѣма, защото загубитѣ на турцитѣ възлизатъ всичко на 2 офицера и 10 войника убити и 25 ранени, обаче успѣхътъ ги окуражи твърде много. Загубитѣ на гърцитѣ не сж известни, но и тѣ не сж голѣми.

Боятъ при Екши Су на 23-и и 24-и октомврий.
(Картогр. приложение № 19).

На 22-и октомврий гръцката 5-а дивизия зае позиция на възвишението югоизточно отъ Суровичево и Сотиръ. 16-и полкъ зае дѣсния участъкъ, отъ Суровичево до Сотиръ, като имаше 4 роти въ първа и 5 — въ втора линия и 1 батарея източно отъ Сотиръ. 22-и полкъ зае лѣвия участъкъ, югозападно отъ Сотиръ, съ 1 батарея на фланга си. Останалитѣ 3 батареи заеха позиция задъ центъра. 23-и полкъ безъ батальона, който се прѣсна при Негованъ, остана въ резервъ южно отъ Сотиръ. Турцитѣ, следъ като устрои частитѣ си, настѣпиха: 16-а дивизия — по шосето, 18-а — източно, а 17-а и Битолската редифска дивизии — западно отъ нея. При изхода отъ дефилето гръцката артилерия откри огънь. Турцитѣ се разположиха на позиция при Екши Су и тамъ останаха да ношуватъ. Презъ нощта 1 таборъ турци-доброволци атакува и превзе Суровичево. Поради голѣмия студъ турцитѣ бѣха наклали голѣми огньове, и гръцката артилерия откри огънь, но макаръ

че снарядитѣ имъ падаха въ турския бивакъ и даже около палатката на Джавидъ паша, турцитѣ не мръднаха отъ мѣстата си. Турската артилерия отговори и стреля, докато млѣкна гръцката.

На 23-и октомврий турцитѣ пакъ се опитаха да атакуватъ — веднѣжъ преди пладне и веднѣжъ следъ пладне, но поради дѣжда и голѣмата калъ, първия пѣтъ тѣ бѣха отбити отъ гърцитѣ. Втория пѣтъ тѣ изгубиха Суровичево и бѣха преследвани отъ гръцкия центъръ, части отъ който стигнаха чакъ до южния изходъ на прохода. Но и гърцитѣ, на свой редъ, бѣха отбити. При тия действия турцитѣ се насочваха главно къмъ Суровичево, та поради това гърцитѣ се принудиха да удѣлжатъ бойната си линия съ 23-и полкъ, така че дивизията остана безъ резервъ на позицията, дълга 6 клм. Мостовата рота, която пристигна презъ нощта, бѣ изпратена на крайния лѣвъ флангъ да действа като пехота.

И така, на 24-и октомврий гръцката 5-а дивизия осѣмна, разгнана цѣла въ 1 линия, дълга 6 клм. Още сутринята началникътъ на дивизията оттегли 2 роти отъ 16-и полкъ и батареята източно отъ Сотиръ въ резервъ южно отъ сѣщото село. Мѣстността предъ позицията бѣ равна и открита. Фланговетѣ на гръцката позиция бѣха осигурени: дѣсниятъ — отъ Петерско езеро, а лѣвиятъ — отъ блатата югоизточно отъ Гюлинци.

Гъста мъгла покриваше бойното поле. Възползувани отъ нея, турцитѣ на разсѣмване изпратиха въ обхватъ на гръцкия лѣвъ флангъ 1 частъ съ картечници. Тая частъ мина по 1 пѣтека презъ блатото и се озова предъ лѣвофланговата гръцка батарея. Прислугата на батареята бѣ изклана, преди да успѣе да гръмне, и орджията пленени. Сѣщата участъ постигна и Мостовата рота, която бѣ заварена да спи. Следъ размѣна на малко изстрели, крайниятъ лѣвъ флангъ отстѣпи въ безредие. Въ сѣщото време турцитѣ подъ прикритието на мъглата атакуваха по цѣлия фронтъ. Войниците отъ лѣвия флангъ, събудени отъ тракането на картечниците въ тила имъ и атакувани по фронта, побѣгнаха, безъ да окажатъ съпротива. Началникътъ на дивизията бѣ събуденъ отъ изстрели, които пронизваха палатката му. Излѣзе полуоблѣченъ и пита за сведения, които никой не можа да му даде. Щабътъ му се разбѣга. Той успѣ да заповѣда на артилерията при Сотиръ да отстѣпи и следъ това, повлѣченъ отъ тѣлпата, побѣгна пешъ

заедно съ началника на Щаба си. Някои от офицерите на Щаба се добрах до коне и се опитаха да спрат бѣгащите на по-задните висоти, но не успѣха. Съвършено разбити, гърците бързо отстъпиха, като гледаха да се отдалечат колкото може повече от турците. 1 дружина от лѣвия фланг отстъпи през горите къмъ Клисуре и от дѣсното крило 1 малък отрядъ — презъ Островъ и Воденъ за Беръ. Масата от дивизията отстъпи къмъ Елевисъ. Пътятъ на отстъплението бѣ осѣтъ отъ изоставени коли и разхвърлени багажи, кухни, архиви и др. Обозните войници, следъ като бѣха обрели и захвърлили багажите на офицерите, бѣха разпрегнали конете, и възседнали върху тѣхъ, бѣха избѣгали, като оставиха колите съ всички припаси въ ръцете на неприятеля. Турците преследваха до гребена между Суровичево и Елевисъ и спрѣха. Това успокои гърците, и тѣ започнаха да се устройватъ, но турците от близките села, като узнаха за поражението, нападнаха съ огънь тѣлпите. Тогава началниците се опитаха да откриятъ огънь противъ башибозуците, макаръ и бѣгайки. Но никой не стреляше, всѣки гледаше да не остане назадъ и бързаше къмъ Кожани, за кждето се упъти и началникътъ на дивизията. Привечеръ остатъците отъ дивизията стигнаха и останаха да нощуватъ въ Кожани, кждето се разположиха на почивка.

Загубите на двете страни сж неизвестни. Поради голѣмитъ загуби гръцката 5-а дивизия преустрои полковете си отъ три въ двубатальоненъ съставъ.

ГЛАВА V.

Настѣплението на българи и гърци къмъ Солунъ.

(Картограф. приложение № 1).

Общото положение на Западния театъръ на 23-и октомврий.

Общото положение на 23-и октомврий, когато българите и гърците се насочиха къмъ Солунъ, бѣше следното:

Турците бѣха очистили Епиръ и се бѣха прибрали въ крепостта Янина. Следъ тѣхъ настѣпваше гръцката 8-а дивизия, която бѣ спрѣна при прохода Пендепегадия.

Следъ като изгубиха Новопазарския санджакъ, турците се прибраха въ крепостта Шкодра, а черногорските войски се сгрупираха около нея.

Сръбската Ибърска група бѣ стигнала около Дяково.

Отъ сръбската III армия Дринската дивизия втори призивъ бѣ стигнала около Призренъ, Моравската дивизия втори призивъ настѣпваше следъ турския VII корпусъ, и бѣ стигнала Кичево, а Шумадийската дивизия първи призивъ и Тимошката дивизия втори призивъ настѣпваха задъ I армия. Последната бѣ успѣла да отхвърли турците отъ проходите, и дебушираше въ Прилепско поле. Предъ тѣзи войски отстъпваше турската Вардарска армия, която имаше: VII корпусъ — на пътъ отъ Кичево за Битоля и V корпусъ — на позиция при Алинци.

Отъ гръцката Тесалийска армия 5-а дивизия бѣ заела позиция при Върбени, и водѣше бой съ турския VI корпусъ. Останалите 6 дивизии на гръцката армия бѣха стигнали р. Вардаръ, и се готвѣха да я минатъ. Отрядътъ на Таксимъ паша предъ нея се бѣ оттеглилъ въ Солунъ.

Българският Родопски отряд на път за Серъ бѣ стигналъ при Алистратикъ и Просѣченъ, а бригадитѣ отъ 7-а Рилска дивизия бѣха стигнали: 1-а — Христосъ, северозападно отъ Серъ; 2-а — Демиръ Хисаръ и 3-а — Костурно. Турскиятъ Струмски корпусъ предъ дивизията отстъпваше за Солунъ.

Настѣпление на Родопския отрядъ къмъ Драма, Серъ и Солунъ.

Разпореждания за настѣпление. Щабътъ на Родопския отрядъ на 15-и октомврий се премѣсти въ Добринище, а на 16-и — въ Кременъ. Сѣция день началникътъ на дивизията получи отъ Щаба на действащата армия директива да настѣпи по-решително къмъ Неврокопъ съ частитѣ, които има подъ рѣка, а следъ завладяването на тоя градъ да настѣпи за Серъ въ свръзка съ 7-а Рилска дивизия.

На 19-и октомврий Щабътъ на отряда стигна въ Неврокопъ, отдето въ 11 ч. 40 м. пр. пл. началникътъ на дивизията донесе за заемането на тоя градъ и затова, че събира частитѣ отъ 9-и, 27-и и 39-и полкове и следния день ще настѣпи къмъ Серъ. Освенъ това, той донесе още: 1) че турски войски въ неизвестенъ съставъ настѣпватъ отъ Серъ за Крушово, 2) че около Гюмюрджина се съсредоточаватъ 8,000 души, 3) че 1 таборъ се окопава южно отъ Паласъ и 4) че около Шахинъ имало 4 табора. Най-после запитва не намира ли Щабътъ на армията за рисковано настѣпление къмъ Серъ, когато Драма не е още очистенъ, и сведенията за турскитѣ войски въ тоя градъ сѣ сжщитѣ, които имаха отпорано.

Въ 9 ч. 30 м. сл. пл. той донесе, че на следния день ще настѣпи къмъ линията Куманичъ—Зърново съ 10 дружини и 11 батареи, и че отъ 1-а бригада била изпратена 1 дружина да разруши моста при ж.-п. ст. Букъ.

Сжщата вечеръ началникътъ на Отряда бѣ извиканъ на телеграфния апаратъ. Отъ Щаба на 7-а дивизия се обади Престононаследникътъ, който му предаде шифрована заповѣдъ отъ Главнокомандуващия, што 7-а дивизия и Родопскиятъ отрядъ да настѣпятъ съ усилені маршове къмъ Солунъ и да завладѣятъ града. Началникътъ на отряда отговори, че за Родопския отрядъ това ще бѣде възможно, само следъ като се отстрани опасността откъмъ Драма, дето споредъ сведения, съобщени

отъ Щаба на действащата армия и отъ Щаба на отряда, се намирали значителни турски сили. Следователно, необходимо е да се унищожи този противникъ или да се постави срещу него солиденъ заслонъ; въ последния случай силитѣ на отряда ще се намалѣтъ, и той ще се яви предъ Солунъ съ 4—5 дружини. Въ заключение началникътъ на Отряда добави, че ще действува споредъ обстановката.

Началникътъ на Щаба на действащата армия найлълно сподѣли мнението на началника на Отряда и на 20-и октомврий отговори на запитването му, че при тия условия движението на Отряда на югъ трѣбва да бѣде предпазливо, безъ увлѣчение и безъ да излага фланга си откъмъ Драма. Ако въ Драма има действително значителни турски сили, Отрядътъ да прекрати настѣплението къмъ Серъ и да обърне вниманието си къмъ Драма. Най-после началникътъ на Щаба изказа мнение да се спре по-нататъшното настѣпление и на 21-и полкъ къмъ ж.-п. ст. Букъ, понеже турцитѣ събиратъ значителни сили въ Местанлъж.

Въз основа на тая заповѣдъ и на казанитѣ съображения, началникътъ на Отряда отдаде заповѣдъ за настѣпление къмъ Драма.

Споредъ добититѣ сведения турцитѣ заемаха съ малки части в. 1238 (3 клм. северно отъ Либахово) и прохода Пириль Башъ, а въ Драма имаше 3—4 табора. Въ долината на р. Струма българитѣ бѣха стигнали до Мелникъ.

Съгласно заповѣдта, издадена на 19-и октомврий вечерта, на 20-и октомврий Отрядътъ настѣпи въ следния редъ: главни сили — 3 дружини отъ 9-и полкъ, 39-и полкъ, 3./3. с. с. полско артилер. отдѣление и 3 планински батареи подъ началството на командира на 3-а бригада — по пътя Неврокопъ — кр. Копривленъ — Вълково; дѣсно странично прикрытие — 4./27. дружина (3 роти) съ 1 планинска батарея — по билото отъ клб. Юрукъ—пл. Бей; лѣво странично прикрытие — 3./9. дружина съ 3./1. с. с. планин. батарея — по пътя Неврокопъ — между Горно и Долно Сингартя — Бѣлотинци. На 3./27. дружина съ планинската батарея, която бѣ изпратена да заеме висотата при Либахово, бѣ заповѣдано да настѣпи по пътя Куманичъ — Старчища и да заеме Бозъ планина, за да охранява посоката къмъ Серъ. А на 1./27. и 2./27. дружини, които бѣха стигнали въ Банско, бѣ заповѣдано да се присѣдинятъ къмъ бригадата. Конниятъ взводъ бѣ разпредѣленъ по колонитѣ.

Авангардътъ — 1./9. и 2./9. дружини съ 2./1. с. с. планин. батарея, 3 взвода пионери и Мостовиятъ взводъ — тръгна въ 6 ч. 30 м. пр. пладне. Следъ него се движеха главнитъ сили: 4./9. дружина, дветъ планински батареи, 1 дружина отъ 39-и полкъ, 3./3. с. с. полско артилер. отдѣление, другитъ 2 планински батареи и останалитъ 3 дружини отъ 39-и полкъ. Отъ последния 1 рота остана ариергардъ.

По шосето до Садово движението се извърши редовно, безъ задържки. По-натаѣкъ пътятъ бѣ повреденъ и каленъ. Авангардътъ, безъ да срещне противникъ, стигна въ Зърнево, а останалитъ части — въ Вълково и въ Въземъ; дѣсното странично прикрытие стигна въ Ловча, а лѣвото — въ Бѣлотинци; 3./27. дружина поради лошия пътъ не можа да стигне Бозъ планина и остана да ношува въ Куманичъ.

Презъ време на похода при началника на Отряда пристигна депутация отъ Драма съ декларация, подписана отъ първенцитъ — мохамедани и християни — и скрепена съ печатитъ на Мюфтийството и на Гръцката митрополия. Въ декларацията се заявяваше, че гражданитъ сж обезоръжили гарнизона и разпуснали войницитъ и офицеритъ и че ще посрещнатъ приятелски българскитъ войски.

Когато пристигна въ Зърнево, началникътъ на Отряда узна, че наистина Драмскитъ гарнизонъ е билъ разпуснатъ, и групи войници, които минали презъ селото, били обезоръжени, и съ това оръжие се въоръжили селянитъ-българи.

Сжщата вечеръ придаденитъ къмъ Отряда комитски чети заеха прохода Гюреджикъ—Просѣченъ, а 3./7. бригада настъпваше къмъ Рупелското дефиле.

Възъ основа на тия сведения, началникътъ на Отряда реши на следния день да не настъпва за Драма, а да се насочи право за Серъ—Солунъ. И въ тоя смисълъ той разпореди.

Бойоветъ при Просѣченъ на

21-и и 22-и октомврий.

(Картограф. приложение № 20).

На 21-и октомврий сутринта, тъкмо когато Отрядътъ тръгваше, получи се донесение отъ четника Паница, че значителни турски части настъпватъ отъ Драма за Плѣвна и Просѣченъ, и че въ Драма сж пристигнали 2 полка пехота съ жандармерия. Поради това началникътъ на Отряда се отказа отъ посоката за Серъ и насочи

Отряда къмъ Драма въ следния редъ: преденъ отрядъ — 2./9. дружина, 8./3. с. с. полска батарея, тритъ пионерни и Мостовиятъ взводове; авангардъ — 1./9. и 4./9. дружини и Картечната рота, 7./3. и 9./3. с. с. полски батареи, 1./3. с. с. планин. артилер. отдѣление (2 батареи) — имаше за целъ да заеме прохода Гюреджикъ—Просѣченъ, за да осигури дебуширането на главнитъ сили; 39-и полкъ, 1 рота отъ 27-и полкъ, 3./3. с. с. планин. артилер. отдѣление (2 батареи) и 7./1. с. с. планин. батарея образуваха главнитъ сили; дѣсното странично прикрытие — 4./27. дружина съ 1 планинска батарея — засилено съ 3./27. дружина — продължи настъплението съ целъ да заеме в. Бабинъ и Бозъ планина*), за да прикрива Отряда откъмъ Серъ; лѣвото странично прикрытие — 3./9. дружина съ 1 планинска батарея настъпи отъ Бѣлотинци презъ Весеникъ—в. 1300—в. 777—с. Височанъ съ целъ да заплаши тила на противника, който би заемалъ висотитъ на Плѣвна.

Авангардътъ тръгна въ 8 ч. 30 м. пр. пл., и когато стигна Гюреджикъ, изпрати 2 свои странични прикрита: дѣсно — 3-а и лѣво — 15-а рота, които се движеха по гребенитъ отъ дветъ страни на прохода. Въ това време българи, избѣгали отъ Плѣвна, съобщиха, че при това село имало турска войска съ артилерия, която изгорила селото, и че четитъ на Паница и Скрижовски (60—70 души) били заели висотата северно отъ Плѣвна и водили престрелка съ турцитъ. Тогава лѣвото странично прикрытие бѣ усилено съ 7-а и 16-а роти и му бѣ заповѣдано да заеме седловината югозападно отъ в. Дебелина и да я държи, докато авангардътъ излѣзе отъ тѣснината. 7-а и 9-а полски батареи бѣха оставени въ Гюреджикъ да дочакатъ главнитъ сили, а останалитъ части отъ авангарда, следъ като се усилиха съ 2 планински батареи, продължиха настъплението.

На излизане отъ тѣснината преднитъ части на авангарда бѣха обстреляни съ далеченъ пехотенъ огънь, поради което предниятъ отрядъ — 5-а и 6-а роти — се разгъна и настъпи. Но турцитъ получиха подкрепления и спрѣха напредването на българитъ. Разгъна се и останалата частъ на, предния отрядъ — 8-а рота. Настъплението се поде отново; 6-а рота успѣ да заеме източния склонъ на в. 653 и оттамъ обстреля странично турския лѣвъ флангъ, поради което последнитъ започнаха да отстъпватъ къмъ Просѣченъ. Обаче източно отъ шосето настъплението бѣ

*) Северно отъ Зеляхови.

трудно, защото склонътъ бѣ голъ и се обстрелваше отъ турцитѣ. заседнали изъ скалитѣ на в. 550. 5./3. с. с. полска батарея поради лошия теренъ встрани не можеше да излѣзе на позиция, и остана въ походенъ редъ на 1½ клм. отъ изхода на дефилето. За да се подтикне лѣвиятъ участъкъ, изпратена бѣ 2-а с. с. планин. батарея да заеме позиция и да подготви атаката съ огънь. Обаче стрѣмнината бѣ голѣма, и батареята зае позиция на мръкване и не стана нужда да открие огънь, защото въ това време пристигнаха ротитѣ отъ лѣвото странично прикритие. Флангътъ отново настѣпи къмъ 6 ч. сл. пл. и принуди турцитѣ да отстъпятъ.

Предниятъ отрядъ зае позицията и взе мѣрки за охранение, а авангардътъ се приближи до нея. Главнитѣ сили стигнаха 2 клм. отъ изхода на тѣснината и ношуваха тамъ. 3./27. и 4./27. дружини съ двѣтѣ планински батареи заеха Бозъ планина при пѣтя за Сересъ. Лѣвото странично прикритие достигна Прухъ. Останалитѣ 2 дружини отъ 27-и полкъ съ 2 батареи достигнаха Брѣзница, северно отъ Неврокопъ.

И тъй, авангардътъ зае южния изходъ на прохода и осигури излизането на главнитѣ сили въ Драмско поле.

Авангардътъ загуби: 1 убитъ и 4 ранени.

На 21-и октомврий вечерта досѣгътъ съ неприятеля бѣ изгубенъ, поради това на следния день сутринта предниятъ отрядъ свърна въ походенъ редъ и трѣгна за Драма. Следъ него настѣпиха въ походенъ редъ и главнитѣ сили на авангарда. Въ 7 ч. пр. пл., едва предниятъ отрядъ бѣ изминалъ по-малко отъ 1 клм., главнитѣ сили на авангарда се показаха на изхода на дефилето, и турцитѣ откъмъ Просѣченъ откриха артилерийски огънь. Предниятъ отрядъ — 2./9. дружина (5-а, 6-а, 8-а и 14-а роти) — веднага се разгъна въ строй за движение подъ артилерийски огънь и продължи настѣплението къмъ Просѣченъ; 2-а с. с. планин. батарея, която бѣше въ челната частъ на авангарда, излѣзе на позиция източно отъ шосето, на склона на в. 550, и откри огънь по батареята на турцитѣ. Главнитѣ сили на авангарда се прикриха при изхода на дефилето.

Когато предниятъ отрядъ наближи 2 клм. до Просѣченъ, той бѣ спрѣнъ отъ силния пехотенъ огънь на турцитѣ, които заемаха позиция по висотитѣ отъ Просѣченъ до Плѣвна, включително и селата. Тогава цѣлиятъ авангардъ се разгъна. 4./9. дру-

жина, която бѣ на в. 550, се разгъна срещу Плѣвна въ обхватъ на турския лѣвъ флангъ, а 1./9. дружина съ Картечната рота се разгъна вдѣсно отъ 2./9. дружина; 8./3. с. с. полска батарея излѣзе на позиция западно отъ шосето и съ огъня си застави батареята на турцитѣ да млъкне. Въ сѣщото време турски сгѣстени части настѣпиха презъ Просѣченъ, навѣрно да усилятъ бойната частъ, но батареитѣ не имъ позволиха да излѣзатъ отъ селото. За да се даде по-голѣмъ тласкъ на авангарда, излѣзоха на позиция 6-а с. с. планин. влѣво отъ 2-а с. с. планин. и 7-а с. с. полска вдѣсно отъ 8-а с. с. полска батарея. Подъ прикритието на огъня отъ четиритѣ батареи авангардътъ настѣпи енергично. Къмъ 10 ч. пр. пл. ротитѣ отъ дѣсния флангъ се приближиха на 800 крачки отъ селото; постепенно обхванаха турския дѣсенъ флангъ и го поражаваха странично. Огънятъ на турцитѣ започна да отслабва, и когато българитѣ наближиха, турцитѣ отстъпиха въ безредие. Къмъ 11 ч. пр. пл. дѣсниятъ флангъ премина южния край на селото, безъ да срещне съпротива.

Въ сѣщото време частитѣ отъ центъра — 5-а, 14-а, 8-а и Картечната роти, които настѣпваха срещу северния край на селото, отхвърлиха турскитѣ слаби части при шосето, и следъ кратъкъ бой изъ улицитѣ съ изостаналитѣ турци, преминаха презъ селото и отъ източния му край откриха огънь по отстъпващитѣ групи.

Ротитѣ отъ лѣвия флангъ — 7-а, 15-а и 16-а — настѣпваха отъ в. 550, като захождаха съ лѣвия флангъ, и въ 11 ч. 30 м. заеха Плѣвна и висотата югоизточно отъ него. Тогава турцитѣ започнаха да отстъпватъ въ 2 посоки — къмъ Драма и къмъ Серъ. Като забеляза това, началникътъ на Родопския отрядъ разпореди: командирътъ на 3-а бригада съ 3 дружини отъ 9-и и 1 дружина отъ 39-и полкъ и съ 4 планински и 2 полски батареи да настѣпи по шосето за Драма, а командирътъ на 39-и полкъ съ 2 дружини и 1 полска и 1 планинска батареи да настѣпи къмъ Алистратикъ, за да отрѣже пѣтя за отстъпление къмъ Серъ и да спре турскитѣ части, които биха дошли отъ Серъ по желѣзницата или по обикновенъ пѣтъ. 1 дружина отъ 39-и полкъ съ 1 планинска батарея бѣ изпратена въ Кърлукова да брани прохода отъ Серъ презъ това село.

Следъ като зае Просѣченъ и Плѣвна, 9-и полкъ се спрѣ да се устрои. Турцитѣ се възползуваха отъ това, устроиша се и заеха позиция предъ града.

Боят при Драма на 22-и и 23-и октомврий.

(Картограф. приложение № 21).

Настъплението къмъ Драма почна въ 1 ч. сл. пладне. 2./9. дружина (5-а, 6-а, 8-а и 14-а роти) и 7./3. с. с. полска батарея настъпваха вдѣсно отъ шосето, а влѣво отъ него — 4./9. дружина (2-а, 7-а, 15-а и 16-а роти) и 8./3. с. с. полска батарея. 1./9. и 2./39. дружини съ картечните роти на двата полка и 1 рота отъ 27-и полкъ съ 3 планински батареи настъпваха отзадъ, по шосето. 3./9. дружина, която образуваше лѣвото странично прикритие, трѣбваше да се яви при Височанъ, но не се знаеше къде е.

Мѣстността, по която настъпваше Отрядътъ къмъ Драма, бѣ съвършено открита; нѣмаше никакви подстъпи. Напротивъ, позицията на турцитѣ бѣ доста прикрита. Югозападно отъ Драма имаше чифлици съ овощни градини и лозя, а западно отъ града дълбокиятъ долъ на р. Драматика и чифликътъ западно отъ нея бѣха добри закрития. Северно отъ Драма, до Дрѣново, мѣстността е хълмиста и покрита съ камъни. Турцитѣ бѣха заели предна позиция при споменатия чифликъ, а главна — между Драма и Дрѣново. Тѣ се бѣха прикрили на позицията си; не се забелязваше никакво движение. Нѣмаше и никакви сведения за тѣхъ. Командирътъ на бригадата, предполагайки, че турцитѣ сж напустнали града, заповѣда на 2-а дружина и 7-а батарея, като стигнатъ до близкия чифликъ, да спратъ за 1 часъ, за да напоятъ конетѣ, а на 4-а дружина — да заеме града. Последната продължи да настъпва въ боенъ редъ. 8-а полска батарея следваше на 1,000 кр. въ походенъ редъ. Къмъ 3 ч. сл. пл. бойната частъ приближи на 1,500 крачки отъ чифлика. Турцитѣ отъ последния и отъ града откриха пехотенъ огънь. 8-а батарея излѣзе на позиция и откри огънь по тѣхъ. Турцитѣ отъ чифлика отстъпиха, и дружината отново напредна.

По това време, къмъ 4 ч. 10 м. сл. пл., на ж.-п. станция бѣха забелязани 3 влака подъ пара. Отъ тѣхъ стоварваха съ голѣма бързина войски и ги насочваха къмъ града. Батареята веднага пренесе огъня по тѣхъ, но разстоянието бѣ повече отъ 5 км., та батареята се приближи до 4 км. отъ станцията и зае открита позиция съ 2 орджия и въ 4 ч. 20 м. сл. пл. откри огънь по влаковетѣ. Локомотивитѣ съ нѣколко вагона се опитаха да избѣгатъ къмъ Серъ, но бѣха срещнати и повърнати отъ шрапнели на 7-а батарея, която бѣ заела позиция южно отъ шосето. Локомотивитѣ съ най-голѣма бързина избѣгаха къмъ ж.-п. ст. Букъ.

Следъ това батареитѣ пренесоха огъня по турската пехота, която, подкрепена съ прѣсни части, засили огъня особено северно отъ града и отъ Дрѣново. Къмъ 5 ч. 20 м. сл. пл. 1 колона — около полкъ пехота — пристигна отъ Кавала и влѣзе въ Драма; тя засили бойната частъ на турцитѣ. Пехотниятъ огънь се засили твърде много. 4./9. дружина, която бѣ стигнала на 800 крачки отъ града, спрѣ настъплението и получи заповѣдъ да се укрепи на заетата линия.

Въ това време турски части откъмъ Дрѣново настъпиха, заеха висотитѣ югоизточно отъ Височанъ и заплашиха фланга и тила на 4./9. дружина. Щомъ забеляза това, командирътъ на бригадата подкрепи дружината съ 4-а и Картечната роти, които застанаха задъ лѣвия флангъ.

Въ сжщото положение изпадна и 2./9. дружина, която бѣ достигнала на 1,000 крачки отъ лѣвофланговитѣ окопи на турцитѣ, и срещу нейния флангъ се групираха значителни турски части. Командирътъ на бригадата смѣташе, че положението на дветѣ дружини е опасно и че тѣ могатъ да бждатъ атакувани презъ нощта и отхвърлени, безъ да имъ се помогне навреме. Затова той заповѣда да отстъпятъ на билото южно отъ Височанъ, отъ дветѣ страни на шосето.

Тоя день въ боя при Просѣченъ и Драма 9-и полкъ загуби 8 убити и 30 ранени; турцитѣ оставиха 40 убити, едно планинско орджие, 100 снаряда и 30 коня. Главнитѣ сили на отряда се бѣха спрѣли въ походенъ редъ на шосето 5 км. западно отъ града, и тамъ останаха.

1./39. дружина, която бѣ изпратена по-рано, стигна къмъ пладне Егри Дерѣ, безъ да срещне противникъ. Оттамъ се насочи за Драма, за да съдействува на частитѣ, които водѣха бой. Когато бѣ преминала рѣката Неврокоръ, получи заповѣдъ, и се върна въ Алистратикъ, кждето пристигна и 3-а дружина съ 9./3. с. с. полска батарея. Дветѣ дружини и батареята заеха позиция югоизточно отъ селото. 4./39. дружина зае Кърлукова.

3./27. и 4./27. дружини съ 2 планински батареи заемаха в. Бабинъ и Бозъ планина и охраняваха откъмъ Серъ. Другитѣ 2 дружини съ 2 планински батареи отъ тоя полкъ отъ Неврокопъ стигнаха въ Старчица.

Вечерътъ, следъ боя, бѣ изпратена пионерна команда да разруши желѣзния пѣтъ западно отъ Драма, за да попрѣчи да

Следъ като се отдалечиха турцитѣ, отрядътъ остана на заетата позиция до 5 ч. сл. пладне. Следъ това началникътъ на отряда заповѣда на позиция да остане само 1 дружина съ 1 планинска батарея, а другитѣ да се оттеглятъ на бивакъ западно отъ града.

Боятъ бѣ спечеленъ безъ загуби отъ българска страна. Турцитѣ имаха голѣми загуби — само южно отъ града наброиха около 140 убити отъ артилерийски огънь. Следъ боя на станцията бѣха намѣрени разтоварени 1 планинско оръдие и бойни припаси. Понеже влаковетѣ съ подкрепления идѣха откъмъ Букъ, съ намѣрения барутъ бѣ разрушенъ желѣзно-пътниятъ мостъ 8 клм. източно отъ Драма. Това бѣ направено, за да се прѣчи на турцитѣ да пренасятъ войски отъ изтокъ, докато Родопскиятъ отрядъ настѣпва къмъ Солунъ.

1./39. и 3./39. дружини съ 9./3. с. с. полска батарея трѣгнаха отъ Алистратикъ къмъ Драма въ 6 ч. 30 м. пр. пладне. На 5—6 клм. отъ града се развърнаха въ боенъ редъ и продължиха настѣплението. Къмъ 2 ч. сл. пл. тѣ стигаха въ Драма, но боятъ бѣ свършенъ вече, и поради това и тѣ получиха заповѣдъ да се оттеглятъ на бивакъ западно отъ града.

На 4./27. дружина съ 1 планинска батарея бѣ дадена заповѣдъ да настѣпи по пѣтя Горно Броди — Крушово — Демиръ Хисаръ, за да съдействува на 7-а дивизия при превземането на Рупелъ. Тя стигна въ Кърчово, безъ да срещне противникъ, защото турцитѣ бѣха разбити при Рупелъ и бѣха избѣгали къмъ Солунъ. 3./27. дружина съ 1 планинска батарея настѣпи по пѣтя Бозъ планина — стр. Капаклъ — Серъ. Когато дружината бѣ наближила до висотата Капаклъ, получено бѣ донесение отъ четника Занковъ, че около 600 души турци настѣпватъ по шосето къмъ стражарницата Капаклъ. Командирътъ на дружината изпрати 1 ублекчена рота. Тя превари турцитѣ и зае висотата. Турцитѣ, като видѣха това, спрѣха се. Въ това време батареята излѣзе на позиция и съ огъня си ги принуди да отстъпятъ къмъ Серъ. Дружината и батареята останаха да нощуватъ тамъ. Останалитѣ 2 дружини отъ 27-и полкъ съ 2 планински батареи стигнаха въ Семако.

Настѣпление къмъ Серъ и Солунъ. Следъ боя при Драма частитѣ отъ Родопския отрядъ се готвѣха да се разположатъ на бивакъ западно отъ града. Въ това време избѣгали жители отъ Алистратикъ съобщиха, че около селото имъ сж пристигнали отъ Серъ около 4 табора съ

артилерия. Началникътъ на Отряда, като взе предвидъ, че противникътъ застрашава тила на Отряда, разпореди да остави само охранението — дружината отъ 39-и полкъ съ планинската батарея, а съ главнитѣ сили презъ нощта да отиде въ Просѣченъ, та следната сутринъ да настѣпи за Алистратикъ и да разбие противника, като му отрѣже пѣтя на отстъплението за Серъ; следъ това, съгласно получената директива отъ Главното командване, да настѣпи за Серъ, да се съедини съ 7-а дивизия и заедно съ нея да продължи настѣплението за Солунъ.

Отрядътъ трѣгна отъ Драма въ 6 ч. 30 м. сл. пл. и въ 3 ч. презъ нощта се съсредоточи въ Просѣченъ.

На следния день Отрядътъ продължи настѣплението. 39-и полкъ, който бѣ въ авангардъ, изпрати 2 разузнавателни отряда отъ по 2 роти и 1 батарея. Още докато отрядътъ се движеше, разезди донесоха и мѣстни жители съобщиха, че около Алистратикъ нѣма, нито е имало турска войска, и че жителитѣ отъ Алистратикъ, като се боели да не би да дойде турска войска да ги изколи, умишлено излѣгали, за да се изпрати българска войска.

Отрядътъ вечерта достигна Мандилево и Драчево.

Тритѣ дружини съ 3 планински батареи продължиха пѣтя за Серъ, и вечерта 1-а дружина стигна въ Баница, а 2-а и 3-а — въ Даутлия; 4./27. дружина съ планинската батарея стигна въ Елешница.

На 25-и Отрядътъ продължи настѣплението при проливенъ дъждъ. Авангардътъ стигна едвамъ въ Порна и Толосъ, а главнитѣ сили — въ Зияхково. 27-и полкъ съ главнитѣ си сили зае Серъ, а съ 4-а дружина премина Демиръ Хисаръ и нощува въ Христосъ. На 26-и октомврий Отрядътъ се приготви съ усиленъ маршъ да стигне въ Серъ и по-скоро да се присъедини къмъ 7-а дивизия въ настѣплението и къмъ Солунъ. Но още сутринта завалѣ дъждъ, който постоянно се усилваше, и къмъ пладне се обърна въ пороень. Рѣкитѣ придойдоха, а сухитѣ долове се обърнаха въ буйни, непребродими рѣки.

Колоната се разстрои, войницитѣ се прѣснаха изъ съседнитѣ села, за да дирятъ подслонъ отъ наводнението. Много войници, като не можаха да минатъ пороитѣ, останаха да стърчатъ по високитѣ мѣста и по желѣзно-пътния насипъ. Авангардътъ — 4./9. дружина — съ голѣмъ трудъ и рискъ, като загуби частъ отъ

обозитъ си, стигна въ Серъ. По-голямата частъ отъ главнитъ сили ношуваха въ Сармусаки, а другата частъ — изъ околнитъ села. Полското артилерийско отдѣление съ 1 рота, прикритие спрѣ на изтокъ отъ Тумба, докато поправятъ пѣтя. Обаче наводнението се усили и къмъ 5 ч. сл. пл. водата залѣ орджията и раклитѣ. Тогава хората и конетѣ се оттеглиха по високитѣ мѣста, а вечерята се прибраха да ношуватъ въ селото.

Поради наводнението 27-и полкъ остана въ Серъ. Тамъ пристигна и 4-а дружина съ батареята. На желѣзно-пѣтната станция Серъ бѣха заловени много вагони, между които 83 пълни съ облѣкло, снарежение и 5 картечници. Облѣклото и снарежението бѣха прибрани и раздадени на войницитѣ.

На следния день главнитъ сили на Отряда — 9-и и 39-и полкове — продължиха похода за Серъ, но затрудненията бѣха като предния день. Полето бѣ наводнено, а пѣтищата — затрупани съ тиня и камъни. Поради това частитѣ бѣха принудени да се движатъ по желѣзно-пѣтния насипъ, но и той намѣста бѣ повреденъ. Освенъ това преминаването на товарнитѣ коне презъ мостчетата бѣше трудно и рисковано — много коне паднаха и се нараниха, а нѣкои умрѣха.

Поради всичко това частитѣ стигнаха въ града едва привечеръ. Помогна много 1 влакъ, изпратенъ отъ Серъ. Той пренесе нѣкои части, но много войници бѣха изостанали, и се прибираха цѣла нощъ. Полскитѣ орджия бѣха домъкнати до Тумба, но останаха тамъ, защото движението имъ по-нататъкъ бѣ невъзможно.

27-и полкъ получи заповѣдъ да върви бърже за Солунъ, обаче поради наводнението движението бѣ извънредно трудно. Полкътъ пѣтува цѣлъ день и цѣла нощъ, и на следния день преднитѣ му части стигнаха въ Негованъ.

Между това Солунъ падна въ рѣцетѣ на съюзницитѣ. Нуждата да се бърза къмъ Солунъ мина, поради което 27-и полкъ на 28-и октомврий сутринята получи заповѣдъ да се разположи по квартири. На 3-а бригада бѣ дадена пълна почивка. Тя остана въ Серъ. Презъ цѣлия день продължаваха да пристигатъ групи изостанали войници. Едва привечеръ частитѣ се събраха и устроиха. Полското артилерийско отдѣление тръгна сутринята отъ Тумба презъ Сармусаки за Серъ, обаче движението бѣ извънредно трудно. Цѣли километри газѣха до колѣне

вода, а намѣста колелетата потъваха въ калъта до главинитѣ. Рѣката Рунди бѣ придошла, и не можеше да се мине, поради което отдѣлението остана да ношува въ Дервешенъ. На следния день бригадата получи заповѣдъ да остане тамъ.

Следъ завладяването на Серъ и Солунъ на Родопския отрядъ не оставаше друго, освенъ да очисти отъ неприятель и останалата частъ на Родопския край. Поради това началникътъ на Отряда реши да съсредоточи Отряда около Драма. Той заповѣда 3-а бригада и придаденитѣ ѝ части да заминатъ за Драма, а 27-и полкъ да се върне въ Серъ. На 30-и октомврий частъ отъ 27-и и 9-и полкове бѣха пренесени съ желѣзницата въ Драма, а другата частъ отиде по обикновенъ пѣтъ. Полското артилер. отдѣление и Огнестрелниятъ паркъ изпратиха материалната си частъ по желѣзницата, а конетѣ — по обикновенъ пѣтъ. На 31-и октомврий 39-и полкъ, като остави 2 роти за гарнизонъ въ Серъ, замина за Драма по обикновенъ пѣтъ.

На 2-и ноемврий Родопскиятъ отрядъ, въ съставъ 9-и, 27-и и 39-и полкове съ придаденитѣ имъ части, бѣ съсредоточенъ около Драма*).

Настъплението на българската 7-а Рилска дивизия на 24-и и 25-и октомврий.

Следъ като бѣ заетъ Демиръ Хисаръ, началникътъ на 7-а дивизия реши на 24-и да започне безспирно преследване къмъ Солунъ, съ цель да заеме този градъ по възможностъ по-скоро, защото се знаеше вече, че гърцитѣ приближаватъ къмъ него отъ западъ. Поради това той разпореди:

1) 3-а бригада да изпрати 1 дружина съ 1 нескорострелна батарея къмъ Серъ да охранява фланга и тила на дивизията до пристигането на Родопския отрядъ; друга дружина да прикрива 7-и не с. с. артилер. полкъ, който ще тръгне отъ Демиръ Хисаръ на следния день; бригадата да настѣпи за Солунъ.

2) отъ 2-а бригада 22-и полкъ съ дветѣ планински батареи да мине Струма по моста Каялъж и да настѣпи къмъ Бунарджа, северно отъ Солунъ, кждето на 26-и октомврий да се присъедини къмъ бригадата си. Щабътъ на бригадата съ 14-и полкъ и 8-а с. с. планин. батарея да настѣпи презъ Долни Порои за

*) По-нататъшнитѣ действия на Родопския отрядъ сѣ описани въ V и VII токове.

Кукушъ, дето да стигне на 25-и октомврий, а на следния день да настъпи за Солунъ. Сръбскиятъ 14-и пех. полкъ да остане въ Костурно.

На 24-и октомврий сутринята бригадитъ настъпиха съ усиленни маршове къмъ Солунъ.

3-а бригада настъпи по пътя Просяникъ — Топалово — Неволень — моста Орлякъ на р. Струма и оттамъ — по шосето за Солунъ. Отъ 2-а бригада 1 дружина отъ 49-и полкъ съ 1 нескорострелна полска батарея бѣ изпратена за Серъ, а 4./49. дружина остана въ Кюпрю да прикрива 7-и с. с. артилер. полкъ. Ескадронътъ бѣ изпратенъ напредъ да разузнава зоната Нигрита — Сухо — Лжгадина — р. Галикъ. Въ авангардъ бѣ назначена останалата частъ отъ 49-и полкъ съ 1½ скорострелни планински батареи, а въ главнитъ сили на колоната — 50-и полкъ, 4 нескорострелни полски и 1½ скорострелни планински батареи.

Ескадронътъ изпрати разезди къмъ Сухо, Негованъ и Саламаново и настъпи. Отъ Орлякъ той изпрати донесение, че мостътъ е слабъ, и че по него е отстъпила само пехотата на турцитъ, а артилерията е минала Струма по моста при Селимие, който е новъ. Следъ това ескадронътъ преследва отстъпващитъ турци къмъ Лахна, като се спешаваше често и откриваше огънь.

Авангардътъ тръгна въ 7 ч. пр. пл. и въ 11 ч. 30 м. сл. пл. стигна на шосето северно отъ Башкьой, където се спрѣ да ношува.

Командирътъ на 50-и полкъ не бѣше получилъ заповѣдта за настъпление къмъ Солунъ, и затова продължи настъплението къмъ Серъ. Едва къмъ 1 ч. сл. пл., когато полкътъ стигна Менликичъ, получи заповѣдъ, че се назначава въ главнитъ сили на бригадата, която настъпва за Солунъ. Полкътъ веднага промѣни посоката и се насочи къмъ моста Орлякъ. При Еникьой полкътъ бѣ задържанъ отъ турското мѣстно население. Стана нужда да се обезоружатъ селата, въ които се оказаха много турски войници. Въ 9 ч. 30 м. сл. пл. полкътъ стигна Орлякъ, дето останаха да ношуватъ 2 дружини, а другитъ 2 дружини продължиха до селото Башкьой, дето ношуваха.

Отъ 2-а бригада 22-и полкъ настъпи отъ Демиръ Хисаръ презъ Долна Джумая и вечерята стигна при моста Каялж и ношува въ Каяли.

14-и Македонски полкъ бѣше твърде много изморенъ. Той бѣ извършилъ 5 усиленни прехода непрекъснато по лоша планинска мѣстностъ. Освенъ това обозътъ бѣ върнатъ отъ Берово за Пехчево, та нѣмаше съ какво да се пренася хлѣбъ, който се приготвяше по селата. Въпрѣки всичко това полкътъ тръгна отъ Чалж Кале, и къмъ 10 ч. пр. пл. бѣ при железно-пътния мостъ на р. Струма и тамъ се снабди съ сухари и кашкавалъ. Къмъ 4 ч. сл. пл. стигна селото Хаджи Бегликъ, дето остана да ношува.

Командирътъ на 1-а бригада, макаръ че имаше заповѣдъ да стигне Дойранъ, разпореди: 26-и полкъ отъ Костурно да стигне въ Дебели, а 13-и полкъ отъ Балдевици — въ Раброво. Сръбскиятъ 14-и полкъ да остави 3 дружини въ гр. Струмица, а съ 1 дружина да заеме Костурно.

Вечерята полковетъ стигнаха указанитъ мѣста.

Ескадронътъ, придаденъ къмъ бригадата, стигна въ Дойранъ, дето завари сръбския Дунавски коненъ полкъ. Командирътъ на ескадрона донесе, че Кукушъ е напустнатъ отъ турцитъ. Освенъ това ескадронниятъ командиръ молѣше да му се разреши на следния день да отиде къмъ Солунъ и да разузнае за противника. Даде му се разрешение, и по-нататъкъ ескадронътъ действува самостоятелно.

На 25-и октомврий бригадитъ продължиха усилено движението си къмъ Солунъ, обаче проливенъ дъждъ измокри войниците и превърна пътищата на блато, та движението бѣ извънредно трудно.

3-а бригада настъпи въ сѣщия редъ и вечерята стигна въ Негованъ, дето ношуваха главнитъ сили, а авангардътъ продължи движението, и обезпокояванъ отъ башибозукъ, къмъ сръднощъ стигна и ношува въ Янъкьой.

Отъ 2-а бригада 22-и полкъ настъпи отъ Каяли и вечерята стигна въ Бали Огулари, дето ношува. 2-а дружина, която бѣ дѣсно странично прикрытие, се движеше по пътя Папратъ — Върланъ. Тя трѣбваше да открие връзка съ 14-и Македонски полкъ, но не успѣ, защото този полкъ бѣ останалъ много назадъ.

14-и Македонски полкъ заедно съ Щаба на бригадата тръгна отъ Хаджи Бегликъ и стигна съ главнитъ си сили Долни Порой, а съ авангарда. — Кесиджи чифликъ.

1-а бригада настъпи за Дойранъ, като имаше 26-и полкъ и 9-а с. с. планин. батарея въ авангардъ, който тръгна отъ Дебели въ 7 ч. пр. пл. и къмъ 4 ч. сл. пл. стигна въ Дойранъ. Тукъ получи заповѣдъ да продължи и стигне съ предния си отрядъ Крондирци, а съ главнитѣ си сили — Владая. Къмъ 6 ч. 30 м. сл. пл. авангардътъ стигна казанитѣ пунктове. Главнитѣ сили на бригадата نوشуаха въ Дойранъ.

2./5. ескадронъ, придаденъ къмъ бригадата, и сръбскиятъ Дунавски коненъ полкъ стигнаха въ Кукушъ. Оттамъ командирътъ на ескадрона донесе, че Сръбската конна дивизия предния денъ преминала Гевгели, и че на 23-и октомврий е имало бой при Енидже Вардаръ между турски и гръцки войски.

Настъплението на гръцката Тесалийска армия на 25-и октомврий.

Следъ победата при Енидже Вардаръ, за да достигне своя стратегически обектъ — Солунъ, на гръцката армия предстоеше да мине р. Вардаръ. Турцитѣ бѣха разрушили дървения мостъ при Ментешли и сериозно повредили голѣмия мостъ на желѣзния пѣтъ, а Понтонната рота погрѣшно бѣ изпратена при 5-а дивизия. Но гърцитѣ намѣриха на ж.-п. станции Шида (Гида) и Въртокопъ голѣмо количество дървенъ материалъ. Главнокомандуващиятъ реши да мине р. Вардаръ съ ядрото южно отъ шосето Беръ — Солунъ и заповѣда на 22-и октомврий армията да се приближи до рѣката: 6-а дивизия — въ Тетриво (Тетра Вермишли), 4-а — въ Сръдно и Горно Корфалж, 3-а — въ Карджалево, 2-а — въ Долно Корфалж, 1-а — въ Мустафча и въ Чохаларе, 7-а — въ Кайли. Конната бригада, поддържана отъ дѣсното странично прикритие, да мине р. Вардаръ при Кулакия, да разузнае отвѣдъ линията Солунъ — Ментешли и да прекъсне съобщенията. Полуескадронитѣ на 3-а и 4-а дивизии да разузнаятъ къмъ ж.-п. ст. Гуменджа и да прекъснатъ желѣзно-пѣтнитѣ и телеграфнитѣ съобщения. Започната бѣ поправката на желѣзно-пѣтния мостъ и направата на нови при Кулакия, Валмада и Вардаровци.

Презъ нощта срещу 22-и октомврий пристигна изморенъ и крайно уплашенъ офицеръ, който докладва за поражението на гръцката 5-а дивизия при Баница и поиска подкрепления.

Въ 10 ч. 45 м. сл. пл. главнокомандуващиятъ съобщи на началника на 5-а дивизия, че победата при Енидже Вардаръ неутрализира поражението при Баница, и му заповѣда да събере дивизията и да се противопостави най-енергично на настъплението на турцитѣ къмъ югъ; ако ли турцитѣ настъпятъ презъ Горничово и Воденъ, дивизията да атакува енергично къмъ Баница и да ги спре. Той разпореди 5-а дивизия да бжде подкрепена съ 2 роти отъ тила, изпрати $\frac{1}{2}$ рота да наблюдава прохода презъ Боденъ и заповѣда на 6-а дивизия да отложи тръгването за Корфалж и да остане на позициитѣ си при Пилорики. Комуникационната линия Серфедже — Еласона бѣ оставена на 5-а дивизия, а другитѣ дивизии трѣбва ше да се базиратъ на пристанището Лефтерохори и на ж.-п. ст. Шида (Гида).

Постройката на мостоветѣ ставаше бавно, и минаването презъ рѣката всѣки денъ се отлагаше.

На 23-и октомврий сл. пл. постоветѣ на турцитѣ се оттеглиха отъ брѣга на р. Вардаръ. Главнокомандуващиятъ заповѣда на 1-а дивизия да заеме желѣзно-пѣтния мостъ и да осигури преминаването и поправката му; заповѣда и на Конната бригада да мине рѣката и да преследва, обаче тя не можа да мине рѣката и на следния денъ.

На 24-и октомврий сутринята се получи сведение, че турцитѣ сж заели позиция на висотата източно отъ р. Галикъ, опирайки лѣвия си флангъ на Солунъ. Конната бригада бѣ насочена въ посоката Кулакия — Ватилукъ (Каджкьой) — Гьолъ Оваси, за да разузнае до кжде се простира турскиятъ дѣсенъ флангъ и дали има турски резерви между селата Балджа и Дермилъ (Дреми Глава). Бригадата мина рѣката по пладне, но до 25-и октомврий вечерята не можа да стигне Ватилукъ.

Разтревоженъ отъ катастрофата на 5-а дивизия, министърътъ на войната заповѣда да се изпрати 1-а дивизия въ пристанището Лефтерохори, отдето да се пренесе по море до Воло, а следъ това — по желѣзницата въ Лариса и по обикновенъ пѣтъ въ прохода Сарандапоро. Главното командване отговори, че за този маневъръ е необходимо много време, и че по-добре ще бжде да се покани Сръбското правителство да накара армията си да престане да бездейства.

На 25-и октомврий 7-а дивизия мина р. Вардаръ по построения мостъ при Кулакия. 1-а дивизия въ 6 ч. пр. пл. тръгна отъ Му-

стафча и стигна рано при Валмада, но мостът още не бѣ готовъ. Едва въ 3 ч. сл. пл. дивизията започна преминаването, което завърши въ 10 ч. сл. пладне. 3-а и 4-а дивизии минаха по желѣзнопътния мостъ. 6-а дивизия прехвърли съ лодки само 4 роти.

Вечеръта армията ношува: 7-а дивизия — въ Долно Каваклиево, 1-а — въ Горно Каваклиево, 3-а дивизия — при желѣзнопътния мостъ, 2-а и 4-а дивизии — при Ватилукъ (Каджкьой); Конната бригада — при Гюрдине (Коритенъ) и 6-а дивизия — при Вардаровци, на дѣсния брѣгъ на р. Вардаръ.

Преговори за примирие.

Отъ конницата Гръцкото главно командуване нѣмаше почти никакви сведения. Обаче отъ шпионитѣ бѣ узнато, че турцитѣ заематъ позиция по линията коннитѣ и артилерийскитѣ казарми северно отъ Солунъ — Еникьой — Градоборъ съ предни позиции по линията Харманкьой — Дудуларе — Тритѣ хана (Ючъ ханларъ). Въз основа на тия сведения издадена бѣ заповѣдъ за атака. Обаче, още преди да бѣде издадена заповѣдта, бѣха започнати преговори за примирие.

Следъ поражението на корпуса на Тахсинъ паша при Енидже Вардаръ отъ гърцитѣ и на Струмския корпусъ при Кресна и Демиръ Хисаръ отъ българитѣ, турцитѣ отстъпиха къмъ Солунъ, кждето Тахсинъ паша навѣрно мислѣше да даде последенъ отпоръ, обаче отстъплението се превърна въ бѣгство — войницитѣ се прѣснаха изъ полео или нахлуха въ Солунъ. При това положение Тахсинъ паша не се опита даже да задържи българитѣ и гърцитѣ на удобнитѣ планински вериги или предъ дълбокитѣ рѣки. Всичкитѣ отстъпили войски се трупяха въ Солунъ и около него, кждето се устрояваха. Избѣгалото въ Солунъ около 50,000 мюсюлманско население — жени и деца — прѣчеше твърде много. Укрепленията на Солунъ бѣха запустнати, разрушени и нѣмаха никаква стойностъ. Брѣговитѣ батареи, които бѣха въоръжени презъ 1897 год. съ 24см. Крупови орждия, не бѣха защитени откъмъ сушата. Градътъ следователно нѣмаше никаква фортификационна защита противъ българитѣ и гърцитѣ.

Къмъ всичко това трѣбва да се прибави и липсата на енергия и воля у командувания турскитѣ войски. Тахсинъ паша, у когото подъ натиска на консулитѣ на нѣкои отъ великитѣ сили се появи мисълъта да капитулира веднага следъ поражението при

Енидже Вардаръ. Още на 21-и октомврий въ Щаба на диадохъ се е получило писмо отъ консула на една велика сила въ Солунъ, че между Тахсинъ паша и консулитѣ на великитѣ сили е имало преговори за капитулация.

Малко преди пладне на 25-и октомврий парламентьоръ предаде на преднитѣ постове писмо отъ Тахсинъ паша, приподписано отъ консулитѣ на великитѣ сили, съ което се искаше прекратяване военнитѣ действия и започване преговори за примирие. Писмото бѣ получено въ Гръцката главна квартира въ 4 ч. сл. пладне. Къмъ 6 ч. сл. пл. пристигнаха въ Главната квартира и консулитѣ на Франция, Англия, Австрия и Германия, придружени отъ команданта на Солунъ, Шерифъ паша. Тѣ носѣха предложение отъ Тахсинъ паша да предаде града, но при условие цѣлата турска армия съ оржието и обоза си да се оттегли въ Кара Бурунъ, югозападно отъ Солунъ, на Халкидическия полуостровъ, и тамъ да остане неутрализирана. Гръцкиятъ главнокомандуващъ отхвърли това предложение. Той поиска безусловно предаване града съ укреплението Кара Бурунъ и цѣлата армия, като военнопленници. Съгласи се само, като знакъ на особена почитъ къмъ храбрия противникъ, да остави сабитѣ на офицеритѣ и да остави турската жандармерия да се оттегли съ оржието и багажа си. На пратеницитѣ бѣ даденъ срокъ да донесатъ окончателенъ отговоръ до 26-и октомврий 6 ч. пр. пладне. Къмъ 4 ч. пр. пл. пристигна въ Гръцката главна квартира Шерифъ паша и съобщи, че се приематъ всички други условия, освенъ предаването на Кара Бурунъ, кждето ще се оттеглятъ 5,000—6,000 души въоръжени. Гръцкиятъ главнокомандуващъ, като искаше да има абсолютна свобода за използване пристанището, не се съгласи. Тогава Шерифъ паша поиска новъ срокъ отъ 6 часа, но му бѣ отказано и му съобшиха, че настѣплението на гръцката армия ще започне следъ малко.

Обкръжаване Солунъ отъ българитѣ и отъ гърцитѣ.

(Картограф. приложение № 22).

Приближаването на гърцитѣ отъ западъ.

На 26-и октомврий гръцката армия настѣпи: Конната бригада тръгна въ 4 ч. 30 м. пр. пл. отъ Коритенъ къмъ Гюевзна; 2-а дивизия — въ 6 ч. 30 м. отъ Ватилукъ (Каджкьой) къмъ Дреми Глава (Дермилъ) и Балджа; 3-а, 4-а и 7-а дивизии въ 10 ч. 30 м. пр. пл. минаха линията: Арапли—Сара-

мурово—Бугариево (Бунарджа) и се разгънаха срещу турската позиция Лембетъ—Даутъ Баалж—Градобръ. Дѣсното странично прикритие — 2 евзонски батальона и 1 ескадронъ — настъпи къмъ Харманкьой — Солунъ. Къмъ 2 ч. сл. пл. дивизията влязоха въ обсега на артилерийския огънь, но турците не стреляха.

При настъплението си Конната бригада се натъкна на 1 сръбско-български коненъ полкъ при Постолъ. Командирътъ на бригадата веднага изпрати донесение за тоя полкъ и за това че на 10 клм. задъ него настъпва 1 българска пехотна бригада. Донесението бѣ получено въ Гръцката главна квартира въ 3 ч. сл. пладне. Споредъ Стратигосъ, до тоя моментъ въ Гръцката главна квартира нѣмало никакви сведения за настъплението на съюзниците, та донесението ги изненадало. За да бждатъ избѣгнати възможнитѣ смѣсвания и търкания, гръцкиятъ главнокомандуващъ веднага писа съ моливъ до началника на българската колона следното писмо:

„Току-що известенъ, че Вашата конница е пристигнала въ Постолъ (Али Клисѣ) и Вие я следвате на 10 клм., като се направлявате на Солунъ. Като Ви изказвамъ моята радостъ отъ тоя контактъ на нашитѣ армии, честь имамъ да Ви информирамъ, че азъ се намирамъ начело на моята армия предъ тоя градъ, където по всѣка вѣроятностъ азъ ализамъ тази вечеръ, като не предвиждамъ никаква сериозна съпротива. Бързамъ да Ви съобща това сведение, за да можете да избѣгнете излишното движение на Вашитѣ войски къмъ Солунъ, и ако го намерите за предпочитателно, отправете Вашитѣ войски тамъ, където военната нужда е по-належаща.“

Приближаване на българитѣ отъ изтокъ. Презъ нощта срещу 26-и октомврий командирътъ на българската 3./7. бригада получи сведение, че противникътъ отъ 3,000 души съ 4 орджия е нощувалъ въ Гювезна. Той предположи, че това е ариергардъ, а главнитѣ сили на противника вѣроятно заематъ висотитѣ на линията Акъ Бунаръ—Беклеме—Лайна. Бригадата настъпи отъ Негованъ, като имаше въ авангардъ 2-а и 3-а дружини отъ 50-и полкъ, 4-а с. с. планин. батарея и 3-и ескадронъ. Авангардътъ изпрати 2 странични прикрития: дѣсно — по пѣтя Клепе—Куней чифл. и лѣво — по пѣтя Судлж—Грипче. Въ 5 ч. 30 м. сл. пл., когато преднитѣ части на авангарда приближиха Айватово, бѣха обстреляни съ артилерийски огънь отъ висотата югоизточно отъ това село. Поради това бригадата развърна 2-а и 3-а дружини отъ 50-и полкъ

въ бойна часть, а 1-а дружина остана въ полкова поддръжка. Останалитѣ дружини отъ бригадата съ дветѣ планински батареи се построиха въ сборенъ редъ западно отъ Гювезна. Като взе предвидъ, че мѣстността между Гювезна и Айватово е съвсемъ открита, командирътъ на бригадата реши въпрѣки умората и дъжда да използва нощта, за да се приближи къмъ позицията на противника. 50-и полкъ съ 1½ планински батареи настъпи и зае позиция 3 клм. отъ позицията на турцитѣ, дето се окопа. Късно презъ нощта пристигна и 7-и не с. с. артилер. полкъ и зае позиция задъ 50-и полкъ, 6 клм. отъ позицията на турцитѣ.

Отъ 2-а бригада 22-и полкъ настъпи отъ Бали Огулари. Непрестанныя дъждъ, голѣмата калъ, стръмнитѣ пѣтища и постояннитѣ засади отъ населението, което бѣше турско и добре въоръжено, спъваха твърде много движението на полка. Населението на селата трѣбваше да се обезоръжава. Освенъ това полкътъ се хранѣше съ мѣстни сръдства, а селата въ тѣзи планини сж твърде бедни, и хлѣбъ се събираше много трудно. При тѣзи условия полкътъ стигна и нощува въ Кочу Огулари. Отъ мѣстното население бѣ узнано, че турцитѣ сж отстъпили къмъ Солунъ.

Командирътъ на 1-а бригада, въпрѣки заповѣдта да върви безпирно за Солунъ, бѣ решилъ тоя день да даде почивка. Обаче въ 9 ч. 30 м. пр. пл. той получи отъ началника на дивизията заповѣдъ:

„Бързайте и заемете още днесъ Солунъ. Никакви причини за отлагане не сж приемливи.“

Тогава командирътъ на бригадата направи разпореждане частитѣ да тръгнатъ за Кукушъ. Ариергардътъ — 2 дружини отъ 13-и полкъ и 1 планинска батарея — трѣбваше да тръгне въ 12 ч. по пладне. Понеже храната още не бѣше сварена, излѣха казанитѣ, и движението почна. Обаче командирътъ на бригадата отмѣни похода и се спрѣ да чака 14-и полкъ, съ който трѣбваше да държи връзка, и който, както се каза, бѣ останалъ назадъ. Когато се научи за това, началникътъ на Щаба на дивизията, който пѣтуваше заедно съ Щаба на бригадата, предаде лично на командира на бригадата — да настъпва безспирно за Солунъ, а въ 1 ч. 15 м. сл. пл. му предаде писмено следната заповѣдъ:

„Продължавайте движението към Солунъ безспирно. 14-и полкъ е тръгнал на 25-и октомврий стъ Порой за Кукушъ. На 24-и октомврий 3-а бригада и 22-и полкъ сж били при Орлякъ мостъ.“

Въпрѣки това командирѣтъ на бригадата не се съгласи да продължи движението, макаръ и да знаеше, че Кукушъ е заетъ отъ 2./5. ескадронъ; че тамъ има хлѣбъ, и че турцитѣ сж отстъпили за Солунъ. 13-и полкъ остана въ Дойранъ, а 26-и полкъ бѣ настѣпилъ и стигналъ Крондирци, когато се получи заповѣдта за отмѣняване похода, и полкѣтъ се върна въ Владая, т. е. 7 км. назадъ.

Ескадронѣтъ, придаденъ къмъ бригадата, настѣпи отъ Кукушъ къмъ Солунъ въ 7 ч. 30 м. пр. пл., предшествуванъ отъ разезди. По пѣтя го настигна и Сръбскиятъ коненъ полкъ.

Настѣпвайки, тѣ забелязаха отъ западъ, откъмъ Сари Пазаръ, разезди и задъ тѣхъ 6 ескадрона. Като предполагаха, че това е турска конница, българитѣ и сърбитѣ се приготвиха да приематъ атака. Сръбскитѣ картечници заеха позиция, а ескадронитѣ се приготвиха да атакуватъ. Но въ това време челниятъ разездъ доведе единъ конникъ, отъ когото се узна, че насреща е Гръцката конна бригада. На 26-и октомврий къмъ 12 ч. по пладне ескадронѣтъ стигна въ Али Хаджаларъ, и оттамъ командирѣтъ на ескадрона изпрати следното донесение:

„Влѣзохъ въ Али Хаджаларъ — 12—14 км. отъ Солунъ. Въ Коритенъ (Гюрдене) днесъ пристигна гръцка пехотна дивизия съ артилерия. 6 гръцки ескадрона въ тоя моментъ се насочиха къмъ Гювезна, на пѣтя Солунъ—Сересъ. Блокадата на Солунъ още не е довършена. Командантѣтъ на града тази сутринъ предложилъ сдача съ военни почести. Гръцкиятъ главнокомандуващъ не се съгласилъ; искалъ сдача въ пленъ. Утре се предполага или пълна сдача, или бой. Сведенията сж отъ командира на Гръцката конна бригада. Пѣтътъ отъ Дойранъ е старо шосе; полска артилерия ще мине.“

Въ този моментъ гръцки генералшабенъ капитанъ дава следното сведение за разположението на гръцката армия около Солунъ: турскитѣ сили затворени въ Солунъ възлизатъ на 25,000 до 27,000 души; заематъ линията Даутъ Баба—Яйладжикъ. 3 гръцки дивизии сж разположени отъ морския брѣгъ до желѣзно-пѣтната линия на западъ отъ Солунъ. Задъ тѣхъ стои 1 дивизия. Друга дивизия сега е въ Коритенъ, а утре ще заеме линията Даутъ Баба—Лайна. Питатъ защо закъснѣла нашата пехота.“

Ескадронѣтъ остана да ношува въ Али Хаджаларъ.

Началникѣтъ на българската 7-а дивизия стигна привечеръ въ Гювезна. Тамъ пристигна и Гръцката конна бригада, коман-

дирѣтъ на която пита какво ще прави дивизията. Началникѣтъ на дивизията му отговори, че на следния день противникѣтъ ще бжде атакуванъ и отхвърленъ въ Солунъ.

Примирието между гърцитѣ и турцитѣ.

Както се каза, къмъ 2 ч. сл. пл. гръцкитѣ дивизии влѣзоха въ обсега на артилерийския огънь, но турцитѣ не стреляха. Къмъ 3 ч. сл. пл., когато гръцкитѣ дивизии наближиха позицията на турцитѣ и когато 2-а дивизия наближаваше Даутли, пристигна въ Гръцката главна квартира турски офицеръ, носещъ писмо, съ което Тахсинъ паша заявява, че приема поставенитѣ отъ гръцкия главнокомандуващъ условия за предаването на града и на гарнизона. Тогава главнокомандуващиятъ изпрати въ Солунъ офицери да съставятъ и подпишатъ протокола за примирieto, заповѣда да прекратятъ военнитѣ действия, и дивизиитѣ спрѣха край рѣката Галикъ, освенъ 2-а дивизия, която бѣ нѣкъде между Додулари (Даудли) и Дреми Глава (Дермилъ), и Конната бригада — при Еникъой. 6-а дивизия още не бѣ успѣла да мине Вардаръ при Вардаровци.

Презъ нощта двама офицери, пратеници на гръцкия главнокомандуващъ, съставиха и подписаха протокола за предаването малко преди полунощъ. До сутринята дѣсното странично прикрытие влѣзе въ града.

За всичко това не бѣ съобщено на близкитѣ български и сръбски началници. Началникѣтъ на българската 7-а дивизия не бѣ получилъ и писмото, изпратено отъ гръцкия главнокомандуващъ на 26-и октомврий привечеръ.

Боятъ при Айватово на 27-и октомврий.

(Картограф. приложение № 23).

Отъ събранитѣ сведения и отъ разузнавателния бой на 26-и октомврий командирѣтъ на 3-а бригада бѣ узналъ, че турцитѣ заематъ висотитѣ отъ шосето до Айватово съ около 4 табора и 4 орджия, а главнитѣ имъ сили — около 1,800 души съ артилерия — заематъ висотитѣ Акъ Бунаръ — Градоборъ — Шамли. Съгласно получената заповѣдъ отъ началника на дивизията, командирѣтъ на бригадата организира атаката така: 50-и полкъ — 2¹/₂ дружини съ 7-и не с. с. артилер. полкъ и 4-а с. с. планин. батарея — да настѣпи на 27-и октомврий въ 4 ч. пр. пл. и да

атакува неприятелската позиция от шосето до Айватово; маневрените войски — 49-и полк (3 дружини) с 1-а и 5-а с. с. планин. батареи — да настъпят в 2 ч. пр. пл. къмъ Грипче — Лайна и да атакуватъ противника в флангъ и в тилъ; ескадронътъ да разузнава на дѣсния флангъ и да съдействува на атаката; в свое разпореждане командирътъ на бригадата остави роти отъ 50-и полкъ.

Предполагаше се, че гърците ще атакуватъ отъ северъ.

50-и полкъ настъпи в опредѣления часъ, като се прикрие съ гжста патрулна верига. 3-а дружина се насочи да атакува Айватово и висотитъ надъ него, а 2-а дружина — висотитъ югоизточно отъ селото. Две роти бѣха въ полкова поддръжка. Артилерията бѣ заела позиция и бѣ готова да открие огънь, докъ съмне.

Валѣше проливенъ дъждъ. Дружинитъ настѣпваха презъ орани ниви, които се бѣха обърнали на блато, поради което движението въ тъмнината ставаше много бавно. Тѣ на разсъмване, когато трѣбваше да атакуватъ съ изненада, едва успѣха да стигнатъ $\frac{1}{2}$ клм. отъ турскитъ окопи; когато се зазори, българскитъ батареи откриха огънь по селото Айватово и по турскитъ батареи, но разстоянието се оказа голѣмо, и стана нужда батареитъ да излѣзатъ напредъ.

Между това маневренитъ войски — 49-и полкъ — така сжщо бѣха настѣпили в 3 ч. пр. пл. отъ Гювезна*). Тѣ се движеха въ походна колона. Въ дъжда и тъмнината, за да не се разкъса колоната, всѣка рота носѣше по единъ запаленъ фенеръ. Движението ставаше много бавно. Когато се зазори, колоната едва бѣ стигнала Сирачево. Разузнато бѣ, че турцитъ заематъ висотитъ при Лайна. Полкътъ се развърна, настѣпи и се доближи на 3,000 крачки отъ турската позиция.

Турската пехота откри огънь по българската, която напредваше и така сжщо стреляше. Къмъ 9 ч. пр. пл. турската батарея откри огънь по българската пехота и артилерия, но снарядитъ ѝ се прѣскаха далечъ отъ целитъ или се забиваха дълбоко въ меката земя и не експлодираха. Въ това време 6-а не с. с. полска батарея бѣ успѣла да излѣзе напредъ. Тя откри огънь по турската батарея и я принуди да млъкне и да напустне позицията

*Не е известно защо 49-и полкъ настѣпи съ 2, намѣсто съ 3 дружини.

си. Следъ известно време и пехотата на турцитъ почна да отстъпва. Българитъ ускориha настѣплението си и заеха турската позиция, като прогониha малкитъ части, които прикриваха отстъплението на турцитъ.

Отстъплението на турцитъ се обърна въ бѣгство. Безъ да оказватъ съпротива, едни отъ тѣхъ се насочиха къмъ града, а други — на югозападъ. Българитъ настѣпиха да преследватъ, но следъ като изминаха 2—3 клм., получиха заповѣдъ да спратъ, защото турцитъ се предади на гърците. Къмъ 2 ч. 30 м. сл. пл. 50-и полкъ настѣпи. Докато настѣпваше полкътъ, пристигна турски парламентьоръ, който събщи, че началникътъ на турския гарнизонъ билъ излѣзълъ съ файтонъ да посрещне българскитъ войски и да имъ събщи, че се предава, но тъй като въ това време българската артилерия стреляла, той се върналъ въ града и изпратилъ парламентьоръ да събщи, че Гарнизонътъ се предава на гърците. Въ това време въ града се чуваха чести пушечни гърмежи, а по цѣлото Солунско поле се забелязваше движение на гжсти и дълбоки колони. Това бѣха грѣцки войски, които отиваха да завладѣятъ града, и турски войски, които се предаваха. 50-и полкъ, не изминалъ и 2 клм., пакъ получи заповѣдъ да спре и да заеме позиция отъ дветъ страни на шосето. Полкътъ се развърна и зае позиция срещу казармитъ, около които се групираха голѣми маси турци. На позицията пристигнаха и 3 нескоростелни батареи. 49-и полкъ се спрѣ на втория хребетъ южно отъ Лайна.

Това спиране на бригадата навѣрно е извършено възъ основа писмото на грѣцкия диадохъ, писано на 26-и, а получено на 27-и октомври следъ пладне отъ началника на 7-а Рилска дивизия.

Почти въ сжщото време началникътъ на 7-а Рилска дивизия получи отъ началника на грѣцката 2-а дивизия следното писмо, писано презъ нощта срещу 27-и октомври:

„Турската армия отъ Солунъ и околността се предаде на грѣцката армия. Преустановете неприятелскитъ действия срещу тази армия.“

2-а бригада продължи настѣплението въ 2 колони. Пошитѣ пѣтища презъ планината, голѣмата каль, дъждътъ и голѣмата умора забавиха движението. 22-и полкъ измина едва 12 клм. и ношува въ Пазарлъж, а 14-и полкъ стигна въ Мутованли (Моравци).

1-а бригада тръгна от Дойранч и Владая и с усилен поход се насочи къмъ Солунъ, но поради калъта и дъжда успя да стигне съ авангарда си Хасанъ Абасъ, а съ главните сили — Акча Клисе, дето нощуваха.

Придаденият къмъ бригадата 2./5. ескадронъ въ 7 ч. 30 м. пр. пл. настъпи отъ Али Хаджаларъ за Солунъ. По пътя командирътъ на ескадрона узна, че турскиятъ гарнизонъ се предаде на гърците. Къмъ 3 ч. сл. пл. ескадронътъ стигна р. Галикъ. Тамъ пристигна и Сръбскиятъ коненъ полкъ. Една гръцка пехотна бригада пазеше брода на ръката. Българскиятъ ескадронъ и Сръбскиятъ коненъ полкъ бѣха спрѣни отъ гръцките войници по предизвикателенъ начинъ, и гръцкиятъ бригаденъ командиръ имъ събщи, че не могатъ да влѣзатъ въ града безъ разрешение отъ гръцкия главнокомандуващъ. Ескадронътъ и полкътъ се оттеглиха да нощуватъ въ Градоборъ, което село имъ бѣ определено отъ сѣщия бригаденъ командиръ.

Въ 4 ч. пр. пл. на следния день — 28-и октомврий — началникътъ на 7-а Рилска дивизия получи отъ гръцкия диадохъ следното писмо, писано предния день.

„Както Ви съобщихъ вчера, гр. Солунъ и турската армия се предадоха. Отъ тази сутринъ обезоръжаването на турската армия, изпразването на града и заемането на сѣщия отъ гръцките войски се започна. При все това командирътъ на турските войски се оплаква, че българските войски сѣ стреляли върху неговите войници, а споредъ акта на капитулирането, азъ съмъ ангажиранъ, щото турските войници да не бждатъ нападнати отъ съюзните войски. Моля да дадете необходимите заповѣди, щото съюзните войски да преустановятъ всякаво движение и да запазятъ такива позиции, че да бжде избѣгнатъ всѣки инцидентъ.“

Сѣщия день около 7 ч. пр. пл. 2./5. ескадронъ тръгна отъ Градоборъ за Солунъ. Командирътъ на ескадрона, майоръ Анастасовъ, разбра, че задържането на ескадрона миналия день е направено съ „коварна цель“, и затова настъпи усилено, и безъ да обръща внимание на гръцките биваци, влѣзе въ Солунъ въ 10 ч. 30 м. пр. пл., посрещнатъ съ голѣмъ възторгъ отъ населението. Близо до „Грандъ хотелъ“, единъ майоръ-гркъ му предаде заповѣдъ веднага да излѣзе отъ града. Ескадронниятъ командиръ изпрати офицеръ да вземе разрешение отъ гръцкия главнокомандуващъ, обаче офицерътъ се върна съ заповѣдъ да излѣзе отъ града. Подъ предлогъ да нахрани

конетъ, майоръ Анастасовъ разквартирува ескадрона въ близките ханове, като обезоръжи и изтика навънъ разни лица и стражари, постави часови на вратите и така остана въ града¹⁾.

И отъ 3-а бригада бѣха изпратени 2 дружини подъ командата на подполковникъ Тасевъ да влѣзатъ въ града, но тѣ бѣха срещнати отъ 2 гръцки дружини, и отъ началника на една гръцка дивизия, който заяви, че ще има бой съ ножове, ако се позволи на дружините да влѣзатъ въ Солунъ. Поради това, за да не произлѣзе междусоборенъ бой, началникътъ на дивизията разпореде дружините да се върнатъ при бригадата. Отъ 2-а бригада 22-и полкъ стигна и нощува въ Рахманлъ, а 14-и полкъ — въ Кукушъ.

1-а бригада съ усиленъ преходъ стигна въ 6 ч. сл. пл. предъ Солунъ и къмъ 12 ч. презъ нощта се разположи на квартири въ града.

На 29-и октомврий между българското и гръцкото командване бѣ постигнато съгласие, и българскиятъ престолонаследникъ, Н. Ц. Височество князь Борисъ, начело на 3-а дружина отъ 49-и полкъ и 2-а дружина отъ 50-и полкъ влѣзе въ града, посрещнати тържествено отъ населението и особено отъ българското. Рускиятъ броненосецъ въ пристанището поздрави Н. Ц. Височество съ 21 оржедейни изстрела.

¹⁾ Сръбскиятъ Дунавски коненъ полкъ получи заповѣдъ и още сѣщия день отъ Градоборъ замина за Прилепъ.

ГЛАВА VI.

Сражението при Битоля. — Настъплението на сърбитъ въ Западна Македония.

(Картограф. приложение № 1).

Проникване на сърбитъ въ битолско.

Настъплението на сърбитъ.

На 18-и октомврий Сръбското главно командване узна, че турцитъ сж отстъпили къмъ Прилепъ и Битоля. Въ това време армията бѣ съсредоточена въ областта Скопие — Велесъ. Главното командване заповѣда настъпление съ I армия къмъ Битоля, като насочи Конната, Моравската и Дринската дивизии първи призивъ презъ Велесъ — Прилепъ, а Дунавската дивизия първи призивъ презъ Криволакъ — Прилепъ. За осигуряване това движение отъ югъ бѣ изпратенъ Дунавскиятъ коненъ полкъ да разузнава по долината на р. Вардаръ презъ Демиръ Капия къмъ Солунъ. Тимошката дивизия втори призивъ остана около Велесъ.

Съюзната II армия, състоеща се отъ Тимошката дивизия първи призивъ и Дунавската дивизия втори призивъ, на 16-и октомврий бѣ оттеглена къмъ Гюешево и насочена къмъ Одринъ. Българската 7-а дивизия, както се каза, подчинена вече на Българското главно командване, продължи настъплението си въ долината на р. Струма и къмъ Солунъ.

Сръбската III армия настъпваше презъ Тетово — Кичево, западно отъ Скопие.

Турцитъ бѣха заели съ 15-а дивизия и съ Конната бригада прохода Велесъ — Прилепъ при чифл. Абди Паша, а съ 13-а дивизия — прохода Градско — Прилепъ северно отъ Плетваръ. Между двата прохода на пѣтя при Кръстецъ бѣха поставени 2 табора. Щипската редифска дивизия и 5-и стрелковъ полкъ бѣха въ корпусенъ резервъ при Прилепъ.

На 18-и октомври Србската конна дивизија со 1 баталјон пехота настъпи от Велес и на следниот ден наближи турската 15-а дивизија и започна пушечна стрелба. Конната дивизија се оттегли на југоисток, кај Плетвар, и откри фронта на Моравската дивизија први призиви, која идеше зад неа. На 20-и октомври србската колона от Градско наближи турската 13-а дивизија при Плетвар и откри артилериски огън по неа. 1 турска батареа отговори. Сѝдниот ден Дринската дивизија атакува, но без успѝх.

Между това въ Щаба на Вардарската армия бѝ получено донесение, че сѝрбитѝ настъпват кај Прилеп от север през Десово и следователно заплашват пѝтя на отстъпление. Командувачият Вардарската армия веднага изпрати въ тая посока отряд от Конната бригада, 39-и полк от 13-а дивизија и 1 полска батареа.

На 21-и октомври отрядът стигна и зае позиция при Дубнячани, обаче селяни съобщиха, че неприятелска конница со комитски чети настъпва кај Десово. Отрядът настъпи, като имаше 2-и табор въ авангард, и скоро се натъкна на пушечен и картечен огън от сѝрби, които бѝха заели позиция по висотата северно от Десово. Турският отряд се повърна на юг и после заобиколи откъм Браило. Командирът на Конната бригада изпрати 1 взвод напред да разузнае за противника. Взводът донесе, че противникът е 1 конен полк со 1 картечна рота. Тогава авангардният табор построи боев ред и настъпи срещу дѝсниот фланг на сѝрбитѝ, а батареата откри сполучлив огън по тѝх. Сѝрбитѝ избѝгаха набѝрже, като оставиха въ рѝцетѝ на турцитѝ 40 коня, натоварени со патрони и други припаси.

Боят въ проходѝтѝ.

Между това боят на турската 13-а и особено на 15-а дивизија въ проходѝтѝ продължаваше. Срецу тѝх се бѝха разгѝнали Моравската и Дринската дивизии и колоната от Градско. Но след като бѝ изпратен отрядът въ Десово, турската 13-а дивизија се отслаби тѝрде много, и на Крѝстѝ — позицията между двата прохода — на мѝсто 2 остана само 1 табор от 38-и полк, а при това съставът на таборитѝ бѝше почти равен на рота по военновремен състав. Казаният табор бѝ оставил на позицията си само 1 рота, а другитѝ роти бѝха въ поддръжка въ Крѝстѝ. Един сѝрб-

ски баталјон атакува ротата и я обѝрна въ бѝгство, преди тя да бѝде подкрепена.

Тѝ като от Крѝстѝ сѝрбитѝ заплашваха тила и на 2-ѝ турски колонии, то по заповѝд от командувачия армията на 22-и октомври турцитѝ контратакуваха и со голѝми усилия и загуби си взеха назад Крѝстѝ.

Обаче през ноцѝта срещу 23-и октомври поради лошата охрана сѝрбитѝ изненадаха турската 15-а дивизија, така че взеха на 1 рота орѝжието, небутнато со рѝжа. Тогава 15-а дивизија отстъпи и разбира се откриваше фланга и тила на 13-а дивизија. Поради това командувачият армията на разсѝмване съобщи за положението на началника на 13-а дивизија и му заповѝда да отстъпи веднага през Прилеп. Началникът на 13-а дивизија постави 1 табор и 1 батареа да задѝржат противника откъм Велес и разпореде за отстъпление.

15-а дивизија отстъпи по посока Прилеп — Битола, а 13-а — по посока Прилеп — Добрушево; на Десовския отряд бѝ дадена заповѝд да се събере при Сѝгово.

До Прилеп турскитѝ части от чифл. Абди Паша и Плетвар отстъпиха под огъна на сѝрбската артилерия и се разстроиха, но отатѝк Прилеп, след като излѝзоха от обѝга на артилерискиот огън, тѝ се устроиха.

Боят при Кичево.

След поражението при Куманово VII корпус разбѝт отстъпи на запад като остави въ рѝцетѝ на неприятеля голѝма част от артилерията и почти всички бойни и хранителни припаси. Отстъплението бѝ извършено въ пѝлно безредие, и тѝ като сѝрбитѝ не преследваха, корпусът започна да се събира въ Тетово. На прѝво време турцитѝ успѝха да устроят един отряд от 1,500 души, со който заеха проходѝтѝ кај Скопие. До вечерѝта и през ноцѝта пристигнаха още войници и нѝкои части и на 16-и октомври корпусът състави 1 сборен полк, сборна дивизија на Юсуф Зия бей и 19-а дивизија, обаче дивизиитѝ бѝха по-малки и от полк. Сборната дивизија веднага замина за Гостивар, а останалитѝ части под прикритието на ариергарда трѝгнаха за сѝдниот град на 17-и октомври.

На 18-и октомври Пионерният баталјон и Сборната дивизија заминаха за Кичево, за да поправат пѝтя. На 19-и октом-

врий тръгна и 19-а дивизия съ 38 орджия за Кичево; към нея се присъедини и пристигналият от Качаник отряд от 1 таборъ и 1 планинска батарея. Валеше силен дъжд и пътят се обърна въ благо. Ариергардът на дивизията бѣ достигнатъ и атакуванъ отъ авангарда на Моравската дивизия втори призвъ, която вѣроятно настѣпваше следъ отряда, отстъпващъ отъ Качаникъ. Турцитѣ безъ малко щѣха да оставятъ орджията, които благодарение настойчивостта на началника на Щаба на корпуса бѣха спасени. На 21-и октомврий вечерта дивизията стигна въ Кичево.

На следния денъ сутринта съгласно получената заповѣдь артилерията бѣ изпратена въ Битоля. На корпуса бѣха оставени само 2 батареи — съразмѣрно съ числеността му.

При Кичево, макаръ че бѣ заповѣдано не бѣха взети охранителни мѣрки. Всички части бѣха навлѣзли въ града и се бѣха размѣсили. При това положение авангардът на сърбитѣ се приближи незабелязано и откри артилерийски огънь по града. Произлѣзе паника. Часть отъ войницитѣ грабѣха коне и коли отъ обозитѣ и тръгнаха съ тѣхъ да бѣгатъ за Битоля. Обаче дадена бѣ заповѣдь да се стреля надъ главитѣ имъ. Въпрѣки това часть отъ бѣгълцитѣ особено албанцитѣ ограбиха обоза и избѣгаха.

Докато ставаше това, Пионерниятъ батальонъ, който бѣ въ северния край на града, излѣзе при гробищата и приготви окопи, които бѣха заети отъ нѣколко роти, събрани изъ улицитѣ отъ офицеритѣ. По-късно се повърнаха и избѣгалитѣ, и следъ 2 часа редътъ бѣ възстановенъ. Дветѣ батареи излѣзоха на открита позиция задъ гробищата и откриха огънь. Сръбската батарея дълго време търси турската и най-после я намѣри, обаче и тя сама се откри, та турскитѣ батареи я принудиха да млъкне и да промѣни позицията си. Неуспѣхътъ на сръбската артилерия окуражи турцитѣ, които, усилены съ мѣстни доброволци, настѣпиха. „Въ противоположностъ на албанцитѣ, които водѣха политика да се въздържатъ отъ войната, — пише Бекиръ Съдж — кичевското мохамеданско население, което говори български, показва голѣмо старание и куражъ. 8 — 10-годишни момичета и момчета и жени съ кутии муниции и стомни съ вода въ рѣце, подъ неприятелския огънь достигаха чакъ до стрелковитѣ вериги и даваха на аскера вода, хлѣбъ и муниции. Подобно нѣщо мисля никжде другаде не се е случило.“

Сърбитѣ — пехота усилена съ български и сръбски комити — бѣха принудени да отстъпятъ.

На 23-и октомврий сражението продължи успѣшно за турцитѣ. Командирътъ на корпуса бѣ намислилъ да настѣпи срещу сърбитѣ. Обаче съ падането на Прилепъ и оттеглянето на Вардарската армия къмъ Битоля, пътятъ на отстъплението му къмъ последния градъ се заплашваше, та поради това корпусътъ само отбиваше атакитѣ на сърбитѣ. Привечеръ командирътъ на корпуса даде заповѣдь за отстъпление, като изпрати най-напредъ обоза. Въ табора, оставенъ да прикрива отстъплението, произлѣзе безредие, и 30—40 души паднаха въ пленъ.

Турцитѣ изгубиха 3 офицера ранени и 60 — 70 войника убити, ранени и изгубени.

Следъ боя подъ силенъ снѣгъ корпусътъ отстъпи при Битоля необезпокояванъ и се разположи по квартира въ района Кукурѣчани — Лисолай — Драгожани — Кочища.

Боятъ при Алинци.

(Картограф. прилож.
№ 24).

Следъ като сръбската I армия слѣзе въ Прилепско поле, положението на турцитѣ на Западния театъръ бѣше следното: VI корпусъ бѣ изпратенъ срещу гърцитѣ и водѣше успѣшни бойове противъ тѣхъ къмъ Суровичъ. VII корпусъ бѣ отстъпилъ на Прибилци, а V корпусъ, както се каза, отстъпваше за Битоля. Поради това, както изглежда, на Вардарската армия, която сега състоеше отъ V и VII корпуси, бѣ заповѣдано да не влиза въ сериозно сражение, за да бѣде избѣгнато повторното разпрѣсване на частитѣ и изплъзването имъ отъ рѣцетѣ на началницитѣ, та да може съ тѣзи войски да бѣде дадено решително сражение при Битоля.

Обаче командувачиятъ Вардарската армия въпрѣки тая заповѣдь навѣрно поради това, че сърбитѣ не преследваха, реши да заеме позиция на удобнитѣ Алински висоти, и като задържи сърбитѣ тамъ съ V корпусъ, съ VII да атакува дѣсния имъ флангъ. Но тъй като VII корпусъ бѣше още далечъ — 45 км., на V корпусъ бѣ заповѣдано, ако сърбитѣ предприематъ настѣпление съ по-голѣми сили, да отстъпи къмъ Битоля.

Презъ нощта срещу 24-и октомврий позицията бѣ заета и укрепена. 13-а дивизия зае дѣсния участъкъ, като имаше въ 1-а линия 37-и и 38-и полкове: задъ последния бѣха заели

позиция планинските батареи. Въ 2-а линия бяха 39-и полкът и 13-и стрелковъ таборъ. 15-а дивизия зае лѣвия участъкъ, като имаше въ 1-а линия 43-и и 44-и полкове. Задъ 1-я заеха позицията полските батареи. 45-и полкътъ бѣше въ 2-а линия на дивизията, а 5-и стрелковъ полкътъ бѣ резервъ на корпуса, задъ срѣдата на бойния редъ.

На 24-и октомврий Дринската и Моравската дивизии първи призивъ и Конната дивизия настѣпиха отъ Прилепъ. Макаръ че сѣрбитѣ разполагаха съ 2 полка дивизионна конница и цѣла конна дивизия, изглежда че сж били изненадани отъ пришествието на турцитѣ при Алинци. Боятъ почна изненадано за сѣрбитѣ и особено за Дринската дивизия, която настѣпваше по шосето.

Турцитѣ бѣха успѣли да заематъ бойната линия, и посрещнаха натиска на сѣрбитѣ съ голѣмо хладнокрѣвие, обаче турскиятъ 44-и полкътъ бѣ закѣснѣлъ за заеме опредѣления му на лѣвия флангъ висоти, които при това сж издадени напредъ, и сѣрбските вериги ги заеха преди турцитѣ да стигнатъ до тѣхъ. Като се усилиха сѣрбитѣ на тия висоти, отхвърлиха 44-и полкътъ, и като заплашиха фланга на 45-и полкътъ, къмъ 2 ч. сл. пл. принудиха 15-а дивизия да отстъпи въ безредие. Моравската дивизия, която се бѣ разгънала вдѣсно, закѣснѣ, и не успѣ даже да открие огънь. Командирѣтъ на корпуса и началникѣтъ на 13-а дивизия изпратиха офицери да спиратъ бѣгашитѣ и да ги връщатъ. Но всички усилия останаха напусто. Скоро и 13-а дивизия се зарази — напустна позицията и излѣзе отъ ржцетѣ на началникѣтъ си. Остана въ редъ само резервътъ — 5-и стрелковъ полкътъ и той стѣпка по стѣпка прикриваше отстъплението, което се извършваше при крайно неблагоприятни условия. Частитѣ при отстъплението така се разстроиха, че офицеритѣ не можахъ да събератъ поне една група отъ десетина войника, за да изтикать една българска комитска чета, която бѣ заела една къща въ тила на турската позиция и оттамъ поражаваше отстъпващитѣ.

Прѣснатитѣ турски части се упѣтиха къмъ единствения мостъ на р. Черна, която бѣ мѣчнопроходима за пехотата и то само на нѣкои мѣста. На моста още преди боя командирѣтъ на полка бѣ поставилъ конници да не пропушатъ никого да минава. Обаче още въ началото на боя обозитѣ се насочиха къмъ моста, и когато частитѣ стигнаха до него, той бѣ така задрѣ-

стенъ, че войницитѣ само на групи се промѣкваха между колитѣ. Щабѣтъ на 13-а дивизия се принуди да мине рѣката въ бродъ. Сѣрбитѣ не преследваха, та благодарение на това V корпусъ успѣ да се оттегли и се разположи по висотитѣ 2 клм. южно отъ моста. Обаче презъ нощта поради голѣмия студъ 1 полкътъ се оттегли къмъ Битоля, а следъ него се повлѣкоха и останалитѣ части и се разположиха въ района Горно и Долно Оризари — Кукурѣчани. На казанитѣ висоти остана само ариергардъ при Петилапския ханъ.

Загубитѣ на сѣрбитѣ сж 142 убити и 1236 ранени. Загубитѣ на турцитѣ не сж известни; на бойното поле сж намѣрени 240 трупа. Сѣрбитѣ взеха 3 орджия и 1 картечница.

Сражението при Битоля.

(Картограф. приложение № 25).

Разпореждания на турското командване.

Сѣрбитѣ дадоха достатъчно време на турцитѣ да се събератъ и устроятъ при Битоля и даже да разбиятъ гърцитѣ, които настѣпваха отъ югъ. Обаче числениятъ съставъ на турскитѣ части бѣ много намаленъ: V корпусъ — 12,324 души съ 49 орджия; VI корпусъ — 8,217 съ 33 орджия; VII корпусъ — 7,323 съ 15 орджия; Конната бригада — не повече отъ 800 души съ 1 орджие; Отрядѣтъ на Фетхи бей — 1,500 души; всичко около 30,000 души съ 98 орджия.

Турцитѣ се опитаха да използватъ населението, обаче битолчани, намѣсто да се озоватъ на позива, подадоха молба до командувачия армията да не дава сражение около града. И селата не можеха да бждатъ използвани, защото по-голѣмата частъ отъ тѣхъ бѣха въ сѣрбски ржце.

На 25-и октомврий V корпусъ зае линията 1 клм. южно отъ Могила, до висотитѣ при Кукурѣчани. VII корпусъ пристигна и получи заповѣдь да заеме линията Кукурѣчани — Кочише. VI корпусъ, следъ като разби грѣцкия отрядъ при Суровичъ, остави тамъ 17-а дивизия, а 16-а, 18-а и Битолската редифска дивизии се разположиха въ Горно и Долно Оризари, като общъ резервъ.

Тѣй като разузнаването на турската конница не даде никакви резултати, отъ турска страна бѣха предприети усиленни рекогносцировки. На 28-и октомврий отрядъ отъ 39-и полкътъ съ

1 планинска батарея настъпва към Беранци, стигна Паша Сърпче и зае възвишението при него. Отрядът се удостовери, че 1 сръбски пехотен полк се е укрепил по дъсния бръг на Черна, на линията Новоселени — Лознани и на югозапад.

На 31-и октомври бѣ забелязанъ бивакъ на 1 артилерийски полкъ при Тополчани и настѣпление на 1 голѣма колона отъ Прилепъ. 1 ескадронъ, изпратенъ да разузнава къмъ с. Свети Тодоръ, откри, че сръбски пехотенъ полкъ миналъ моста при Пашано Руфци. Отрядъ отъ VI корпусъ настѣпи отъ Новаци къмъ Будакаръ — Муса Оба (Мусинци). Когато стигналъ къмъ Влахларъ и Мегленци, забелязалъ, че насреща му настѣпва сръбски отрядъ отъ полкъ конница, полкъ пехота и 2 батареи. Отъ населението изобщо узнали, че въ околноститъ на Алинци, Тополчани и Марулъ се намирили сръбскитъ главни сили. За разузнаване въ северозападна посока и за действие въ фланга и въ тила на противника бѣ изпратенъ по-рано отрядъ отъ 3 3 табора жандармерия къмъ Дървеникъ — Моргашево — Гопешъ, който донесе, че мѣстността до Прибилци е очистена отъ чети и нѣма сръбска редовна войска.

На 1-и ноември Конната бригада бѣ изпратена да разузнава зоната Аккечели — Паша Сърпче — Дървеникъ и предъ по-голѣми неприятелски сили да се оттегли на западъ, къмъ Гопешъ. VI корпусъ се премѣсти на лѣвия флангъ, въ района Рамна — Лера — Доленци, за да прикрива лѣвия флангъ и осигури съобщението съ Ресенъ. Отрядътъ къмъ Новаци остана въ разпореждането на командира на V корпусъ. Мѣстна чета настѣпи отъ Дървеникъ и води 8 часа бой съ частъ отъ турския жандармерийски отрядъ и привечеръ тя се оттегли въ Лопатица. Въ сѣщото време разездитъ донесоха, че 3 полка сърби настѣпватъ по фронта Дървеникъ — Паша Сърпче — Аккечели и че 2 ескадрона и задъ тѣхъ пехотна колона настѣпватъ отъ Прибилци и сѣ стигнали до хана Мраморица (Ючъ ханларъ). Въ сѣщото време турскиятъ жандармерийски отрядъ въ Гопешъ ималъ среща съ сръбска конница и мѣстни чети, които настѣпвали откъмъ Боища, и ги прѣсналъ.

Тѣзи бѣха сведенията, които дадоха разузнаванията. Отъ тѣхъ турцитъ узнаха само посокитъ, по които настѣпватъ сърбитъ.

Въ сѣщность срещу Битоля настѣпваха по лѣвия бръгъ на р. Черна Конната дивизия — къмъ Бродъ и Леринъ (Флорина) и Дунавската дивизия първи призивъ — къмъ Новаци;

по дѣсния бръгъ на р. Черна — Дринската дивизия първи призивъ и западно отъ нея — Моравската дивизия първи призивъ. Откъмъ Гостиваръ — Прибилци настѣпваше Моравската дивизия втори призивъ и български комитски чети. Въ втора линия, при Прилепъ, се събираше Тимошката дивизия втори призивъ. Освенъ това участие въ боя взеха Гаубичниятъ и Тежкитъ артилерийски полкове и български и сръбски комитски чети. Всичко по сръбски източници: 59,000 яушки, 3,000 сабли, 94 картечници, 112 полски, 11 планински, 8 гаубични и 23 крепостни оръжия се готвѣха да атакуватъ 30,000 строеви и нестроеви турци.

Настѣплението на сърбитъ. За 2-и ноември командуващиятъ Вардарската армия заповѣда: въ случай че противникътъ атакува, V и VII корпуси ще спиратъ неприятеля по фронта, а VI корпусъ (лѣвиятъ флангъ) съ отрядъ, който ще пристигне отъ Ресенъ, ще настѣпватъ. На 2-и ноември боята започна на турския лѣвъ флангъ, обаче първи настѣпиха сърбитъ.

Моравската дивизия втори призивъ, която настѣпваше отъ Прибилци, бѣ разположила при хана Мраморица батареи, които обстрелваха пространството северно отъ Черневци, а следъ това настѣпи къмъ това село и къмъ Лопатица съ пехотата си. Въ Лопатица се намираха 1 турско жандармско отдѣление и Конната бригада; отдѣлението се оттегли къмъ Сѣкирани и тамъ зае позиция, за да попрѣчи на сърбитъ да минатъ Шемница, а бригадата съгласно дадената ѝ заповѣдъ трѣгна за Гопешъ, обаче къмъ Черневци се натъкна на огъня на настѣпващата сръбска пехота и отстъпи въ Сърпци.

При Облаково турцитъ имаха 2 табора съ 1 планинска батарея, която откри огънь противъ настѣпващитъ сърби, но батареитъ на последнитъ, които навѣрно се бѣха приближили, я заставиха да млъкне. Сърбитъ минаха р. Шемница, наближиха Облаково, откриха пехотенъ огънь и се ограничиха съ това.

Въ сѣщото време 1 сръбски отрядъ настѣпи отъ Боища къмъ Гопешъ и прогони оттамъ 1 турско жандармско отдѣление. Срещу този отрядъ настѣпи 1 турски отрядъ отъ 2 стрелкови табора и 1 планинска батарея, които накаралъ сърбитъ да се отдрѣпнатъ и да заематъ позиция при Гопешъ, дето се почна

бой. Въ същото време навърно тамъ близо бѣха изпратени безъ прикритие 2 планински батареи, които се натъкнаха на сърби и паднаха въ пленъ.

Привечеръ 1 сръбски коненъ полкъ настѣпи отъ Лопатица къмъ Лисолай, но 1 турска планинска батарея при Драгожани откри огънь по него и го принуди да се оттегли къмъ Черневци.

И така сръбитѣ атакуваха лѣвия флангъ на турцитѣ и заплашиха сериозно пѣтя за отстъпление на турцитѣ. Поради това отъ турска страна последваха категорични заповѣди до командира на VI корпусъ да се държи опорно и особено да държи до последна крайностъ висотата при Облаково. Командирътъ на корпуса разпреди 16-а дивизия да заеме линията Облаково — Стрежово. Освенъ това предвидъ важността на фланга, който бранѣше пѣтя за отстъплението къмъ Албания, командувачиятъ армията го усили: 1) съ отряда отъ Ресенъ и 2) съ отряда отъ VI корпусъ, оставенъ при Новакъ и смѣненъ съ части отъ V корпусъ. Двата отряда пристигнаха въ Доленци на крайния лѣвъ флангъ. Заповѣдано бѣ на лѣвия флангъ да има значителенъ резервъ, който въ случай на нужда да помогне на VII корпусъ.

На 3-и ноемврий, докато турската 16-а дивизия се намери да заеме линията Облаково — Стрежово, сръбитѣ атакуваха и превзеха висотата при Облаково. Впрочемъ 16-а дивизия малко можеше да помогне, защото броеше всичко 2,019 души.

Въ същото време сръбитѣ атакуваха и отблъснаха турския отрядъ при Гопешъ, но турцитѣ успѣха да заематъ позиция на по-задните висоти.

Сжщия день сръбитѣ настѣпиха и срещу дѣсния флангъ: при Могила — 1 батальонъ и при Трънъ — 1 батальонъ. Но тѣзи опити, които изглежда сж били усилены разузнавания, бѣха отбити отъ V корпусъ. Сжщия день бѣ констатирано, че при Новакъ е заела позиция сръбска пехота, подкрепена съ артилерия.

Голѣмата активностъ на сръбитѣ срещу твърде важния лѣвъ флангъ и бездействието имъ срещу центъра и дѣсния флангъ принудиха командувачия Вардарската армия презъ нощта срещу 4-и ноемврий да разпреди: V и VII корпуси да оставятъ по 1 дивизия на фронта, за да задържатъ неприятеля, а останалитѣ части да усилятъ лѣвия флангъ и заедно съ него да атакуватъ сръбския дѣсенъ флангъ.

Между това и сръбитѣ взеха съответни мѣрки. Вечерта на 3-и ноемврий Щабътъ на I армия заповѣда на началника на Тимошката дивизия втори призивъ, да вземе 8-и полкъ отъ Дунавската дивизия, наскоро пристигналия 14-и полкъ втори призивъ и 2 батареи отъ своята дивизия и съ тѣхъ да заеме фронта на Дринската дивизия първи призивъ отъ Беранци до Кьошли, като открие връзка съ Дунавската дивизия при Чаирларъ, а съ Дринската дивизия — при в. 1200. На Дринската и Моравската дивизии първи призивъ заповѣда да се премѣстятъ на западъ. На всички дивизии заповѣда да атакуватъ, освенъ на Тимошката, която трѣбваше да прикрива тежката и гаубичната артилерия, разположена на позиция при Петилапъ, и да осигурява съобщението съ Прилепъ.

Боят на 4-и ноемврий. На 4-и ноемврий къмъ 11 ч. пр. пр. 14-и полкъ втори призивъ смѣни 4-и полкъ първи призивъ при Могила, а 8-и полкъ втори призивъ смѣни частитѣ отъ Дринската дивизия западно отъ пѣтя Битоля — Прилепъ. Поради силния дъждъ, който не преставаше да вали, рѣката Шемница се бѣ разлѣла, така че движението тукъ бѣ възможно само по шосето.

Навърно следъ като бѣ смѣнена, пехотата отъ Дринската и Моравската дивизии първи призивъ се насочи по-назападъ, къмъ своя дѣсенъ флангъ, дето турцитѣ напиха повече. При това Моравската дивизия остави всичката си артилерия — 7 батареи, а Дринската — само 1 отдѣление въ района на Тимошката дивизия първи призивъ. Около Петилапъ се бѣ събрала много артилерия — Тежкиятъ и Гаубичниятъ полкове и 12 леки батареи, и тъй като по-голѣмата частъ отъ полскитѣ батареи бездействуваха на очаквателна позиция, по заповѣдъ отъ началника на Тимошката дивизия втори призивъ 4 полски батареи заеха позиция източно отъ шосето Прилепъ — Битоля и откриха огънь.

Къмъ 1 ч. сл. пл. пристигна командувачиятъ I армия — престолонаследникътъ князь Александъръ — при Тимошката дивизия и се спрѣ да следи боя отъ наблюдателния пунктъ на Тежкия артилерийски полкъ.

Въ това време 13-а дивизия отъ V корпусъ и частъ отъ VII корпусъ трѣгнаха да усилятъ VI корпусъ. Последниятъ съ подкрепленията отъ VII корпусъ, безъ да дочака 13-а дивизия,

премина въ контъратака и успѣ да изтика сърбитѣ, които настѣпваха отъ Облаково къмъ висотата 1150, и ги отхвърли на висотитѣ западно отъ линията Облаково — Лера. Но въпрѣки това сърбитѣ бѣха успѣли да напреднатъ южно отъ Гопешъ, до шосето за Ресенъ, и 1 пехотенъ батальонъ зае кулата при Гявата.

Обаче, докато ставаше това на лѣвия флангъ и докато 13-а дивизия отъ V корпусъ бързаше къмъ сѣщия флангъ, сърбитѣ — навѣрно Дринската дивизия — атакуваха позицията на турцитѣ при Драгожани; тѣ разбиха и обърнаха въ бѣгство 4 табора, които заемаха линията отъ Драгожани на изтокъ, и плениха 1 полска и 1 планинска батареи, разположени при селото. Въ сѣщото време сръбската артилерия отблъсна табора при Трънъ, който отстъпи южно отъ Карамана.

Откъмъ Новакъ сърбитѣ настѣпиха презъ равнината, която поради наводнението се бѣ обърнала въ езеро. Сръбскитѣ батареи при Новакъ подкрепиха атаката и обстреляха Битоля. Въпрѣки усилията на офицеритѣ, които съ оржие въ ръка тикаха веригитѣ напредъ, поради силния артилерийски огънь атаката не успѣ.

Турската 13-а дивизия съ 5-и стрелковъ полкъ, движейки се къмъ лѣвия флангъ, бѣ стигнала Превалецъ. Тукъ тя получи заповѣдъ да върне 3 табора на линията Драгожани — Трънъ, дето сърбитѣ бѣха успѣли да отхвърлятъ турцитѣ. Началникътъ на дивизията по недоразумение остави 1 табора при Превалецъ, а съ останалитѣ части се върна обратно и настѣпи срещу Дринската и Тимошката дивизии. Тѣй като фронтътъ предъ Тимошката дивизия бѣ залѣнъ съ вода и движението бѣ възможно само по шосето, тамъ настѣплението не успѣ. Срещу Дринската дивизия турската контъратака не само ограничи успѣха, но постави тая дивизия въ такова негодно положение, че презъ нощта началникътъ на дивизията бѣ принуденъ да отиде лично при началника на Тимошката дивизия и да му поиска полкъ подкрепление. Последниятъ по заповѣдъ отъ Щаба на I армия на следната сутринъ му изпрати 8-и полкъ, а на мѣстото му постави току-що пристигналия 15-и полкъ.

Презъ нощта срещу 5-и ноемврий командуващиятъ Вардарската армия разпореди лѣвиятъ флангъ да настѣпи съ дѣсното си крило и да отблъсне противника до линията Лера — Гопешъ, а съ лѣвото си крило да осигури шосето за Ресенъ.

Отстъплението на турцитѣ на 5-и ноемврий.

На 5-и ноемврий сърбитѣ отъново настѣпиха отъ северозападъ срещу тоя корпусъ, къмъ висотата 1150 и къмъ Доленци, но посрещнати съ силенъ артилерийски и пехотенъ огънь, тѣ бѣха отхвърлени. Даже сръбскиятъ батальонъ, който заемаше Гявата, бѣ принуденъ да напустне прохода и да се оттегли на северъ. Обаче тъкмо по това време бѣ получено известие, че VII корпусъ е разбитъ, и отстъпва.

Още сутринта сърбитѣ бѣха извадили на позиция при Новаци около 5 батареи, и подготвиха атаката, като биеха дветѣ турски батареи при Чекърчи, но стрелбата имъ не бѣ сполучлива, и опитътъ на сърбитѣ да настѣпятъ презъ моста при Новаци не успѣ.

Обаче срещу центъра, при Петилапския ханъ, сърбитѣ, както се каза, бѣха окопали всички орджия на Тежкия и Гаубичния полкове и около 30 полски орджия и съ тѣхъ обстрелваха фронта на отслабения турски VII корпусъ, който въ сѣщото време бѣ атакуванъ отъ Моравската и усилената Дринска дивизии. За 14 орджия нѣмаше мѣсто, и тѣ стоеха на очаквателна позиция. Пехотата отъ VII корпусъ не издържа огъня на артилерията и натиска на пехотата и се разбѣга, като се оттегли по пѣтя за Ресенъ.

Въ това време загина мѣстнически отъ ржцетѣ на собственихъ си войници-албанци командирътъ на корпуса, Фетхи паша, навѣрно когато се е мѣчелъ да задържи бѣгълцитѣ. Въ 3 ч. сл. пл. корпусътъ бѣ въ пълно отстъпление, което се предаде на сѣднитѣ части.

За прикриване отстъплението 2 батареи отъ V корпусъ заеха позиция западно отъ шосето Битоля—Прилепъ, и спираха сърбитѣ, но следъ като последнитѣ излѣзоха на позицията на VII корпусъ и оттамъ започнаха да биятъ батареитѣ и въ сѣщото време настѣпиха отъ Трънъ и заеха Карамана, V корпусъ отстъпи по пѣтя за Леринъ. При това нѣкои предници бѣха избѣгали заедно съ обозитѣ, та орджията имъ паднаха въ пленъ.

Трѣбва да се има предвидъ, че въ това време гръцкитѣ главни сили настѣпваха отъ Солунъ за Леринъ, и бѣха стигнали Острово, поради която причина турцитѣ трѣбваше и безъ това да отстъпятъ и навѣрно сѣ били направени разпорѣждания въ тоя смисълъ.

Отъ бѣгството на VII корпусъ се зарази и дѣсниятъ флангъ на VI корпусъ, обаче благодарение енергията на командира на корпуса, Джавидъ паша, неговитѣ части, а така сѣщо и близкитѣ части отъ VII корпусъ успѣха да отстѣпятъ презъ прохода Гявато. Но тамъ, поради това че изпратениятъ турски отрядъ се бѣ оттеглилъ преждевременно, турцитѣ бѣха обстреляни отъ сърбитѣ, разположени въ близката гора. По тази причина обозитѣ бѣха изпратени презъ планинския пѣтъ южно отъ шосето.

На 6-и ноемврий VI корпусъ и прѣснатитѣ части отъ VII корпусъ подъ прикритието на ариергардъ се събраха и устройоха въ Ресенъ.

Частитѣ отъ V корпусъ отстѣпиха за Леринъ и оттамъ — за Корча, но тъй като първиятъ мостъ на пѣтя Леринъ — Корча бѣ повреденъ и артилерията не можа да мине, то по заповѣдь орджията бѣха разрушени съвършено и изоставени въ Кенали.

На 7-и ноемврий сърбитѣ влѣзоха въ Битоля, прѣсрещнати съ възторгъ отъ гражданитѣ и съ викове „да живѣе свободата!“.

V корпусъ отстѣпи по шосето за Корча, и понеже пѣтятъ бѣ повреденъ, той бѣ принуденъ да изостави и последнитѣ 2 орджия, които му бѣха останали. VI и VII корпуси подъ командата на Джавидъ паша се оттеглиха отъ Ресенъ за Корча презъ прохода Стеня, между Охридско и Прѣспанско езера.

V корпусъ къмъ 11-и ноемврий стигна въ Корча, следванъ, но необезпокояванъ отъ гърцитѣ, които заеха Биглища и Костуръ, и тамъ се спрѣха.

Сръбски авангардъ бѣ успѣлъ да настигне V и VI корпуси, обаче ариергардътъ на корпуситѣ при Стенския ханъ зае позиция и задържа сърбитѣ. Въ това време Джавидъ паша получи предложение чрезъ единъ сръбски генералшабенъ майоръ да се предаде, но той отказа категорично.

Когато остатѣцитѣ на тѣзи 2 корпуса наближиха Корча, командуваниятъ Западнитѣ турски войски постави нѣколко щабни офицери съ войници да спиратъ войницитѣ и да устройатъ частитѣ, които отстѣпиха въ пълно безредие на тѣлпи. Обаче въпрѣки усилията на офицеригъ тая мѣрка предизвика по-голѣмо безредие, защото изгладнѣлитѣ войници, като видѣха, че кордонътъ не ги пуца въ града, образуваха чети и трѣгнаха по близкитѣ села, а оттамъ нахлуха въ града, и навалицата стана невъобразима. Поради разкъсването на органическата

връзка началството нѣмаше никакво влияние. Уплашено, градското население затвори дюкянитѣ си и се изпокри по къщитѣ. Назначени бѣха командантъ на града, районни команданти и други органи, но и тѣ не можаха да възстановятъ реда. Най-после на 11-и ноемврий командирътъ на VI корпусъ, Джавидъ паша, назначи нѣколко офицерски патрула, издаде заповѣдь за военно положение, заповѣда на търговцитѣ да отворятъ дюкянитѣ и заплаши съ най-строгъ наказание ония, които грабятъ. Редътъ бѣ възстановенъ, и частитѣ устройоха.

Следъ това командуваниятъ Вардарската армия заповѣда V корпусъ да заміне за Бератъ, а остатѣцитѣ на VI и VII корпуси — за Лѣсковикъ, като се остави силенъ ариергардъ, който да задържа противника, и като се изпрати отрядъ въ Аргирокастро.

На 15-и ноемврий V корпусъ стигна въ Клисуря и следъ 1 день почивка стигна въ Бератъ, а отрядътъ на Джавидъ паша стигна въ Лѣсковикъ. По тоя начинъ остатѣцитѣ отъ Вардарската армия заеха областта северозападно отъ Янина и осигуриха съобщението на областта съ Албания.

Загубитѣ на сърбитѣ, споредъ полковникъ Boucaille¹⁾, сж 8,000 убити и ранени, а споредъ полковникъ Immanuel²⁾ — 3,500 убити и ранени.

Турцитѣ изгубиха, пакъ по сръбски източници: споредъ първия — 10,000 убити и ранени и 10,000 пленени, а споредъ втория — 7,000 убити и ранени и 8,000 пленени. Освенъ това турцитѣ изгубиха 57 орджия заедно съ разрушенитѣ въ Кенали.

Съдействието отъ гръцката армия.

Радостта на гърцитѣ за лекото заемане Солунъ бѣ смутена отъ известието за поражението на гръцката дивизия при Баница. Диадохътъ остави 1-а, 2-а и 7-а дивизии въ Солунъ, а съ 3-а, 4-а и 6-а дивизии трѣгна на 1-и ноемврий съ усилен преходъ къмъ Битоля, за да възстанови честта на гръцкото оржие. 4-а дивизия бѣ насочена къмъ Кожани да усили отстѣпилата тамъ 5-а дивизия, а останалитѣ 2 — къмъ Воденъ — Леринъ. На 5-и ноемврий, когато турцитѣ започнаха да отстѣпватъ, гръцката северна колона бѣ стигнала северния край на Островско езеро.

¹⁾ „La Guerre Turco-Balkanique 1912. Thrace-Macédoine-Albanie-Epire. Paris, 1913“. Страница 114.

²⁾ „La Guerre des Balkan de 1912—1913. 4-e Volume. Paris, 1914“. Страница 139.

Както се каза, турският VI корпус, след като разби гръцката 5-а дивизия, бързо се премести и взе участие въ решителното сражение при Битоля, като остави при Баница — Екши Су само 18-а дивизия.

Гърците атакуваха тая дивизия съ 3-а и 6-а дивизии отъ изтокъ и съ 4-а и 5-а дивизии отъ югъ и следъ кратки бойове на 5-и ноемврий при Острово, Горничево и Кирли Дербентъ, южно отъ Баница, на следния день тѣ заеха отново Баница, а на 7-и ноемврий, следъ като съкрушиха една енергична съпротива на турците, влѣзоха малко по-рано отъ сърбите въ Леринъ. Очевидно, гърците бѣха захванали или по-добре слабата турска 18-а дивизия ги задържа тъкмо толкова, колкото време бѣ необходимо на турския V корпусъ да се изтегли отъ Битоля презъ Леринъ.

ГЛАВА VII.

Действията въ Южна Албания.

Настъпление на гърците въ Албания.

Настъпление въ Епиръ. За настъплението въ Епиръ гърците бѣха отделили само 8-а дивизия подъ началството на генералъ Сапунджакисъ. Къмъ дивизията бѣха придадени критски доброволчески отряди и италиянци подъ началството на Римския графъ. Освенъ това дивизията презъ течение на военните действия се усиляше постоянно съ новоставени резервни части. Къмъ дивизията бѣха придадени и 4 10·5-см. Крупови нескорострелни орждия.

Срещу тѣзи гръцки сили турците разполагаха съ 23-а нисамска и Янинската редифска дивизии, които бѣха твърде слаби и броеха дветѣ заедно около 10,000 души. Но затова пъкъ и тѣ бѣха усилены съ значително число албанци-доброволци. Опора за турците и главенъ обектъ за гърците бѣ крепостъта Янина, която владѣе цѣлата областъ. Турците държеха главните си сили въ тая крепостъ, а границата прикриваха съ отделни слаби отряди.

За първа цель гърците си поставиха да осигурятъ отъ турски нападения богатата Артска равнина и да превзематъ морската крепостъ Превеза, отъ залива на която смѣтаха да направятъ база за действията си къмъ Янина.

На 5-и октомврий гърците минаха рѣката Арта при града и се насочиха въ 2 колони: на северъ, къмъ дефилето Кумузадесъ, и на западъ, къмъ Превеза. На следния день, докато първата колона прикриваше операцията отъ северъ, втората — 1 полкъ и 2 батареи — атакува и превзе в. Грибово. На 7-и октомврий тя настъпи къмъ Превеза, но турците се повърнаха, контъратакуваха и на следния день взеха обратно в. Грибово. Засилени, гърците атакуваха отново, и следъ минаване отъ ржце на ржце, най-после на 9-и октомврий висотата бѣ

завладяна окончателно от гърците. Северната колона успя на 7-и октомврий да заеме тѣснината Кумузадесъ, но презъ нощта турците контъратакуваха и взеха обратно владѣщитѣ висоти. Боятъ продължи съ ожесточение и съ промѣнчиво щастие, докато на 11-и октомврий гърците завладѣха пакъ тѣснината и я задържаха въ свои рѣце. На 13-и октомврий сжщата колона зае Филипиада, на шосето Превеза—Янина, а следъ това — и мостоветѣ при Пандинаса и Луросъ. По тоя начинъ колоната завладѣ изходитѣ на пѣтищата отъ Янина за Артската равнина и осигури настѣпление къмъ Превеза.

Крепостъта Превеза е разположена на южния край на полуострова, който затваря входа въ обширния Артски заливъ. На най-тѣсното мѣсто на провлака, който съединява крепостъта съ сушата, се намира висотата Никополисъ; на нея турците бѣха поставили 1 брѣгова батарея, усилена съ пехотни окопи.

На 20-и октомврий гръцката западна колона, усилена съ други части, атакува Никополисъ. Атаката бѣ подкрепена отъ тежката артилерия на гръцкитѣ канонерки, спрѣни до брѣга на залива. Турската батарея бѣ разрушена, и гърците превзеха висотата. На 21-и октомврий гарнизонътъ на Превеза се предаде.

Следъ това всички гръцки части се насочиха къмъ Янина. На 27-и октомврий гърците атакуваха тѣснината Пентепегадия, но турците отбиха атаката. Следъ два дѣня — на 25-и октомврий — гърците подновиха атаката и следъ ожесточенъ бой успѣха на следния дѣнь да завладѣятъ прохода. Турците напустнаха цѣлата планинска областъ южно отъ Янина и се прибраха въ крепостъта, подъ закрилата на крепостнитѣ орждия отъ укрепленieto Бизани, които биятъ изхода на пѣтя отъ Пентепегадия.

Гърците настѣпиха бавно презъ планината къмъ Янина.

Новъ тѣхенъ отрядъ отъ 4,000 души настѣпи отъ изтокъ и премина Пиндъ. Въ него влизаха и гарибалдийцитѣ на Римския графъ, които на 1-и ноемврий влѣзоха въ Мецово и следъ 8-часовъ бой завладѣха редута при тоя градъ. Турците оказаха опорна съпротива; тѣ изгубиха 40 убити и 50 пленени. Сжщиятъ отрядъ на 10-и ноемврий при Крушовица, на западъ отъ Мецово, разби 1 таборъ, който бѣ изпратенъ въ помощъ на Мецово.

Къмъ 12-и ноемврий генералъ Сапунджакисъ обкрѣжи Янина отъ изтокъ, югъ и западъ. Къмъ това време пристигнаха въ Епиръ разбититѣ части отъ турската Вардарска армия, а следъ нея настѣпваха части и отъ армията на диадоха.

Връщането на Тесалийската армия въ Солунъ.

На 20-и ноемврий бѣ подписано примирието между България, Сърбия и Черна Гора отъ една страна и Турция отъ друга. Гърция не искаше да се присъедини къмъ примирието преди да превземе Янина, и продължи операциитѣ. Обаче голѣмата умора, затруднението въ прехраната въ тая планинска мѣстность, падналниятъ снѣгъ и главно упорството на отряда на Джавидъ паша, принудиха гърците да се откажатъ отъ настѣплението си откъмъ Македония и да се насочатъ противъ Янина откъмъ Адриатическо море, главно откъмъ Превеза. За тая целъ най-напредъ 2-а и 4-а, а после и 6-а дивизия, бѣха оттеглени въ Солунъ и пренесени по море въ Превеза.

Боятъ при Делвино.

Докато се стоваряха главнитѣ сили въ Превеза, Гръцкиятъ флотъ бомбардира града Санта Каранта и на 24-и ноемврий стовари отрядъ отъ тритѣ рода войски отъ 2-а дивизия, навѣрно съ целъ да се предприеме настѣпление оттамъ за Янина, или пъкъ да привлѣкатъ вниманието на Вардарската армия въ тая посока. Освенъ това масата отъ населението въ областъта бѣ православно, симпатизираше на съюзницитѣ и бѣ готово да се притече на помощъ на гърците съ оружие въ рѣка.

Турците по това време имаха въ Аргирокастро 4 табора, 1 картечна рота и 1 конна батарея, които на 27-и ноемврий заминаха срещу дебаркиралитѣ гърци и вечеръта стигнаха при Делвино и заеха позиция.

На следния дѣнь гръцкиятъ отрядъ отъ Санта Каранта настѣпи и мина моста на р. Вризи, безъ да подозира близостъта на противника. Отъ своя страна турците отначало мислѣха, че това сж тѣхни части, та не стреляха. Едва когато гръцката колона наближи на 800—900 метра до турскитѣ вериги и 2 клм. до турската батарея, турците откриха най-силенъ пехотенъ и артилерийски огънь. Въ сжщото време двата табора, които бѣха на позиция при Новица, настѣпиха. Изненаданитѣ гърци, обстрелвани отъ фронтъ и отъ флангъ, веднага обърнаха гърбъ и удавиха на бѣгъ. Но тъй като турската батарея бѣ съсредоточила огъня си по моста, тѣ се принудиха да минатъ презъ блатата встрани отъ него. Обаче голѣмото изтощение поради слабата храна попрѣчи на турците да преследватъ; тѣ се подадоха

само малко напредъ. Въпреки това гърците избягаха до пристанището, натовариха се на параходите и заминаха, като оставиха 60 пленника.

На 28-и ноемврий турците отново заеха Санта Каранта. Тамъ взеха трофеи 2 изгорени автомобила, които гърците не могли да натоварятъ, и голѣмо количество храни.

Бойовете при Биглища и Корча.

На 29-и ноемврий турски отрядъ отъ тритѣ рода войски настѣпи отъ Корча на изтокъ, по Девоиската тѣснина. Гръцкиятъ отрядъ, състоещъ отъ 1 коненъ полкъ и 1 батальонъ пехота, прекарваше безгрижно въ Биглища, и едва когато турците се показаха при Цанкони, гръцките началници тръгнаха да търсятъ позиция по близките висоти. Още първите турски гранати обърнаха въ отстъпление и даже въ бѣгъ Гръцкия коненъ полкъ, който се оттегли по шосето за Леринъ, и батальона, който отстъпи за Лабаница и Дѣмбени. Останаха на позиция и оказаха донѣкъде съпротива малка частъ гръцки пехотинци, командувани отъ единъ храбъръ офицеръ, и 1 чета българидоброволци, пристигнали отъ Америка и командувани отъ македонския деецъ Пандо Сидовъ, обаче и тѣ бѣха принудени да отстъпятъ, и турците заеха Биглища.

На 5-и декемврий гърците настѣпиха къмъ Корча: 5-а дивизия — откъмъ Леринъ, а 3-а — откъмъ Костуръ. Леринската колона отблъсна турския авангардъ отъ Биглища, завладѣ Девоиската тѣснина и при Плещ атакува турския отрядъ, оставенъ да охранява Корча. Въпреки грамадното числено превъзходство на гърците, турците се съпротивяваха успѣшно, обаче Гръцката костурска колона се приближи, заплаши тила на турците и ги принуди да отстъпятъ.

Следъ бойовете при Делвино, Биглища и Корча гърците насочиха усилията си изключително къмъ превземането на Янина, а турците — къмъ отбраната ѝ. Многочислените гръцки андартиводѣха борба съ мохамеданското население и се мъчеха да го обезоръжатъ, отъ което произлизаха малки схватки.

Действията при Янина сжщо бѣха нерешителни. Гърците атакуваха и превземаха нѣкоя предна турска позиция; турската артилерия откриваше огънь и ги прогонваше; или пъкъ турците предприемаха атака въ нѣкой участъкъ, и гърците ги спираха.

Атаката на крепостта Янина.

(Картограф. приложение № 26).

Разположението на двете страни.

Въ края на декемврий гръцките войски отъ Солунската армия, които бѣха предназначени да действуватъ противъ Янина, бѣха съсредоточени въ Епиръ. На 29-и декемврий — деньтъ, въ който избухна преврата въ Цариградъ — гръцкиятъ кралъ назначи наследника князь Константинъ за командувачъ Епирската армия, която бѣ разположена:

сборна дивизия при Мецово осигуряваше крайния дѣсенъ флангъ на армията и връзката съ Тесалия презъ Калабака;

6-а дивизия — северозападно отъ Лозяци;

8-а дивизия — южно отъ Янина, срещу Безани;

2-а дивизия — на в. Авго, отъ двете страни на шосето Превеза — Янина;

4-а дивизия — на югозападния фронтъ, по висотите при Плеза;

сѣсенъ отрядъ — около 3,000 души, повечето епирски доброволци, — ешелониранъ въ дълбочина — по пѣтя Превеза — Еминъ Ага да прикрива съобщенията отъ нападения на албански чети, които бѣха станали много дързки;

Главната квартира — въ Филипиада, 40 клм. южно отъ Янина;

настъпващите откъмъ Македония 3-а и 5-а дивизии бѣха на линията Корча — Костуръ.

Всичко гърците броеха повече отъ 75,000 души. Тѣ имаха малко тежка артилерия: 6 15-см. и 6 15.5-см. стари Крупови оръдия.

Разположението на турците остана сжщото:

въ крепостта — 23-а низамска и Янинската редифска дивизии; въ района Лѣсковикъ — Коница — Аргирокастро — остатъците отъ VI и VII корпуси подъ началството на Джавидъ паша; въ Бератъ — V корпусъ; тѣзи войски бѣха усилены съ много албанци-доброволци.

Така че турците имаха всичко около 30,000 души, отъ които 1/2 въ крепостта, а 1/2 вънъ отъ нея. Главните квартири на Вардарската армия и на командувачия западните турски войски се бѣха установили въ Доляна.

Крепостта Янина.

Градът Янина, около който бѣ съсредоточена опората на турцитѣ въ Южна Албания, е вжзелъ, въ който се събиратъ най-удобнитѣ пѣтища, идещи отъ Албания, отъ Македония и отъ Гърция. На полуострова, който се вдава въ езерото, е разположена старата крепостъ, която се състои отъ ограда съ бастионно начертание и отъ цитадела. Тая стара крепостъ бѣ изгубила значението си. Висотитѣ, които обкръжаватъ котловината на езерото, се издигатъ отъ нѣколко стотинѣ до 1,000 метра надъ околността и сѣ удобни позиции; отъ тѣхъ може да се прѣчи на нападателя да постави обсадни батареи, които биха могли да поражаватъ града.

Отъ североизтокъ и отъ изтокъ стрѣмната планина Мичикели и езерото бѣха непреодолима защита на крепостта. Затова тази посока се бранѣше само отъ 1 батарея при Перама, 1 при Кастрица и 1 бетонирана на островъ Низи. Останалитѣ по-достѣпни фронтове бѣха укрепени съ полски батареи и окопи, нѣкои отъ които бѣха почнати още въ мирно време, и постепенно се усъвършенствуваха. 3 укрепления при Гардики, около 10 клм. отъ Янина, бранѣха достѣпа на пѣтя отъ Санта Каранта. На билото Дурутисъ (Неохори), 6 клм. югозападно отъ Янина, бѣха построени укрепления, които бранѣха града отъ югозападъ. Други укрепления при Св. Никола, 4 клм. южно отъ Дурутисъ, и при Безани допълняха отбраната отъ югъ.

За артилерията бѣха построени: на Дурутисъ — 3 батареи, отъ които 1 12-см.; на Св. Никола — 1 6-оръдейна 9-см. и при Безани — 6 батареи, отъ които 2 12-см. и 1 15-см. бранѣха и фланкираха изхода на пѣтя отъ Превеза.

На много мѣста предъ укрепленията бѣ поставена телена мрежа.

Турцитѣ разполагаха всичко съ около 120 орѣдия, отъ които 102 въ крепостта. Тежкитѣ орѣдия бѣха 20, стара система.

Състоянието на войницитѣ отъ Вардарската армия бѣ лошо, а това на Крепостния гарнизонъ — много добро, благодарение въодушевението, което поддържаше командантътъ на крепостта, албанецътъ Есадъ паша.

Подготвяне атаката.

Когато грѣцкиятъ престолонаследникъ пое командуването на Епирската армия, грѣцитѣ, макаръ и много бавно, се бѣха приближили доста до крепостта.

При Безани дветѣ страни, окопани или защитени отъ каменни гърдобрани и раздѣлени отъ теленитѣ мрежи, бѣха на 400 метра една отъ друга. Настанало бѣ затишие, защото нито единъ отъ противницитѣ не се чувствуваше въ положение при тия условия, въ тая скалиста мѣстностъ, да предприеме нападение. Освенъ това въ началото на януарий хвана силенъ студъ и падна дълбокъ снѣгъ, което затрудни още повече действията.

Престолонаследникътъ разпореди преди всичко да се спратъ всички предприятия, защото ги намираше безцелни и оронващи престижа на началството. Следъ това уреди снабдяването съ бойни припаси и храни, а сѣщо и съ санитарни материали, чрезъ което се подобри лошото санитарно състояние на армията.

Следъ като изучи положението, той дойде до заключение, че нападението срещу Южния фронтъ — висотитѣ при Безани — ще бѣде свързано съ голѣми загуби, защото отъ една страна мѣстността благоприятствува отбраната, а отъ друга поради това, че грѣцитѣ тукъ бѣха най-много напреднали, турцитѣ бѣха поставили на тоя фронтъ най-много и най-добрата си артилерия. Да бѣде заобиколенъ тоя фронтъ отъ изтокъ не позволяваха силнитѣ и доста добре укрепени висоти Сервиани и Кастрица. Затова той реши да предприеме ненадейно нападение върху Западния фронтъ, който макаръ природно да е по-силенъ, но е подготвенъ и заетъ по-слабо отъ противника. Едно нападение на тоя фронтъ не само имаше изгледъ да успѣе, но то даваше възможность да се проникне направо въ крепостта и да се нападнатъ въ тилъ укрепленията при Безани, които, атакувани въ сѣщото време отъ югъ, не биха могли да се удържатъ.

Като фронтъ за атаката престолонаследникътъ опредѣли линията Маноляса — Св. Никола — Садовица, а като първи обекти — укрепленията на върховетѣ Св. Никола и Чука*). Взети бѣха мѣрки да се запази въ тайна решението и да бѣде заблуденъ противникътъ съ демонстративни действия.

За тая цель започна усиление на Южния фронтъ, като че ли се готвѣше нападение отъ югоизтокъ и отъ изтокъ, съ цель да се обходятъ укрепленията при Безани. Въпрѣки мѣждостѣпната мѣстность фронтътъ бѣ усиленъ съ полска и обсадна артилерия. Сборната дивизия отъ Мешово бѣ привлѣчена и предприе нѣколко атаки на турскитѣ предни позиции при Дриско.

*) Последниятъ се намира на билото Дурутисъ, при Неохори.

Гръцката главна квартира вземаше мърки, които даваха видъ, че ще стоварятъ войски въ Санта Каранта, и пръсна слухове, че отъ това пристанище ще се изпрати най-малко 1 дивизия къмъ Янина.

Въ сжщото време части отъ 6-а, 8-а и 2-а дивизии се оттегляха незабелязано и съ тѣхъ се усиляваше 4-а дивизия, разположена срещу участъка, който щѣше да бѣде атакуванъ.

3-а и 5-а дивизии, които бѣха на македоно-епирската граница, изпратиха силни отряди къмъ Янина отъ северъ и съ това отвлѣкоха турскитѣ части къмъ тая посока.

Почти цѣлъ месецъ, докато траеше студътъ, мина въ тѣзи приготовления. На фронтоветъ на крепостта по това време ставаха случайни пехотни и артилерийски престрелки. Само въ планинитѣ северно отъ Янина ставаха често схватки между гръцки андартски чети и турски части и албански чети.

Едва къмъ срѣдата на февруарий времето се поправи, и престолонаследникътъ реши да предприеме проектираната атака.

Отъ 16-и до 18-и февруарий гърцитѣ заеха следното изходно положение срещу Янина:

- 1) лѣвъ флангъ, раздѣленъ на три групи:
 - а) 6 батальона, 2 планински батареи и $\frac{1}{2}$ рота пионери — североизточно отъ с. Манолѣса; б) 9 батальона, 2 планински батареи и $\frac{1}{2}$ рота пионери — въ долината южно отъ Манолѣса; в) 9 батальона, 2 планински батареи и $\frac{1}{2}$ рота пионери — при Копани; или всичко на лѣвия флангъ — 24 батальона, 5 батареи и $\frac{1}{2}$ роти пионери;
 - 2) центъръ — 4 батальона — подъ командата на началника на 2-а дивизия, разположени по дветѣ страни на шосето Превеза — Янина;
 - 3) дѣсенъ флангъ — останалитѣ части отъ 6-а и 8-а дивизии съ Сборната дивизия, която дойде отъ Мецово, — около 15 батальона подъ командата на началника на 8-а дивизия, бѣше разположенъ срещу укрепленията при Безани, при Кастрица и при Дриско.

Атаката на 19-и февруарий. На 18-и февруарий гръцката артилерия откри огънь по позицитѣ на турцитѣ при Безани и при Кастрица. Стрелбата продължи презъ цѣлия день; гърцитѣ изстреляха 15,000 снаряда и нанесоха голѣми загуби на турцитѣ. Въ сжщото време една сборна бригада отъ 6-а

и 8-а дивизии атакува находящитѣ се още въ турски рѣще позиции между Дриско и Кондиносъ. А Сборната дивизия, която настѣпваше отъ Мецово, отхвърли турскитѣ части, които я заплашваха, въ Хрисовица, Трестеникъ и Ляпи.

Докато съ тѣзи действия вниманието на турцитѣ бѣ приковано отъ югъ и изтокъ, предназначениятъ за атака гръцки колони отъ лѣвия флангъ се премѣстиха още до-назадъ, срещу участъка опредѣленъ за атака.

Стрелбата и привиднитѣ действия на центъра и на дѣсния флангъ продължиха презъ нощта, и на 19-и февруарий подъ тѣхното прикритие лѣвиятъ флангъ атакува.

Още на разсъмване лѣвофланговата група успѣ да излѣзе на лѣвия флангъ въ 3 колони: лѣва отъ $2\frac{1}{2}$, срѣдна $2\frac{1}{4}$, дѣсна $1\frac{1}{4}$ и резервъ 3 батальона. Въ 7 ч. пр. пл. срѣдната отъ тия колони нападна ненадейно турскитѣ укрепления на в. Чука. Слабиятъ гарнизонъ, който не бѣ взелъ охранителни мѣрки, бѣ изненаданъ, пръсна се, като остави въ рѣцетѣ на гърцитѣ 50 войника пленени и 4 орджия. Следъ това къмъ пладне сжщата колона се насочи къмъ висотитѣ при в. Св. Никола. Къмъ сжщитѣ настѣпваше и дѣсната колона. Турцитѣ напустнаха и тѣзи висоти, като оставиха въ рѣцетѣ на гърцитѣ 10 орджия.

Срѣдната група се възползува отъ успѣхитѣ на лѣвата група, подаде се напредъ и стигна въ 1 ч. сл. пл. висотата източно отъ в. Св. Никола. Къмъ 1 ч. 30 м. сл. пл. турцитѣ, които отстъпиха отъ падналитѣ позиции, се опитаха да се устроятъ при Раписиста, но артилерията на гърцитѣ ги разстрои.

Дѣсната група срещна твърде голѣмъ отпоръ при Водивищица. Обаче срѣдната и лѣвата групи безспирно напредваха. Къмъ 2 ч. сл. пл. лѣвата колона отъ лѣвата група успѣ да заеме най-високитѣ висоти около Дурутисъ (Неохори), и турцитѣ отъ укрепленията се оттеглиха къмъ крепостната ограда, преследвани отъ огъня на гръцката артилерия. Следъ падането на укрепленията при Дурутисъ, турцитѣ не можаха вече да се задържатъ въ укрепленията източно отъ в. Св. Никола, около Водивищица, и отстъпиха въ безредие къмъ града. Гърцитѣ настѣпиха следъ тѣхъ и на мръкване стигнаха на 1,500 метра отъ града, а нѣкои части — до манастира Св. Йоанъ, южно отъ града, и близо до него. По тоя начинъ позицитѣ при Безани и около Кастрица останаха отръзани отъ града.

Сборната дивизия, която настъпваше от Мецово, успя да превземе турските позиции между Дриско и Кондиносъ. Между това този ден и турците се убедиха, че се води решителна атака. Затова, навърно по заповед на командувачия западните войски, Вардарската армия усили гарнизона на Янина с сборната дивизия на Хюсни бей, с 68-и полк и с още 2 табора. Изглежда, че тези войски са стигнали, когато укрепленията вече бяха паднали.

За 20-и февруарий престолонаследникът заповяда да бъде продължена атаката. Обаче в 2 ч. 30 м. пр. пл. в Главната квартира на престолонаследника, която се бе приближила до бойното поле, се яви посредникът, изпратен с писмо, с което консулското тѣло в Янина предлагаше споразумение с Есадъ паша и спиране на военните действия. Престолонаследникът предложи безусловно предаване на крепостта и разпреди да спре боята, който сутринта бе почнал отново при 8-а дивизия. В 2 ч. сл. пл. бе подписан протоколът за предаването.

Предадох се около 12,000 турци, които бяха заградени на позициите при Малко и Голѣмо Безани и около Кастрица, и около 7,000 души болни и ранени в болниците. Останалата част от Гарнизона, предимно частите от Вардарската армия, заедно с команданта на крепостта, се оттеглиха на север.

В ржцетѣ на гърците останаха около 100 орджия.

Крепостта е била съвършено изтощена. Гарнизонът е бил изнурен от глад, а бойни припаси почти нѣмало. С липсата на муниции се обясняват и малките загуби на гърците — около 500 души.

Преследване Вардарската армия.

Докато се водѣше шурмът на Янина, щабоветѣ на Вардарската армия и на командувачия западните войски бяха в Доляна, а сборната дивизия на Фетхи бей и други нѣкои части от Вардарската армия бяха разположени в околността на Калабака ханъ¹⁾.

Когато Янина бе шурмувана и Гарнизонът започна да бѣга, командувачият Вардарската армия издаде следната заповед:

¹⁾ Като изглежда, цѣлата армия е била раздѣлена на 2 корпуса: сборен корпус на Галибъ паша и VI корпус на Джавидъ паша.

Дивизията на Фетхи бей да заеме позиция между Калабака и Доляна и да остане там, докато се изтеглят от Янина разстроени части, а след това дивизията да се оттегли на запад от рѣката Каламаси и да заеме линията Мушари—Жеровина. Тази втора линия ще се отбранява, докато се изтегли от Янина и последният човѣкъ. В случай на по-нататъшно отстъпление, дивизията да разруши моста Айосъ, да поддържа съприкосновение с неприятеля към Янина и да обръща особено внимание към Кочъ, като наблюдава патищата, които идат оттам.

Немошните, които пристигат от Янина, да се привеждат въ редъ и да се изпращат въ Ариниста.²⁾

На VI корпусъ, който се бе оттеглил от Коница за Ми-сиофри, бе заповядано да се оттегли въ Клисуре.

Съгласно това разпореждане, дивизията на Фетхи бей прекара нощта срещу 22-и февруарий на позиция при Калабака ханъ. През цѣлата нощ потокът от бѣглеци минаваше по дефилето. Изпратените преди 1 денъ части от Вардарската армия, а именно сборната дивизия на Хюсни бей, 68-и полк и други 2 табора, успѣха да се върнат въ Вардарската армия. Освен тѣх, около 4,000 души разстроени войници от Гарнизона успѣха да се присъединят към армията. Обикновено, като излизаха от крепостта, здравите войници, без да се спират, продължаваха пътя за Аргирокастро, а болните и слабите се домъкваха до Доляна и там се спираха. Само дивизията на Хюсни бей се спрѣ при дивизията на Фетхи бей, при хана Калабака, а след това съгласно горната заповед остана само последната дивизия, която образуваше ариергарда.

Тая дивизия състоеше от: 1-и и 2-и табора от 45-и полк, 3-и табора от 1-и сборен полк, 16-и стрелков табора, 1½ картечни роти и 4 планински орджия, от които 2 скорострелни, — всичко около 1800 бойци. Назначението на тая дивизия бе да задържа противника, за да спечели време, докато бѣдат изпратени болните и немошните въ Тепеделени и докато се пренесе от хамбарите на чифл. Морси, намиращъ се въ околността на Делвино, около 1,000,000 кгр. царевича, защото армията бе лишена от храни. Обаче поражението на турците по всички бойни полета съкруши тѣзи твърди войници.

При това положение и при вида на бѣгството от Янина положението на дивизията бѣше такова, че не се знаеше кой е началникъ, кой — подчиненъ. Появата на 1 ескадронъ гърци би била достатъчна да я обръне въ бѣгство. Обаче гърците се

забавиха и дадоха време на енергичния и настойчивия началник на дивизията съ увещания, заплашвания и строги мърки да възстанови реда и да повдигне падналия дух.

Между това на 22-и февруарий гърците 3-а и 5-а дивизии настъпиха от Лъсковикъ и принудиха VI корпусъ да отстъпи въ Премети. На 25-и февруарий гърците настъпиха и откъмъ Янина. 1 тѣхна флота и 1 ескадронъ влѣзоха въ Доляна и откриха досѣгъ съ турците.

Сѣщия день гърците влѣзоха въ Премети, и дивизията на Фетхи бей по заповѣдь отстъпи въ Каковая, дѣто зае позиция.

На 1-и мартъ гърците атакуваха турския ариергардъ — дивизията на Фетхи бей, която поради липса на снаряди се принуди да отстъпи преждевременно.

На 3-и мартъ гърците отново атакуваха сѣщата дивизия на позицията при Лазарати, южно отъ Аргирокастро, отхвърлиха я и предприеха енергично преследване, което бѣ спрѣно отъ турската планинска артилерия.

На 5-и мартъ корпусътъ на Галибъ паша, въ който влизаше и дивизията на Фетхи бей, се събра въ Тепеделени. Но тъй като гърците заплашваха корпуса не само отъ югъ, но и отъ изтокъ, откъмъ Клисуре, корпусътъ не можа да мине рѣката на това мѣсто и продължи отстъплението по лѣвия брѣгъ на Воюса, а на следния день мина тая рѣка при Синанъ Ага и се събра около Фиери. Корпусътъ на Джавидъ паша се съсредоточи около Бератъ.

При тѣзи действия Вардарската армия изгуби около 3,000 души.

Гърците спрѣха преследването до р. Воюса, обаче намѣсто това започнаха дребни схватки съ сърбитѣ на северъ, но и тѣ скоро престанаха, защото сърбитѣ евакуираха Албания.

Въ това положение останаха странитѣ до сключването второто примирие между България и Турция на 1-и априлъ, къмъ което се присѣдини и Гърция.

ГЛАВА VIII.

Действията въ Северна Албания.

(Картограф. приложение № 1).

Настъплението на черногорците къмъ Шкодра.

(Картограф. приложение № 27).

Действията на границата. На 26-и септемврий при Подгорица черногорската армия мина границата. Черногорците обявиха война по-рано, за да ускорятъ действията на съюзниците, за да използватъ своето по-бързо мобилизиране отъ турците и за да завладѣятъ чрезъ изненада Шкодра, преди да бждатъ завършени укрепителнитѣ работи на тая крепостъ.

Срещу Шкодра черногорците бѣха съсредоточили войскитѣ си въ 2 групи: северна — при Подгорица и южна — при Виръ Пазаръ и Антивари. Първата се командуваше отъ наследника, князь Данило, и състоеше отъ 2-а и 3-а дивизии — 5 бригади — съ 4 обсадни орджия и броеше около 12,000 души. Тя имаше за задача да завладѣе укрепленията близо до границата и после да настъпи къмъ Шкодра покрай източния брѣгъ на езерото. Другата група състоеше отъ 1-а дивизия — 3 бригади — съ 11 12-см. и 6 21-см. орджия и 4 15-см. мортири; тя броеше около 10,000 души. Нейната задача бѣ да настъпи между морето и Шкодренско езеро и да атакува крепостта отъ западъ.

Крепостта Шкодра. Крепостта Шкодра владѣе съобщенията между Северна Албания и Адриатическо море.

Мѣстността около Шкодра нѣма особена отбранителна стойност — висотитѣ, които образуватъ отбранителната линия, нито сж разположени добре, нито надвишаватъ околността, обаче водитѣ, които засаикалятъ града, придаватъ на крепостта голѣма отбранителна сила. Езерото, на брѣга на което е разположенъ градътъ, намалява съ $\frac{1}{4}$ отбранителната окръж-

ност на крепостта. Езерото, р. Бояна, р. Кири, р. Жавът на р. Дрин — р. Дриняса — сь своитъ дълбоки течения осигуряваха много добре фланговетъ и тила на всъки отбранителен секторъ.

Турцитъ и тукъ сж били небрежни, но бѣха допълнили неудобствата на мѣстността сь добре разположени укрепления. На изтокъ на платото Барданиолтъ имаше 3 укрепления, на северъ между р. Кири и езерото южно отъ Голѣми бѣ издигната линия отъ окопи и укрепления, на югъ бѣ укрепена висотата 155 при Бърдица, а на западъ бѣ укрепена висотата 394 и скалистиятъ и стрѣменъ върхъ Тарабушъ (570), който надвишаваше цѣлата площъ на крепостта.

По-голѣмата частъ отъ жителитъ на града бѣха мохамедани и помагаша на турцитъ. Населението въ околността на северъ, на изтокъ и донѣкъде на югъ състоеше отъ малисори — албанци-католици, които помагаша на черногорцитъ. На югъ населението бѣ албано-мохамеданско и помагаше на турцитъ.

Крепостта бѣ добре снабдена сь бойни припаси и храни.

Борба на преднитъ позиции.

Отъ черногорската северна група най-напредъ настѣпи 1 дивизия. Следъ като съсрѣдоточиха артилерийски огнь върху граничните укрепления на Планиница, черногорцитъ ги атакуваха, превзеха и продължиха настѣплението си отъ северъ къмъ югъ. На 27-и септемврий следъ 14-часовъ бой тѣ завладѣха укрепленieto Девичъ, въ което плениха 4 орджия, а на следния день превзеха и малкото укрепление Рогай.

На 29-и септемврий черногорцитъ се разгънаха и обхва-наха цѣлия фронтъ на турскитъ укрепления отъ границата чакъ до брѣга на езерото. Следъ бомбардиране презъ цѣлия день на 30-и септемврий укрепленieto Враня бѣ превзето. Обаче най-силното укрепление на северъ отъ Шипчаникъ оказа ожесточена съпротива. Следъ като превзеха околнитъ укрепления, черногорцитъ сь голѣма мжка изкачиха своитъ обсадни орджия на висотитъ източно отъ последното укрепление. Въ сжщото време тѣхни части настѣпиха противъ укрепленieto Хълмица и нѣколко хиляди малесори — противъ Арза и Мали Хотитъ и заплашиха тила на турцитъ.

Князь Данило предложи на Гарнизона на укрепленieto Хълмица да се предаде, но получи отказъ. Тогава започна бомбар-

дирането, и на 2-и октомврий, когато всичко бѣ готово за атака, турцитъ се предадоха безусловно. Черногорцитъ плениха 70 офицера и 3,500 войника и взеха 600 пушки, 4 планински орджия и 4 картечници. Черногорцитъ изгубиха около 1,000 души убити и ранени.

На 3-и октомврий черногорцитъ атакуваха укрепленieto Хълмица и принудиха гарнизона му да капитулира, като изгубиха 200 убити и 600 ранени. Турцитъ изгубиха 500—600 убити и 3,000 пленени, 7,000 пушки и десетина орджия.

Следъ тия успѣхи черногорцитъ употребиха 4 дни, за да прехвърлятъ 2-а дивизия презъ езерата и блатата Хотитъ и да я съсрѣдоточатъ при Коплику. На 7-и октомврий тѣ отново настѣпиха и на 25-и октомврий обсадиха Шкодра отъ североизтокъ, като заеха линията Шкодренско езеро — Врака — Бокси.

Южната група мина границата на 27-и септемврий въ 2 колони: главнитъ сили — при Шкодренско езеро и понаюгъ, а 1 отрядъ — близо до морето, като мина р. Бояна по мостъ, построенъ на понтони. Сжщия день групата следъ незначителни срещи съ противника стигна линията Горица — Салита — вис. 737 — Скясъ. За да атакува висотата Тарабушъ, тя трѣбваше да превземе висотата 661. За тая цель черногорцитъ се организираха въ 3 колони: дѣсна — 4 батальона и 1 батарея — трѣбваше да настѣпи презъ Муричанъ край Облика срещу южнитъ поли на висотата; срѣдна — 6 батальона и 1 батарея — презъ Салита по гребена къмъ сжщата; лѣва — 5 батальона и 1 батарея — презъ Скясъ и Зогай срещу севернитъ поли. Въ тоя редъ черногорцитъ настѣпиха, но срещнаха силна съпротива. Следъ редъ успѣхи и неуспѣхи сь крайни усилия черногорцитъ стѣпка по стѣпка успѣха да спечелятъ терень, така че на 9-и октомврий намѣстиха тежката артилерия на висотата 737 и откриха огнь по укрепленията на висотата 661. На 10-и октомврий, докато южната колона презъ Облика обхващаше висотата 661, срѣдната и лѣвата колонии я атакуваха и превзеха.

Атака на главната отбранителна линия.

Успѣхътъ на турцитъ да задържатъ неприятеля на преднитъ позиции имъ даде възможность да организиратъ и ядрото на крепостта. Тѣ построиха между укрепленията силни окопи, снабдени сь блиндажи отъ релси, взети отъ желѣзния пѣтъ, и най-важното построиха широки ивици телена мрежа предъ укрепленията. По тоя начинъ създадоха следнитъ почти непрекъс-

нати укрепени линии: 1) на запад — Шкодра — Тарабушъ — в. 394; 2) на юг — висотата 155; 3) на изток — висотата-плато северно отъ Барданиолтъ (висотитъ 316, 192 и 114) и 4) на северъ — укрепената линия при Голъми, която се опираше въдъсно на блатата на р. Кири, а влѣво — въ блатата край езерото.

Черногорското командуване се убеди, че превземането на Тарабушъ представя голѣми трудности, и че трѣбва да се прибѣгне до постепенна атака.

За тая цель обсадната артилерия бѣ пренесена отъ Плавница въ Скъсъ презъ езерото. Пренасянето се извърши подъ прикритието на черногорския воененъ параходъ, който води успѣшенъ бой съ турския мониторъ. Отъ Скъсъ бѣ направенъ пътъ съ динамитъ до висотитъ Края, които надвишаватъ Тарабушъ, но сж раздѣлени отъ него съ остри върхове. Използуванъ бѣ и пътътъ отъ Дулциньо по долината на р. Бояна за позицитъ при Муричанъ и Облика.

Отрядътъ, който премина р. Бояна и на 7-и октомврий завладѣ висотитъ при Белай, трѣбваше да прикрива атаката откъмъ югъ. Нѣколко дъждовни дни забавиха атаката. На 11-и октомврий черногорцитъ бѣха намѣстили 6 орджия при Врака и 1 батарея на Края, десетина орджия на Муричанъ и нѣколко скорострелни батареи при Широка. Батареята отъ Врака започна да бомбардира мохамеданската часть на града, а другитъ насочиха огъня си противъ Тарабушъ. На 12-и октомврий черногорцитъ превзеха висотитъ при Облика и обхванаха Тарабушъ. Обаче действията се ограничиха съ дребни атаки и контъратаки, и всичкитъ успѣхъ на черногорцитъ състоеше въ превземане нѣколко предни полски укрепления.

На 13-и октомврий турцитъ направиха излазъ съ цель да разрушатъ черногорскитъ батареи на Широка, но бѣха отбити.

На следния день южната група атакува Бърдица, но не успѣ. Въ сжщото време северната група, подкрепена отъ малисори, атакува и превзе Бокси и успѣ да отбие контъратаката на турцитъ.

На 15-и октомврий турцитъ отново направиха излазъ къмъ Широка, но бѣха отбити. Сжщия день следъ двубой между артилерията на черногорцитъ и на турцитъ кралъ Никита вдигна бѣла хоругва и изпрати парламентьоръ, който предаде на команданта на крепостъта следнитъ думи:

„Вашата съпротива е достойна за удивление, но усилията Ви сж напраздни. Вие не можете да се борите противъ глада и времето. Предайте се. При Къркклисе и при Куманово Вашитъ братя се откачаха отъ борбата.“

На това предложение командантътъ отговори:

„Азъ съмъ самъ господарь на моята цитадела и докато съмъ живъ, Тарабушъ нѣма да се предаде. Тарабушъ досега успѣ да спаси честъта на турската армия.“

Сжщия день въ една часть на града бѣха издигнати бѣли флагове, но командантътъ на крепостъта не се поколеба да насочи противъ тѣхъ орджията на Тарабушъ и съ огънь принуди гражданитъ да ги снематъ.

Черногорското командуване се убеди, че и постепенната атака ще бѣде трудна, и реши да обкръжи крепостъта отъ всѣкъде и да я принуди съ гладъ да се предаде. Трѣбваше, следователно, да се свържатъ дветъ атакующи групи южно отъ крепостъта, за което трѣбваше да бѣде завладѣно укрепеното плато Барданиолтъ и да се прехвърлятъ мостове презъ рѣкитъ Кири при Бокси и Бояна при Белай. На 16-и и 17-и октомврий 2 бригади атакуваха презъ Муселими казаното плато. Черногорцитъ отначало имаха успѣхъ и даже заеха най-високата точка 316, но контъратакувани отъ турцитъ на 17-и септемврий вечерята, тѣ бѣха отхвърлени чакъ къмъ Врака, като претърпѣха грамадни загуби. При тоя неуспѣхъ тѣ загубиха по-голѣмата часть отъ онова, което бѣ спечелено по-преди. Освенъ това Черна Гора бѣ вдигнала всичко способно да носи орджие, и нѣмаше съ какво да попълни загубитъ, макаръ и да повикаха най-старитъ наборы. Турцитъ пъкъ, окуражени, преминаха къмъ активна отбрана и започнаха да предприематъ излазъ следъ излазъ.

Черногорцитъ не успѣха да заематъ платото Барданиолтъ, и крепостъта остана необкръжена. Между северната и южната черногорски групи имаше повече отъ 10 км. незаето мѣсто, презъ което минаваше пътътъ за Алесио и Дурацо. По тоя пътъ крепостъта се снабдяваше съ храни и даже пристигаха подкрепления отъ запасни войници. Освенъ това воинственитъ албанци-мохамедани не преставаха да действуватъ въ тила на черногорската южна група и да й нанасятъ загуби, поради което налагаше се да бждатъ взети мѣрки на югъ. Обаче за това черногорскитъ войски подъ Шкодра бѣха недостатъчни, и трѣбваше да се чака пристигането на черногорцитъ отъ новопазарско и на сръбски подкрепления.

Настъпление на сърби и черногорци въ Новопазарския санджакъ.

Разположението на турците. Тъсната ивица между Сърбия и Черна Гора бѣ заплашена отъ 2 страни. Отъ западъ черногорцитѣ бѣха съсредоточили 1 дивизия при Колашинъ и 1 бригада още по-насеверъ; отъ изтокъ сърбитѣ бѣха съсредоточили при Кралево Ибърската армия, която състоеше отъ 2 дивизии (1 втори призивъ и друга опълчение) и 1 самостоятелна бригада — Яворска — при Пожега.

Турскитѣ Ипекски, Сенички, Новопазарски, Гусински, Берански и Дяковски отряди бѣха прѣснали по-големата частъ отъ таборитѣ си да бранятъ градоветѣ и граничните проходи на изтокъ и на западъ.

Настъплението въ северната частъ на Санджака. Съсредоточената на северната граница черногорска 9-а бригада настъпи въ 2 колони. Южната колона следъ бой при Мойковацъ на границата на 1-и октомврий превзе Бѣло Поле. Северната колона премина р. Тара по моста при Левери, зае висотата Църни Виръ и отхвърли турцитѣ къмъ Плевле.

Почти едновременно съ тази колона настъпи северно отъ планината Яворъ сръбската Яворска бригада въ 2 колони. Северната колона на 7-и октомврий мина границата при Нови Варошъ безъ особени трудности и на 14-и октомврий атакува и превзе Преполе, дето плени 6 орджия. Южната колона настъпи презъ планината Яворъ. Проходътъ на границата бѣ отбраняванъ отъ 1 таборъ, който бѣ заобиколенъ и плененъ на 9-и октомврий. На 11-и октомврий сръбската колона атакува и превзе Сеница, като взе турската батарея. Следъ това колоната се насочи къмъ Плевле. Предъ тоя градъ 1,000 души турци се бѣха добре окопали. На 16-и октомврий, когато сръбската колона наближи града, черногорцитѣ атакуваха окопанитѣ турци, пробиха турската линия и влѣзоха въ града, дето боятъ изъ улицитѣ продължи до вечерята. Загубитѣ за дветѣ страни бѣха тежки, а плененитѣ турци — твърде малко. Останалитѣ живи турци се прѣснаха. Плевле бѣ последниятъ опоренъ пунктъ на турцитѣ въ северната частъ на Новопазар-

ския санджакъ. Избѣгналитѣ смъртта и плена турци — 1,200 войника и 77 офицера — минаха босненската граница и бѣха интернирани отъ австро-унгарскитѣ власти въ Унгария.

Настъплението въ южната частъ на Санджака. На 26-и септемврий черногорцитѣ отъ Колашинъ настѣпиха презъ Андреевица. Настъплението имъ се затрудняваше отъ едва-проходимата мѣстностъ и отъ редъ малки бойове, които частъ отъ гарнизона въ Берана даваше на всѣко удобно мѣсто. Отъ Андреевица отрядътъ се раздѣли на 2 колони: едната на северъ къмъ Берана, а другата на югъ къмъ Плава. Северната колона на 2-и октомврий атакува и зае висотитѣ Пована Глава западно отъ Берана, кждето взе 2 орджия. Боятъ продължи и на следния день. Обаче вечерята 1,500—2,000 редица и башибозука, уморени отъ борбата, отстъпиха къмъ Рогай. Преследвани отъ черногорцитѣ, тѣ се прѣснаха, като оставиха въ рѣцетѣ имъ 200 пленника и 3 орджия. При Берана останаха окопани само нѣколко роти низами, които се бориха отчаяно, докато бѣха обхванати и заобиколени. Тѣ капитулираха едва въ последния моментъ предъ удара на ножъ. Черногорцитѣ взеха 500 пленника, нѣколко орджия и 700—800 пушки. Само малка частъ отъ турцитѣ успѣ да си пробие пѣтъ и да избѣга съ нѣколко орджия.

Между това турцитѣ отъ Ипекъ бѣха изпратили помощъ на Берана, а черногорцитѣ следъ завладяването на тоя градъ настѣпиха за Ипекъ. Дветѣ противни колони се срещнаха 15 км. западно отъ Ипекъ при Ругово. Турцитѣ бѣха изненадани въ скалистата тѣснина, склоноветѣ на която бѣха непроходими, а изходитѣ заети отъ черногорцитѣ. Повече отъ 1,000 турци паднаха убити и ранени, а 200 души заедно съ началника на отряда паднаха въ пленъ.

Между това южната колона настѣпваше къмъ Плава и Гусини (Гуцини). На 1-и октомврий следъ енергична съпротива на турския Гусински отрядъ тя превзе висотата Визиторъ, кждето плени 4 картечници. На 6-и октомврий произлѣзе кратъкъ но жестокъ бой при Плава. Особено ожесточено се биха при тежитѣ се на помощъ на турцитѣ албанци. Турцитѣ изгубиха боя, като дадоха 200 пленени и около 500 убити. Между последнитѣ по думитѣ на черногорцитѣ сѣ намѣрени жени и деца съ оржиие въ рѣка.

Въ всички тия бойове черногорците изгубиха стотина убити и около 300 ранени.

Следъ тия бойове дветъ черногорски колони, следъ като изпратиха отрядъ къмъ Рогай, се насочиха концентрично къмъ Ипекъ.

Между това сръбската Ибърска армия бѣ настѣпила отъ Кралево срещу течението на Ибъръ, мина границата при Рашка и на 8-и стигна предъ Нови Пазаръ и атакува града, като въ сѣщото време го бомбардира. Турскиятъ отрядъ — 3 низамски и 2 редифски табора, 1 ескадронъ и албанци-доброволци — бѣ заелъ старитъ укрепления край града и се държа 3 дѣня, докато на 10-и октомврий сърбитъ съ пристѣплъ влѣзоха въ града. Турцитъ изгубиха 300 убити и 700 ранени, а сърбитъ — около 500 убити и ранени. Сърбитъ плениха и нѣколко орждия. Оттамъ Ибърската армия настѣпи къмъ Митровица и го зае на 13-и октомврий и после се насочи къмъ Ипекъ.

Турцитъ въ Ипекъ, заплашвани отъ 3 страни, напустанаха града безъ бой на 18-и октомврий, и черногорците влѣзоха въ него. На следния дѣнь пристигнаха и сърбитъ отъ Митровица.

Между това сръбската III армия на 14-и октомврий изпрати отъ Качаникъ за Призренъ силенъ отрядъ, който на 17-и октомврий атакува и превзе града следъ ожесточенъ бой изъ улицитъ.

На 21-и октомврий черногорците отъ Ипекъ настѣпиха за Дяково и на срѣдата на пѣтя срещнаха и отхвърлиха съ бой турски отрядъ. Началникътъ на сръбскиятъ отрядъ въ Призренъ, като се научи за движението на черногорците къмъ Дяково, веднага изпрати съ усиленъ походъ часть отъ своя отрядъ съ силна артилерия къмъ тоя градъ. Противникътъ въ Дяково, атакуванъ отъ 2 страни, следъ нѣколкочасовъ бой бѣ разбитъ и градътъ заетъ.

Отъ Дяково черногорците презъ Лачъ и по долината на Дринъ заминаха за Шкодра, а сърбитъ — за албанскитъ пристанища: колоната отъ Дяково — по пѣтя на черногорците, а колоната отъ Призренъ — презъ областта на миридитѣ, долините на рѣкитъ Бѣли Дринъ и Мати.

Действията на сърби и черногорци противъ Шкодра.

Заемане албанскитъ пристанища. Още на 18-и октомврий черногорски отрядъ мина р. Бояна при устието и при Барбалуши отблъсна 2 турски табора. Но стѣсненъ отъ наводнението на рѣкитъ Дринъ и Бояна, атакуванъ отъ албански чети, които заплашиха пѣтя на отстъплението му, отрядътъ се върна.

Следъ известно време, когато сръбскитъ колони наближиха, по-силенъ черногорски отрядъ въ составъ 4 батальона и 2 батареи отново настѣпи. Следъ мѣчителенъ походъ по бластити пѣтища на 3-и ноемврий отрядътъ влѣзе безъ бой въ Санъ Джиовани ди Медуа, дѣто хвърли котва и кралската яхта. На 18-и ноемврий отрядътъ трѣгна за Алесио и на 2 клм. отъ Санъ Джиовани ди Медуа отхвърли турски ариергардъ и се натъкна на главнитъ турски сили — около 1,000 души. Турцитъ, заплашвани отъ сърбитъ, които пристигаха вече отъ Дяково и Призренъ, отстъпиха, следъ като нанесоха на черногорците значителни загуби — стотина убити и ранени. Следъ това черногорците заедно съ сърбитъ заеха Алесио. Сърбитъ — 2 дивизии — оставиха въ тоя градъ силенъ гарнизонъ, часть отъ който зае и Санъ Джиовани ди Медуа. Тѣй като черногорците неособено се грижеха за охраната, сръбскиятъ гарнизонъ се принуди да изпрати на северъ силни прикриващи отряди, които се разположиха по дѣсния брѣгъ на р. Дринъ между Бушати и Барбалуши и съ това помогнаха за обкръжаването на крепостта Шкодра. Останалитъ сръбски войски заеха Драчъ, а черногорците се върнаха при Шкодра.

Действия противъ Шкодра до пристигането на сърбитъ. Докато чакаха да пристигнатъ очакванитъ подкрепления, черногорците се опитаха да подготвятъ още

1 атака на Тарабушъ и на висотата 364. За тая цель настанаха батареи по висотата при Облика. Обаче турскитъ батареи отъ висотата 155 при Бърдица съ страничния си огънь осуетиха опита на черногорците да атакуватъ. Следъ това последнитъ не предприеха никакви действия, докато не пристигна останалата часть отъ войскитъ имъ. Неуспѣхитъ на черногорците окуражиха турцитъ, и тѣ взеха инициативата въ рѣцетъ си. На 18-и

октомврият ги атакуваха в Широка, но бяха отблъснати, а на 22-и октомврият настъпиха от платото Барданиолт и нанесоха големи загуби на черногорците.

На 6-и ноември пристигна от Ипекъ и от Дяково черногорската 4-а дивизия и усили войските при Шкодра. Кралъ Никита пое командването на обсадната армия, която броеше около 26,000 души. Обаче това не попречи на турците да предприемат смели атаки към Облика на 13-и и на 18-и ноември, които нанесоха големи загуби на черногорците.

Следъ това артилерията на двете страни намали огъня. Турците, господари на своите добри позиции и не притиснати от противника, нямаше защо да разходват своите бойни припаси, които нямаше откъде да попълнят. А пък черногорците, отказали се от атаката, тръбваше да пестят снарядите по економически съображения.

Неуспехът на черногорците има тежки последици за Черногорската държава. Народът негодуваше за тежките и безползени жертви, дадени от амбиция на стария кралъ. Говореше се даже, че кралският тронъ е разклатенъ.

Какво беше положението на двете страни следъ двумесечната обсада най-добре се вижда от поведението имъ при примирието, което България като пълномощница на балканските държави сключи с Турция на 20-и ноември. Черногорският народъ посрещна съ радостъ примирието. Обаче командантът на крепостта Хасанъ Риза паша, подъ предлогъ, че не е получилъ заповедъ отъ главнокомандувания, отказа да признае примирието, което му бѣ съобщено отъ черногорския парламенторъ, и продължи борбата подъ своя лична отговорност.

Хасанъ Риза паша имаше уважителни причини, за да постъпи така. Преди всичко той искаше да поддържа връзки съ албанските племена, които съставяха ядрото на неговите сили въ Шкодра. Отъ тези племена Гарнизонът получаваше постоянно подкрепления въ хора, а чрезъ тяхъ се снабдяваше съ бойни припаси и съ храни. Обкръжаването на крепостта не бѣ пълно и съобщението ѝ съ Албания презъ незаеята отъ черногорците Юженъ секторъ бѣ свободно. Примирието щѣше да унищожи тия изгоди, а Хасанъ Риза паша отдаваше голямо значение на запазването на крепостта за бъдещето на Албания. Освенъ това той разчиташе на намѣсата на великите сили, особено на Италия и

на Австрия, които не бѣха склонни да оставятъ Шкодра на Черна Гора. Най-после предполага се, че той е билъ въ тайни сношения съ Турско правителство и е постъпвалъ така въ пълно съгласие съ Високата порта.

На 25-и, 27-и и 30-и ноември турците, поддържани отъ батареите на Тарабушъ и Бърдица, атакуваха Широка и Облика съ целъ да завладѣятъ или разрушатъ черногорските батареи. Черногорците успѣха да ги отблъснатъ, но сами претърпѣха големи загуби. На 5-и декември турците настъпиха на югъ, отблъснаха сръбските предни постове и фуражираха въ католическите села по рѣката Дринъ: Шайка, Кулси, Хаймели и Пистули. На 9-и декемвриятъ стигнаха на северъ до Барбалуши и влѣзоха въ бой съ сръбския гарнизонъ отъ Алесио. Сръбитъ успѣха да ги отблъснатъ въ крепостта, но изгубиха 6 офицера и 200 войника убити и ранени.

На 12-и декември турците настъпиха на северъ отъ укрепленията при Голѣми и внесоха смущение въ черногорската 2-а дивизия. На 18-и и 29-и декемвриятъ атакуваха отново Облика.

Въ сѣщото време албанците водѣха партизанска война въ Албания и принудиха сръбитъ да отдѣлятъ силни части, за да осигурятъ съ постоянни бойове своите съобщения въ покрититъ съ снѣгъ планини.

Съвѣстни атаки на крепостта.

(Картограф. приложение № 27).

При тези условия превземането на Шкодра стана необходимостъ за черногорците, за да възстановятъ своя воененъ престижъ, и за сръбитъ, за да запазятъ своя тилъ. За атаката на крепостта кралъ Никита поиска помощъ отъ сръбитъ. Сръбското върховно командване даде въ негово разпореждане така наречената Адриатическа група отъ 2 дивизии, които действаха въ Албания.

Атаката на крепостта бѣ организирана по следния начинъ: противъ северната група укрепления — черногорските 2-а, 3-а и 4-а дивизии, а противъ южната група укрепления — черногорската 1-а дивизия и сръбитъ: първитъ противъ Тарабушъ, а вторитъ противъ Бърдица.

За атаката споредъ обичая на черногорската милиционна армия бѣха съставени атакуващи колонии отъ доброволци, които

имаха твърдото желание да превземат укрепленията с първия натиск.

На 25-и януарий следъ артилерийска подготовка по цѣлия фронтъ съюзниците настѣпиха, обаче турцитѣ бѣха организирали позициитѣ си за близка отбрана по свършенъ начинъ. Всички укрепления бѣха опасани съ телена мрежа, вълчи ями и мини, а освенъ това скалистата мѣстность затрудняваше атаката.

Вечерята следъ неимовѣрни усилия черногорцитѣ отъ северната група успѣха да завладѣятъ източната частъ на платото Барданиолтъ, кждето бѣ организирана първата отбранителна линия. Обаче всичкитѣ имъ усилия да завладѣятъ най-високата частъ на платото — висотитѣ 414 и 316, на които бѣ организирана втората отбранителна линия, останаха напусто. Загубитѣ бѣха така голѣми, че сломиха настѣпателния духъ на черногорцитѣ.

Черногорската 1-а дивизия успѣ да превземе укрепеното отъ турцитѣ село Широка на брѣга на езерото, въ северозападнитѣ поли на Тарабушъ, но всички по-нататъшни опити да напредне по Тарабушъ, на 25-и, 26-и и 27-и януарий бѣха отбити съ голѣми загуби.

Атаката на сърбитѣ противъ висотитѣ при Бърдица на 26-и и 27-и излѣзе още по-несполучлива. Тя бѣ извършена главно ноще. Сърбитѣ стигнаха до телената мрежа, но се принудиха да се откажатъ отъ по-нататъшно настѣпление, защото черногорската артилерия не била подготвила атаката и турската позиция била непожтната.

Въ тѣзи бойове съюзниците изгубиха 5,000 души. Отъ тѣхъ сърбитѣ изгубиха: 34 офицера и 800 войника убити и ранени и 400 пленени.

Следъ тѣзи бойове, които се свършиха съ пълнъ успѣхъ за турцитѣ, настана затишие, което рѣдко бѣ нарушавано отъ малки пехотни срещи. Турцитѣ усиляха своитѣ укрепления съ нови изкуствени препятствия, а съюзниците очакваха пристигането на още 1 сръбска дивизия съ тежка артилерия и въ това време изкачиха артилерия на платото Барданиолтъ.

Тая сръбска дивизия се натовари на гръцки параходи въ Солунъ и подъ прикритието на гръцки военни параходи се уплоти къмъ адриатическия брѣгъ, за да дебаркира въ Санъ Джоувани ди Медиа. Пристигането на дивизията закѣснѣ, защото първитѣ транспорти, слабо прикрити, бѣха атакувани отъ смѣ-

лия турски крейсеръ Хамидие, който потопи 1 транспортенъ параходъ съ войници и повреди други. Това смѣло действие на турцитѣ има голѣмъ мораленъ ефектъ. Следващитѣ транспорти се движеха бавно, предпазливо и подъ силно прикритие. Всичко това забави пренасянето на дивизията при Шкодра, и тя пристигна едва въ първитѣ дни на февруарий.

Щомъ пристигна тая дивизия, започнато бѣ бомбардиране на крепостта. Огнѣтъ бѣ насоченъ главно противъ града. Много здания на чужди поданици бѣха разрушени и много чужденци — убити и ранени. Командантътъ на крепостта не позволи на цивилното население да напустне града.

Между това великитѣ сили се бѣха съгласили вече да включатъ Шкодра въ състава на бждещата Албанска държава, даже и ако тя бжде превзета отъ съюзницитѣ. Поради това тѣ изказаха желание да не се пролива кръвъ напраздно.

Бомбардирането бѣ прекратено за известно време. Обаче военната честъ на сърбитѣ и на черногорцитѣ бѣ така заангажирана, че временното затишие се използва за организиране нова атака.

Командуването на всички съюзни войски около Шкодра бѣ поето отъ сръбския генералъ Бойовичъ, дотогава началникъ на Щаба на I армия. Той заповѣда черногорскитѣ 2-а, 3-а и 4-а дивизии да извършатъ главната атака противъ турскитѣ укрепления на Барданиолтъ, а второстепенни атаки ще бждатъ предприети по другитѣ сектори. Бомбардирането започна на 16-и, а на 18-и февруарий бѣ предприета обща атака. Черногорцитѣ атакуваха Барданиолтъ и намѣста работата стигна до рѣчна борба, но турцитѣ задържаха укрепленията. Силни бойове се водиха и на Тарабушъ; на 18-и февруарий презъ деня и презъ нощта и до пладне на следния день черногорцитѣ водиха нѣколко атаки. На нѣкои мѣста тѣ стигнаха на 100 крачки отъ турскитѣ укрепления, но не успѣха нито да преминатъ препятствията, нито да сломятъ огнѣя на артилерията и на картечницитѣ.

Черногорската 1-а дивизия изгуби 2,000 души — цифра не-обикновено голѣма за малкия ѣ съставъ. Сърбитѣ напреднаха твърде малко срещу укрепленията при Бърдица; тѣ бѣха спрѣни отъ наводнение и отъ мѣждостѣпната мѣстность и се задоволиха съ бомбардиране крепостта.

Следъ като не успѣха да принудятъ крепостта да се предаде, сърби и черногорци поведоха ожесточена бомбардировка.

Въ това време храбриятъ защитникъ на крепостта Хасанъ Риза паша бѣ убитъ измѣннишки отъ албанецъ. Възползувани отъ това, сърбитѣ на 21-и мартъ предложиха на крепостта да се предаде. Но Есадъ паша, който бѣ избѣгалъ отъ Янина и презъ Албания бѣ успѣлъ да влѣзе въ Шкодра и да поеме временно командването на крепостта, отговори, че ще се съпротивява до последенъ човѣкъ.

Между това великитѣ сили бѣха решили окончателно да създадатъ независима Албанска държава, въ която да влиза и Шкодра, и предложиха на сърбитѣ и на черногорцитѣ да прекратятъ военнитѣ действия и да изпразнятъ Северна Албания. Но нито черногорцитѣ, нито сърбитѣ отстъпиха отъ Северна Албания. При това командантитѣ на крепостта Хасанъ Риза паша и Есадъ паша бѣха албанци. Гарнизонътъ на крепостта така сжщо състоеше отъ албанци. Борбата при Шкодра взе характеръ на война между Сърбия и Черна Гора отъ една страна и Албания отъ друга. Сърбитѣ и черногорцитѣ следъ блѣскавитѣ победи надъ Турската западна армия не искаха да завършатъ войната съ единъ неуспѣхъ, който би убилъ военния имъ престижъ, особено въ очитѣ на албанцитѣ.

Но Австрия струпa войски въ Далмация и Босна, за да действува противъ Черна Гора, ако трѣбва. Великитѣ сили се загрижиха да не би въ такъвъ случай Сърбия да се присъедини къмъ Черна Гора и това да предизвика конфликтъ и между Австрия и Русия. За да бжде избѣгнато това, великитѣ сили на 29-и мартъ блокираха черногорскитѣ и албанскитѣ пристанища съ целъ да попрѣчатъ на черногорцитѣ да си доставятъ бойни припаси и на Сърбия да пренася по море подкрепления и храни отъ Солунъ.

Предаване Шкодра На 1-и априлъ Бългaрия сключи при-
отъ Есадъ паша. мирие съ Турция; къмъ него се присъединиха
гърцитѣ и сърбитѣ. Последнитѣ се възползуваха отъ тоя поводъ и оттеглиха войскитѣ си отъ Шкодра, обаче черногорцитѣ продължиха да постоянствуватъ. Като видѣха, че не могатъ да превзематъ града съ сила, тѣ продължиха бомбардирането му само за очи и започнаха съ команданта на крепостта тайни сношения, които доведоха до това, че крепостта

се предаде на 10-и априлъ, когато, следъ като сърбитѣ бѣха заминали, тя нито бѣ обсадена отвсѣкжде, нито бѣ серьезно заплашена. Укрепленията на крепостта бѣха непожжнати и силата на Гарнизона — 26,000 души — непоколебана.

Есадъ паша оправда предаването на крепостта съ това, че нѣмало бойни припаси и храни; че следъ като е решено да се даде Шкодра на Албания, не желаелъ да се пролива кръвъ напусто и най-после че честта на турското знаме е блѣскаво защитена.

Гарнизонътъ напустина крепостта съ всички военни почести, като взе съ себе си всичкия воененъ материалъ. До 25-и априлъ турскитѣ войски се натовариха въ албанскитѣ пристанища на гръцки параходи и заминаха за Мала Азия. Есадъ паша съ своитѣ сънародници остана въ Албания, като кандидатъ на албанския престолъ. Но той бѣ излъганъ въ надеждитѣ си — великитѣ сили, както и по-голѣмата частъ отъ албанския народъ бѣха противъ него.

Заемането Шкодра отъ черногорцитѣ по тоя начинъ не донесе нищо за военния имъ престижъ, но крепостта послужи като добъръ залогъ въ ржцетѣ имъ, за да увеличатъ претенцитѣ си за смѣтка на Албания.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Вопросы некие в старом и новом, том VI.

Имененъ списъкъ¹⁾

на началниците на частитѣ и на отдѣлнодействащитѣ по-малки подѣления отъ 7-а Рилска дивизия и отъ Родопския отрядъ презъ първия периодъ на войната — отъ мобилизацията до първото примиріе (17-и IX до 10-и XI. 1912 година).

7-а Рилска дивизия.

Щабътъ на дивизията.

Началникъ на дивизията — генералъ-майоръ Тодоровъ Георги.
Началникъ на Щаба на дивизията — отъ Генералния щабъ полковникъ Овчаровъ Димо.
Старши адютантъ на дивизията — отъ Генералния щабъ майоръ Каридовъ Михаилъ.

Офицери за поръчки { Н. Ц. В. капитанъ Борисъ князь Търновски
Н. Ц. В. поручикъ Кирилъ князь Преславски.

Началникъ на артилерията — полковникъ Райновъ Василь.
Дивизионенъ инженеръ — воененъ инженеръ майоръ о. з. Пентиевъ Антонъ.
Дивизионенъ лѣкаръ — санитаренъ подполковникъ д-ръ Казълмъшевъ Никола.
Дивизионенъ интендантъ — подполковникъ Христовъ Порфирий.
Помощникъ на интенданта — майоръ Начевъ Димитъръ.

1-а бригада.

Щабътъ на бригадата.

Командиръ на бригадата — полковникъ Митовъ Тодоръ.
Началникъ на Щаба на бригадата — отъ Генералния щабъ майоръ Живковъ Константинъ.

¹⁾ Списъци на началниците на отдѣлитѣ отъ Общата главна квартира и отъ щабовѣтъ, частитѣ и учрежденията на I, II и III армии сж дадени въ томъ II — Лозенградската операция (приложение № 2 — стр. стр. 643—647) и въ томъ V — Операциитѣ около Одринската крепостъ (приложение № 1 — стр. стр. 1067—1085).

13-и Рилски полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Мановъ Стефан¹⁾.
 Командиръ на 1-а дружина — майоръ Софкаровъ Георги.
 Командиръ на 2-а дружина — подполковникъ Жабински Иванъ.
 Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Каролевъ Иванъ.
 Командиръ на 4-а дружина — майоръ Мариновъ Паньо.
 Командиръ на Картечната рота — капитанъ Стоилковъ Георги.
 Старши полковъ лѣкаръ — санит. майоръ д-ръ Киселковъ Славъ.

26-и Пернишки полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Зафировъ Атила.
 Командиръ на 1-а дружина — подполковникъ Димитриевъ Стефанъ.
 Командиръ на 2-а дружина — подполковникъ Атанасовъ Илия.
 Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Бановъ Пѣйо²⁾.
 Командиръ на 4-а дружина — майоръ Бекяровъ Кръстьо³⁾.
 Командиръ на Картечната рота — капитанъ Чолаковъ Асенъ.
 Старши полковъ лѣкаръ — санит. майоръ д-ръ Стояновъ Антонъ.

2-а бригада.

Щабътъ на бригадата.

Командиръ на бригадата — полковникъ Чилингировъ Спасъ.
 Началникъ на Щаба на бригадата — капитанъ Личевъ Гавраилъ⁴⁾.

14-и Македонски полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Михайловъ Василь.
 Командиръ на 1-а дружина — майоръ Христовъ Никола.
 Командиръ на 2-а дружина — майоръ Лютовъ Павелъ.
 Командиръ на 3-а дружина — майоръ Лазаровъ Велизаръ.
 Командиръ на 4-а дружина — майоръ Тошковъ Харалампи.
 Командиръ на Картечната рота —
 Старши полковъ лѣкаръ — санит. майоръ д-ръ Стояновъ Иванъ.

22-и Тракийски полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Саввовъ Савва.
 Командиръ на 1-а дружина — майоръ Шишковъ Аврамъ.
 Командиръ на 2-а дружина — майоръ Сапуновъ Стефанъ⁵⁾.
 Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Кметовъ Харалампи.

¹⁾ На 8-и XI. 1912 г. е замѣствалъ командира на бригадата.

²⁾ На 10-и X. 1912 год. въ боя при с. Пресъка, на северозтокъ отъ гр. Кочане, бѣ раненъ и замѣстенъ отъ командира на 11-а рота, капитанъ Дончевъ Никола; и, следъ като бѣ превързанъ, отново по командването на дружината си.

³⁾ На 22-и X. 1912 год. произведенъ въ чинъ подполковникъ.

⁴⁾ На 21-и XI. 1912 год. командированъ на писмени занятия къмъ Управлението на българските войски въ Солунъ, а на 12-и XII. с. г. се завърналъ въ Щаба на бригадата.

Командиръ на 4-а дружина — майоръ Нейковъ Тодоръ¹⁾.
 Командиръ на Картечната рота — капитанъ Рашевъ Христо²⁾.
 Старши полковъ лѣкаръ — санит. майоръ д-ръ Райновъ Захарий.

3-а бригада.

Щабътъ на бригадата.

Командиръ на бригадата — генералъ-майоръ Георгиевъ Спасъ.
 Началникъ на Щаба на бригадата — капитанъ отъ Генералния щабъ Кра-
 тунковъ Георги.

49-и полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Поповъ Иванъ.
 Командиръ на 1-а дружина — подполковникъ Христовъ Бѣльо.
 Командиръ на 2-а дружина — майоръ о. з. Кирковъ Георги.
 Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Тасевъ Стефанъ.
 Командиръ на 4-а дружина — майоръ о. з. Козулджийски Василь³⁾.
 Командиръ на Картечната рота — капитанъ Терекиевъ Дончо.
 Старши полковъ лѣкаръ — санит. подпоручикъ д-ръ Наумовъ Никола-Мета.

50-и полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Симеоновъ Андрей.
 Командиръ на 1-а дружина — подполковникъ Молловъ Евстатиъ.
 Командиръ на 2-а дружина — капитанъ Щилияновъ Михаилъ⁴⁾.
 Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Ефтимовъ Спиридонъ.
 Командиръ на 4-а дружина — майоръ Ивановъ Никола.
 Командиръ на Картечната рота — подпоручикъ Митковъ
 Старши полковъ лѣкаръ — санит. майоръ д-ръ Ханчевъ Симеонъ.

Артилерия.

7-и с. с. артилерийски полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Райновъ Василь.
 Командиръ на 1-о отдѣление (1-а, 2-а и 7-а батареи) — майоръ Бараковъ Василь⁵⁾.
 Командиръ на 2-о отдѣление (3-а, 4-а и 8-а батареи)⁶⁾ — майоръ Захариевъ Захарий⁷⁾.

¹⁾ Отъ 17-и до 21-и IX. 1912 год. вр. командиръ на дружината е билъ капитанъ Рашевъ Христо.

²⁾ На 11-и X. 1912 год. произведенъ въ чинъ майоръ.

³⁾ Отъ 11-и X. 1912 г. замѣстенъ отъ капитанъ Мариновъ Вѣлко (последниятъ произведенъ въ чинъ майоръ на 1-и I. 1913 год.).

⁴⁾ Отъ за командиръ на дружината е назначенъ майоръ Корфоновъ Стоянъ.

⁵⁾ На 1-и I. 1913 год. произведенъ въ чинъ майоръ.

⁶⁾ На 1-и I. 1913 год. произведенъ въ чинъ подполковникъ.

⁷⁾ Отъ 6-и до 13-и X. 1912 г. вр. командиръ на отдѣлението е билъ командирътъ на 5-а батарея, майоръ Подгорновъ Антонъ.

⁸⁾ На 13-и X. 1912 год. излътъ отъ полка; за неговъ замѣстникъ е назначенъ командирътъ на 2-а батарея — майоръ Коджовъ Янко; майоръ Захариевъ се връща въ отдѣлението си на 2-и II. 1913 година.

Командиръ на 3-о отделение (5-а, 6-а и 9-а батареи) — майоръ Златановъ Харалампи.

Ветеринаренъ лѣкаръ — санит. майоръ ветеринаръ д-ръ Владовъ Иванъ.
Полковъ лѣкаръ —

7-и не с.с. артилерийски полкъ.

Командиръ на полка — подполковникъ Проиновъ Иванъ.

Командиръ на 1-о отделение — майоръ Николовъ Кирилъ.

Командиръ на 2-о отделение — майоръ о. з. Продановъ Никола.

2-и планински артилерийски полкъ¹⁾.

Командиръ на полка — полковникъ Босевъ Георги.

Командиръ на 1-о с. с. отделение (1-а, 2-а и 3-а батареи) — майоръ Аврамовъ Димо²⁾.

Командиръ на 2-о с. с. отделение (4-а, 5-а и 6-а батареи) — подполковникъ Бояджиевъ Георги.

Командиръ на 3-о с. с. отделение (7-а, 8-а и 9-а батареи) — майоръ Василевъ Ганьо.

Ветеринаренъ лѣкаръ — санит. ветеринаръ д-ръ Златановъ.

Инженерни части.

7-а пионерна дружина.

Командиръ на дружината — подполковникъ Пенковъ Петъръ.

Командиръ на 1-а пионерна рота — капитанъ Тотиевъ Иванъ.

Командиръ на 2-а пионерна рота — капитанъ Владимировъ Миланъ.

Командиръ на Техническата рота — капитанъ Николовъ Димитъръ.

Конница.

5-и коненъ полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Табаковъ Иванъ.

Командиръ на 1-и ескадронъ — ротмистъръ Кацаровъ Христо.

Командиръ на 2-и ескадронъ — майоръ Атанасовъ Гавраилъ.

Командиръ на 3-и ескадронъ — майоръ Цаневъ Георги.

Снабдителни служби.

7-и дивизионенъ огнестреленъ паркъ.

Началникъ на парка — капитанъ Станчевъ Георги.

¹⁾ 4-о не с. с. отделение (10-а, 11-а и 12-а батареи) отъ полка е съ Хасковския (Кърджалийския) отрядъ.

²⁾ На 1-и I. 1912 год. произведенъ въ чинъ подполковникъ.

7-и дивизионенъ продоволственъ транспортъ.
Началникъ на транспорта — полковникъ Радуловъ Костадинъ.

Санитарни служби¹⁾.

7-и дивизионенъ лазаретъ.

Началникъ на Лазарета —

Началникъ на 1-о отделение отъ Лазарета —

Началникъ на 2-о отделение отъ Лазарета —

Началникъ на 3-о отделение отъ Лазарета — санитаренъ майоръ д-ръ Гергановъ Драгомиръ.

Полски болници.

Началникъ на 1-а болница —

Началникъ на 2-а болница —

Началникъ на 3-а болница —

Началникъ на 4-а болница —

Началникъ на 5-а болница —

Началникъ на 6-а болница —

Полуподвижни болници.

Началникъ на 1-а болница —

Началникъ на 2-а болница —

Разни части и учреждения.

Опѣлченски дружини.

Командиръ на 13-а опѣлченска дружина — подполковникъ Маринчевъ Бенко.

Командиръ на 22-а опѣлченска дружина —

Допѣлняващи части.

Командиръ на 7-и допѣлняващъ полкъ — полковникъ Михайловски Михаилъ.

Командиръ на 13-а допѣлняваща дружина — подполковникъ Христовъ

Командиръ на 14-а допѣлняваща дружина — поручикъ Георгиевъ

Командиръ на 22-а допѣлняваща дружина —

Командиръ на 26-а допѣлняваща дружина — поручикъ о. з. Спасовъ

Гранични дружини.

Командиръ на 3-а дружина — капитанъ Минчевъ Стоянъ.

Командиръ на 4-а дружина — капитанъ Банковски Минчо.

¹⁾ Въ Военно-историческата комисия нѣма документи отъ санитарнитѣ служби на дивизията, поради което списъкътъ не можа да бѣде попълненъ.

Родопски отрядъ

(1-а и 3-а бригади отъ 2-а Тракийска дивизия).

Щабътъ на дивизията.

Началникъ на дивизията — генералъ-майоръ Ковачевъ Стилиян¹⁾.
Началникъ на Щаба на дивизията — полковникъ отъ Генералния щабъ Стойновъ Георги.

Старши адютантъ на дивизията — майоръ отъ Генералния щабъ Куртевъ Георги²⁾.

Началникъ на артилерията — полковникъ Георгиевъ Петъръ.
Дивизионенъ инженеръ — воененъ инженеръ капитанъ Ковачовъ Антонъ.
Дивизионенъ лѣкаръ — санитаренъ подполковникъ д-ръ Къойбашиевъ Димо.
Дивизионенъ интендантъ — подполковникъ Вълковъ Иванъ³⁾.

1-а бригада.

Щабътъ на бригадата.

Командиръ на бригадата — полковникъ Гешовъ Димитър⁴⁾.
Началникъ на Щаба на бригадата — майоръ отъ Генералния щабъ Илиевъ Никола.

9-и Пловдивски полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Бошнаковъ Димитъръ.
Командиръ на 1-а дружина — майоръ Симитчиевъ Георги.
Командиръ на 2-а дружина — майоръ Жечевъ Кръстьо.
Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Димитриевиъ Георги.
Командиръ на 4-а дружина — майоръ Топаловъ Никола⁵⁾.
Командиръ на Картечната рота —⁶⁾
Старши полковъ лѣкаръ — санитаренъ майоръ д-ръ Дамяновъ Георги.

21-и Сръдногорски полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Серафимовъ Владимиръ⁷⁾.
Командиръ на 1-а дружина — майоръ Долапчиевъ Георги⁸⁾.
Командиръ на 2-а дружина — подполковникъ Врачевъ Илия.
Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Шарлаганджиевъ Тодоръ⁹⁾.

¹⁾ Отъ 15-и XII. 1912 г. вр. началникъ на дивизията е полковникъ Гешовъ Димитъръ.

²⁾ Отъ 11-и XII. 1912 г. е въ отпускъ по болестъ.

³⁾ Отъ 14-и XII. 1912 г. стана интендантъ на IV армия, а на негово мѣсто бѣ назначенъ полковникъ Поповъ

⁴⁾ Отъ 15-и XII. 1912 г. вр. командиръ на бригадата е полковникъ Серафимовъ Владимиръ.

⁵⁾ Убитъ на 15-и X. 1912 г. 5. ч. сл. ал. въ боя при д. Костадинъ, северозападно отъ гр. Неарокопъ; замѣстенъ временно отъ капитанъ Бъчваровъ Досъо; отъ 17-и X. 1912 г. наместенъ — отъ капитанъ Нагуловъ Стоянъ, а отъ 13-и I. 1913 г. — отъ капитанъ Кириловъ Илия.

⁶⁾ Въ дневника на ротата не се е подписала.

⁷⁾ Отъ 15-и XII. 1912 г. вр. командиръ на бригадата.

⁸⁾ На 1-и X. 1912 г. произведенъ въ чинъ подполковникъ.

⁹⁾ Отъ 15-и XII. 1912 г. вр. командиръ на полка.

Командиръ на 4-а дружина — подполковникъ Брайковъ Христо.
Командиръ на Картечната рота — Михайловъ Йорданъ.
Старши полковъ лѣкаръ — санитаренъ капитанъ д-ръ Балджиевъ Перикълъ.

3-а бригада.

Щабътъ на бригадата.

Командиръ на бригадата — полковникъ о. з. Митовъ Георги.
Началникъ на Щаба на бригадата — капитанъ Нерѣзовъ Христо¹⁾.

27-и Чепински полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Русевъ Недьо.
Командиръ на 1-а дружина — майоръ Йордановъ Константинъ.
Командиръ на 2-а дружина — майоръ Грънчаровъ Димитър²⁾.
Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Раевъ Илия³⁾.
Командиръ на 4-а дружина — подполковникъ Бояджиевъ Стефанъ⁴⁾.
Командиръ на Картечната рота — капитанъ Качевъ Димитъръ.
Старши полковъ лѣкаръ — санитаренъ майоръ д-ръ Димитровъ Първанъ.

39-и полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ о. з. Маслинковъ Анастасъ⁵⁾.
Командиръ на 1-а дружина — подполковникъ Гладичевъ Константинъ.
Командиръ на 2-а дружина — майоръ Константиновъ Никола.
Командиръ на 3-а дружина — подполковникъ Вакареловъ Петъръ.
Командиръ на 4-а дружина — майоръ Кояджиковъ Сава.
Командиръ на Картечната рота — капитанъ Тодоровъ
Старши полковъ лѣкаръ — санитаренъ капитанъ д-ръ Каролеевъ В.

Артилерия.

3-и с.с. полски артилерийски полкъ.

Командиръ на полка — полковникъ Богдановъ Стефанъ⁶⁾.
Командиръ на 1-о отдѣление — подполковникъ Тодоровъ Георги⁷⁾.
Командиръ на 2-о отдѣление — подполковникъ Антоновъ Антонъ⁸⁾.
Командиръ на 3-о отдѣление — майоръ Китайковъ Иванъ.
Полкови лѣкаръ — санитаренъ капитанъ д-ръ Атанасовъ Емануилъ⁹⁾.
Ветеринаренъ лѣкаръ — санитаренъ майоръ ветеринаръ д-ръ Славовъ.
Методий¹⁰⁾

¹⁾ Отъ 15-и XII. 1912 г. капитанъ Дюджиковъ Алекси.

²⁾ Отъ 20-и II. 1913 г. вр. командиръ на дружината е капитанъ Самарджиевъ Янаки.

³⁾ Отъ 5-и XII. 1912 г. вр. командиръ на дружината е капитанъ Аврамовъ Иванъ, а отъ 17-и XII. 1912 г. — майоръ Ангелиевъ Петъръ.

⁴⁾ Отъ 24-и XI. до 2-и XII. 1912 г. вр. командиръ на дружината е капитанъ Мишура Михаилъ.

⁵⁾ Отъ 5-и XII. 1912 г. наместенъ командиръ на полка е подполковникъ Вакареловъ Петъръ.

⁶⁾ Съ Хасковския отрядъ.

3-и планински артилерийски полкъ.

Командир на полка — полковникъ Георгиевъ Петъръ.
Командир на 1-о с. с. отделение (1-а 2-а и 3-а батареи) — подполковникъ Венедиковъ Константинъ.

Командир на 2-о с. с. отделение (4-а и 5-а батареи)¹⁾ — майоръ Михлю-зевъ Никола.

Командир на 3-о с. с. отделение (6-а и 7-а батареи) — майоръ Поповъ Тома.
Командир на 4-о с. с. отделение (8-а, 9-а и 10-а батареи)²⁾ — подполковникъ о. з. Каракановски Христофоръ.

Домакинъ на полка — майоръ Поповъ Тома³⁾.
Полковъ лѣкаръ — санитаренъ д-ръ
Ветеринаренъ лѣкаръ — санитаренъ ветеринаръ д-ръ Киряковъ

1-и планински артилерийски полкъ⁴⁾.

Командир на полка — полковникъ Карастояновъ Никола.
Командир на 2-о с. с. отделение (4-а и 5-а батареи)⁵⁾ — майоръ Къневъ Иванъ.

Командир на 3-о с. с. отделение (6-а и 7-а батареи) — майоръ Веселиновъ Василь.

Инженерни войски.

Командир на 2-а пионерна дружина⁶⁾ — майоръ Желѣзовъ Янко.
Командир на техническата рота — капитанъ Петровъ Михаилъ.
Командир на . . . пионерна рота —

Снабдителни служби.

2-и дивизионенъ огнестреленъ паркъ.

Началникъ на Парка — майоръ Ивановъ

2-и дивизионенъ продоволственъ транспортъ.

Началникъ на Транспорта — капитанъ Смиловъ

Санитарни учреждения.

2-и дивизионенъ лазаретъ.

Началникъ на Лазарета — санитаренъ капитанъ д-ръ Танковъ Никола.

¹⁾ Къмъ 9-и Пловдивски полкъ.

²⁾ Къмъ 1-а бригада.

³⁾ До 24-и IX. 1912 г., а следъ тази дата насетне

⁴⁾ Гл. томъ II — Лозенградската операция, стр. 645, лето сж дадени имената на командири на 1-о с. с. и 4-о с. с. отделения отъ полка.

⁵⁾ Къмъ 9-и Пловдивски полкъ.

⁶⁾ Една пионерна рота, единъ телеграфенъ взводъ и единъ мостовъ взводъ.

Полски болници.

Началникъ на 1-а болница — санитаренъ подполковникъ д-ръ Чапървъ Александъръ.

Началникъ на 2-а болница — санитаренъ капитанъ д-ръ Ничковъ

Началникъ на 3-а болница — санитаренъ поручикъ д-ръ Марковъ

Началникъ на 4-а болница — санитаренъ подпоручикъ д-ръ Камиловъ

Полуподвижни болници.

Началникъ на 1-а болница — санитаренъ капитанъ д-ръ Игнатиевъ Иванъ.

Началникъ на 2-а болница — гражд. лѣкаръ д-ръ Кипровъ Иванъ.

Разни части и учреждения.

Гранични части.

Командир на 5-а гранична дружина¹⁾ — капитанъ Арсениевъ Милорадъ.

Командир на 6-а гранична дружина — капитанъ Стефановъ Паньо.

Допълняващи части.

Командир на 9-а допълняваща дружина²⁾ —

Командир на 21-а допълняваща дружина³⁾ — майоръ Аврамовъ Иванъ.

Командир на 27-а допълняваща дружина⁴⁾ —

Доброволци.

Чета доброволци на Стефанъ Калфа⁵⁾.

Чета доброволци на Чернопѣвъ.

Чета доброволци на Ботушовъ⁶⁾.

Чета доброволци на Шишмановъ⁷⁾.

¹⁾ 1-а и 3-а роти отъ дружината сж съ 9-и Пловдивски полкъ.

²⁾ Отъ 10-и и 11-и X. 1912 г. влѣзхо въ състава на Отряда.

³⁾ Къмъ 1-а бригада.

⁴⁾ Къмъ Штаба на Отряда.

⁵⁾ Къмъ 21-и Сръдногорски полкъ.

С В Е Д Е

за бойния и численъ съставъ на щабоветъ и учрежде-
(2-а Тракийска дивизия — 1-а и 3-а бри-

Щабове, части и учреждения	Боевъ съставъ		Хора		Коня (мулета)		Коли обикн.		Коли моторни						
	Дружина	Батальон	Ескадрон	Офицери	Чинарван	Подполковник и разведка	Яздачи	Върхлестни	Топанци	Волове	Конски волоски	Коли специални	Ловомобили	Камioni	Камionети
7-а Рилска дивизия.															
Щабъ на дивизията	—	—	—	17	6	83	36	16	4	—	8	—	—	—	—
1-а бригада.															
Щабъ на бригадата	—	—	—	3	—	28½	13	2	3	—	1	—	—	—	—
13-и Рилски полкъ	4	—	—	56½	3	4876	30	140	570	—	70	—	—	—	—
26-и Пернишки полкъ	4	—	—	35½	3	4683	30	124	466	—	62	—	—	—	—
2-а бригада.															
Щабъ на бригадата	—	—	—	3	—	25	9	2	3	—	1	—	—	—	—
14-и Мезедонски полкъ	4	—	—	62½	3	4832	30	126	470	—	63	—	—	—	—
22-и Тракийски полкъ	4	—	—	66½	3	4509	30	104	488	—	52	—	—	—	—
3-а бригада.															
Щабъ на дивизията	—	—	—	3	—	24	9	2	3	—	1	—	—	—	—
49-и полкъ	4	—	—	55½	3	4570	30	106	394	—	53	—	—	—	—
50-и полкъ	4	—	—	67½	3	5017	30	110	400	—	55	—	—	—	—
Артилерия.															
7-и с.с. артилерийски полкъ	—	9	—	29	2	1678	100	1173	405	—	37	—	108	—	—
7-и не с.с. артилерийски полкъ	—	6	—	20	2	1051	80	596	160	—	32	—	36	—	—
Инженерни войски.															
7-а пионерна дружина	1	—	—	30	1	1070	25	208	39	—	41	—	36½	—	—
Санитарни учреждения.															
7-и дивиз. лазаретъ	—	—	—	—	10	2	510	3	88	—	44	—	—	—	—
1-а полска болница	—	—	—	—	7	2	117	7	6	1	56	3	28	—	—
2-а полска болница	—	—	—	—	6	2	119	6	6	1	56	3	28	—	—
3-а полска болница	—	—	—	—	9	2	176	3	6	—	56	3	28	—	—
4-а полска болница	—	—	—	—	7	2	114	7	6	1	56	3	28	—	—
5-а полска болница	—	—	—	—	5	2	120	6	6	1	56	3	28	—	—
6-а полска болница	—	—	—	—	7	2	114	7	6	1	56	3	28	—	—
1-а полуоподивжна болница	—	—	—	—	3	2	140	3	6	2	68	3	34	—	—
2-а полуоподивжна болница	—	—	—	—	3	2	140	3	6	2	68	3	34	—	—
Пренесени	75	15	—	523	47	34356	512	2485	3425	468	534	236	160	—	—

Н И Е

нята от 7-а Рилска дивизия и Родопския отряд
гади) към 5-и октомври 1912 година.

Приложение № 2.

[illegible]

Щабове, части и учреждения	Възвъ съставъ		Хора		Коне (мулета)		Колѣ обикн.		Колѣ моторни						
	Дружини	Ескадрони	Офицери чиновници	Подофицери и редници	Язичници	Вързани	Гонари	Конски	Волски	Колѣ специални	Лазаревци	Кавкази	Кампопегни		
Преносъ	25	15	—	523	47	34396	312	2845	3426	468	534	236	180	—	—
Снабдителни служби	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7-и дивиз. огнестр. паркъ	—	—	—	14	1	768	20	1108	30	—	507	—	—	—	—
7-и дивиз. интендантска рота	—	—	—	4	—	443	14	—	—	8	—	4	—	—	—
7-и дивиз. продовол. транспортъ	—	—	—	6	—	1033	6	—	—	2050	—	1000	—	—	—
Стражарски части	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7-и дивиз. стражар. пех. взводъ	1/16	—	—	1	—	60	1	4	—	—	2	—	—	—	—
7-и дивиз. стражар. коненъ взводъ	—	—	1/4	1	—	50	41	4	—	—	2	—	—	—	—
Чести, придвинени къмъ дивизията	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7-и допълнителнъ полкъ (13-а, 14-а, 22-а и 26-а должин. дружини)	4	—	—	22	1	3170	19	60	175	—	30	—	—	—	—
2-и плавин. артилер. полкъ (Щабътъ на полка, 1-о с.с. отделение — 1-а, 2-а и 3-а батареи, 2-о с.с. отделение — 4-а, 5-а и 6-а батареи, 3-о с.с. отделение — 7-а, 8-а и 9-а батареи) ¹⁾	—	9	—	409	2	3815	120	—	1531	12	—	6	—	—	—
5-и коненъ полкъ	—	—	3	22	—	520	450	36	12	—	291	—	—	—	—
3-а погранична дружина	1	—	—	15	—	1287	20	10	44	—	5	—	—	—	—
4-а погранична дружина	1	—	—	12	—	872	16	8	44	—	4	—	—	—	—
Сборна погранична рота отъ 26-и Периншки полкъ	1/4	—	—	2	—	280	5	4	11	—	2	—	—	—	—
7-и дивиз. тиленъ продоволственъ транспортъ	—	—	—	1	—	1100	—	—	—	—	2050	—	1000	—	—
Всичко въ дивизията	31 1/16	24	3 1/4	583	51	47784	1786	4108	5273	4586	1115	2246	180	—	—
Роловски отрядъ (2-а Тракийска дивизия)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Щабътъ на Отряда	—	—	—	17	6	78	34	16	2	—	8	—	—	—	—
1-а бригада	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Щабътъ на бригадата	—	—	—	4	—	27	11	2	2	—	11	—	—	—	—
21-и Сръбногорски полкъ	4	—	—	64	3	4906	32	178	636	—	89	—	—	—	—
3-а бригада	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Щабътъ на бригадата	—	—	—	4	—	30	14	2	3	—	1	—	—	—	—
27-и Чепински полкъ	4	—	—	55	3	4424	35	140	607	—	70	—	—	—	—
9-и полкъ	4	—	—	469	3	4748	30	100	424	—	50	—	—	—	—
9-и Пловдивски полкъ	4	—	—	58	3	4799	36	144	582	—	72	—	—	—	—
Пренесени	16	—	—	48	18	20012	192	582	2256	—	291	—	—	—	—

Самири	Мотоциклети	Велосипеди	В ъ о р ж е н и е										Аероплати	Балони	Проектори	З а б е л е ж к и
			Пушки и карабини		О р ж д и я											
			Калъбриници	Сибол	Полски с.с.	О р ж д и я				Тени						
						Полски не с.с.	Планин. с.с.	Планин. не с.с.	Гаубици							
3406	—	—	24553	24	186	36	36	—	—	—	—	—	—	—	1) 4-о не с.с. отделение от полка — 10-а, 11-а и 12-а батерии — с съ Хасковския отряд. 2) Отъ тяхъ 7 лѣкари.	
30	—	—	40	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—			
10	—	—	20	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—			
—	—	—	50	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—			
—	—	—	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
—	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
175	—	—	2950	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
1531	—	—	350	—	120	—	—	36	—	—	—	—	—			
12	—	—	403	—	433	—	—	—	—	—	—	—	—			
44	—	—	1000	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—			
44	—	—	750	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—			
11	—	—	250	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—			
—	—	—	25	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—			
5263	—	—	30591	24	778	36	36	36	—	—	—	—	—	1) Отъ тяхъ трима лѣкари.		
2	—	—	26	—	12	—	—	—	—	—	—	—	—			
2	—	—	14	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—			
536	—	—	4005	4	24	—	—	—	—	—	—	—	—			
3	—	—	14	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—			
607	—	—	4005	4	24	—	—	—	—	—	—	—	—			
424	—	—	4005	4	24	—	—	—	—	—	—	—	—			
382	—	—	4005	4	24	—	—	—	—	—	—	—	—			
2206	—	—	16063	16	122	—	—	—	—	—	—	—	—			

Щабове, части и учреждения	Боевъ съставъ		Х о р а		Коня (мулета)		Коли обикн.		Моторни коли						
	Дружина	Батарея	Ескадрони	Офицери	Численост	Подполковник и ротмистър	Жандарми	Вирхатни	Гвардии	Конски	Волски	Коня специали	Автобани	Камии	Кавалериста
Преносъ	16	—	—	248	18	20012	192	582	2256	—	291	—	—	—	—
Артилерия.															
3-о отделение отъ 3-и с.с. полски арт.-лер. полкъ (7-а, 8-а и 9-а батареи))	—	3	—	9	1	553	56	340	100	—	26	—	36	—	—
Инженерни войски.															
2-а пионерна дружина	1	—	—	12	1	497	23	1779	25	—	13	—	63	—	—
Санитарни учреждения).															
2-и дивиз. лазаретъ (две отделения))	—	—	—	109	1	1380	10	60	—	—	30	—	—	—	—
1-а полска болница	—	—	—	3	1	125	4	16	2	56	8	—	27	—	—
2-а полска болница	—	—	—	4	1	124	5	16	2	56	8	—	27	—	—
3-а полска болница	—	—	—	4	1	110	5	16	2	56	8	—	27	—	—
4-а полска болница	—	—	—	3	1	110	4	44	2	16	22	—	8	—	—
1-а полуподвижна болница	—	—	—	3	1	136	4	16	2	68	8	—	34	—	—
2-а полуподвижна болница	—	—	—	3	1	139	4	16	2	60	8	—	30	—	—
Снабдителни служби.															
2-и дивиз. огнестреленъ паркъ	—	—	—	49	—	231	4	304	—	—	152	—	—	—	—
2-и дивиз. продоволств. транспортъ	—	—	—	6	—	600	6	8	5	1026	4	—	481	—	—
2-а дивиз. интендантска рота	—	—	—	3	—	330	3	8	6	8	4	—	4	—	—
Стражарски части.															
2-и дивиз. стражар. лех. взводъ	3/4	—	—	1	—	40	3	2	2	—	1	—	—	—	—
2-и дивиз. стражар. коненъ взводъ	—	1/4	—	1	—	28	24	6	2	—	3	—	—	—	—
Части, придадени къмъ Отрада.															
3-и планински артилерийски полкъ (Щабътъ на полка, 1-о с.с. отделение — 1-а, 2-а и 3-а батареи, 2-о с.с. отделение — 4-а и 5-а батареи, 3-о с.с. отделение — 6-а и 7-а батареи и 4-о не с.с. отделение — 8-а, 9-а и 10-а батареи)	—	109	—	34	7	3486	260	22	2170	160	11	—	70	—	—
2-о с.с. отделение отъ 1-и планин. артилерийски полкъ (4-а и 5-а батареи)	—	2	—	7	—	732	60	—	400	—	—	—	—	—	—
3-о с.с. отделение отъ 1-и планин. артилерийски полкъ (6-а и 7-а батареи)	—	2	—	3	—	770	54	—	410	—	—	—	—	—	—
Пренесени	17	17	3/4	359	29	25421	750	1633	3288	1506	397	708	99	—	—

Снаря	Мотоциклети	Велосипеда	В ъ о р љ ж е н и е										Аероплани	Валони	Прометгори	З а б е л е ж к и				
			Пушки и карабини	Картечици	Сабри	О р љ ж и я					Полски с.с.	Полски не с.с.					Планин. с.с.	Планин. не с.с.	Гаубици	Генжи
						Полски с.с.	Полски не с.с.	Планин. с.с.	Планин. не с.с.	Гаубици										
2206	—	—	16074	16	122	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
100	—	—	72	—	216	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1) Щабътъ на полка, 1-о и 2-о с.с. отделения сж съ Хасковския отрядъ.	
25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2) Единоконни, двуконни и триконни коли.	
—	—	—	10	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3) 5-а и 6-а полски болници сж въ Хасковския отрядъ.	
2	—	—	5	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4) 1-о отделение отъ Лазарета е съ 3-и Пловдивски полкъ, 2-о — съ 3-а бригада отъ дивизията, а 3-о отделение е съ Хасковския отрядъ.	
2	—	—	5	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5) Отъ тѣхъ 7 лѣкари и 2 аптекари.	
2	—	—	5	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
2	—	—	6	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
2	—	—	6	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
—	—	—	25	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6) Отъ тѣхъ 1 ветеринаренъ лѣкарь.	
5	—	—	50	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
6	—	—	25	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
2	—	—	30	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
2	—	—	28	—	24	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
2170	—	—	348	—	133	—	—	28	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7) Отъ тѣхъ 7 лѣкари.	
460	—	—	76	—	22	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
470	—	—	76	—	22	—	—	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
5458	—	—	18853	16	571	12	—	34	18	—	—	—	—	—	—	—	—	—		

Щабове, части и учреждения	Боенъ съставъ		Хора		Конс (мужета)		Коли обикн.		Коли моторни						
	Дружина	Батарея	Ескадрон	Офицери	Численост	Подофицери и редовни	Язлани	Върхлани	Гошари	Воланс	Конс. специални	Автообикн.	Ултрамоторни	Камнистени	
Преносъ	17	17	1/4	359	29	29424	750	1633	5288	1506	997	708	99	—	—
Взводъ отъ Допълняващия ескадронъ на 3-и коненъ полкъ (за ординарческа служба при Щаба на Отряда)	—	—	1/4	—	—	28	25	2	2	—	1	—	—	—	—
3-а погранична дружина	1	—	—	10	—	794	10	45	4	—	2	—	—	—	—
6-а погранична дружина	1	—	—	16	—	1538	16	53	6	—	3	—	—	—	—
Чета доброволци на Стефанъ Калфа	—	—	—	—	—	280	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Чета доброволци на Ботушановъ	—	—	—	—	—	370	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Чета доброволци на Чернопъевъ	—	—	—	—	—	140	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Чета доброволци на Шишмановъ	—	—	—	—	—	150	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Всичко въ Отряда	19	17	1/2	385	29	32773	802	1734	5300	1506	603	708	99	—	—
А всичко въ дветъ дивизии	3044	41	3/4	1069	80	89557	2538	5837	10373	6094	1708	2954	279	—	—

Самари	Мотоциклети	Велосипеди	Въоръжение										Авиоплани	Балони	Промехатори	Забележки
			Оръжия													
			Пули и карабини	Куртешници	Сабии	Полски с.с.	Полски не с.с.	Планин. с.с.	Планин. не с.с.	Глубини	Телки					
3458	—	—	16853	16	571	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	26	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
46	—	—	690	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
53	—	—	1430	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	280	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	370	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	140	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	150	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5559	—	—	19039	16	622	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10802	—	—	50520	40	1400	48	36	70	18	—	—	—	—	—	—	—

Книгописъ

на използванитъ съчинения*).

Амбеласъ, Тим. — Нахлуването на гръцката войска въ Еласона. Първиятъ трофей. <Спомени отъ първия день на войната>. Атина, 1914.

Атанасовъ, Г., полковникъ о. з. — Около събитията по превземането на гр. Солунъ. Отговоръ на в. „Елефтеронъ вима“ и на сръбския генералъ Цоловичъ.

— „Военно-исторически сборникъ“; год. IV, кн. 1 и 2; София, 1930.

Бакърджии, Й. Д. — Освобождението на о. Самосъ. Атина, 1914.

Вокосъ, Г. — История на Балкано-турската война. <Приносъ къмъ съвременнитъ събития>. Съ уводъ къмъ свѣтовната политика и дипломатическа история на последнитъ 40 години. Атина, 1914.

Венизелосъ. — Данни и документи по войната 1912/13. Изъ гръцкия печатъ. Първиятъ конфликтъ между кралъ Константинъ и Венизелосъ. Превелъ Х. С.

— „Военно-исторически сборникъ“; год. II, кн. 5 и 6; София, 1928.

[Гръко-турската война 1912/13 г.]. — Експедицията въ Южна Македония до превземането на Солунъ. Преводъ отъ гръцки [езикъ] отъ Димитъръ п. Илиевъ.

Джамантапулу, Я. — Боятъ при Кастаня <16-и октомврий 1912 г.>. Атина, 1914.

Епиротисъ, П. Я. — Българитъ въ Солунъ. Атина, 1914.

Заде, Л. — Когато бѣхъ на война. Епиръ, ноемврий 1912 год. — Македония, априлъ 1913 год. Атина, 1914.

Цокопулосъ, Г. — История на Гръцко-турската война 1912—1913 г. Издание на в. „Атлантисъ“. Съ сътрудничеството на г. Цокопулосъ. Нью-Йоркъ, (1914).

Кицантони, И. — Превземането на Бизани. Атина, 1914.

— Военна библиотека „Фексисъ“.

*) Гл. Книгописъ въ томъ II — Лозенградската операция (стр. стр. 665 и 666, въ томъ III — Сражението при Люле Бургасъ — Бунаръ Хисаръ (стр. стр. 621—624, въ томъ IV — Сражението при Чатаджда (стр. 627), въ томъ V — Операциитъ около Одринската крепостъ (стр. стр. 1107 и 1108) и въ томъ VII — Действията на Тракийския операционенъ театъръ отъ първото примирие до края на войната (стр. стр. 525 и 526.)

- Кокиновъ, Д. А. — Боятъ при Асторахи <7-и януарий 1913 г.>. Атина, 1914.
- Кокиновъ, Д. А. — Единъ животъ въ войната; Грибово—Бизани—Янина. Атина, 1914.
- Военна библиотека „Фексисъ“.
- Ктенавасъ, Стр. — Гръцко-турската война. Походътъ въ Македония. Атина, 1914.
- Лазаревъ, М. Д. — Наши ратова за ослобоѣне и уедиѣне. Книги прва, друга и треѣа — Српско-турски рат 1912 године. Београд, [s. a.], 1929 и 1931.
- Лазаровъ, Вел. (генералъ-лейтенантъ, бившъ началникъ на българскитъ войски въ Солунъ — 1913 год.). — Българскитъ гарнизонъ въ Солунъ — 1913 год. <Спомени>.
- „Военно-исторически сборникъ“; год. II, кн. 9 и 10; София, 1929.
- Лидорикъ, М. Г. — Военни впечатления на евзона. 20-и септемварий 1912 г. — 20-и мартъ 1913 год. Атина, 1914.
- Марс. — Српско-турски рат у 1912—1913 години <из аутентичних извора>. Београд, 1913 и 1914.
- Меласъ, Сп. — Военни страници отъ Гръцко-турската война 1912 год. Атина, 1913.
- Логотехническа библиотека „Фексисъ“.
- Милутиновиѣ, Др. Генерал. — Тимочка дивизија II поз. нар. војске у I и II Балканском рату 1912—1913 године. Белешке. Београд, 1926.
- Н. В. — Кои превзеха Солунъ и кому се дължи победата. <Отговоръ на сръбския генералъ Цоловичъ>. (Изложението е преводъ отъ гръцкия вестникъ „Елевтеронъ вима“, отъ 19-и IV. н. г. Преведе Х. С.
- „Военно-исторически сборникъ“; год. II, кн. 5 и 6; София, 1928.
- Незхетъ, М. А. (генералъ-майоръ отъ Генералния штабъ). — Балканхърбънда. <В Балканската война>. 2. Македонският театър. Цариград, 1916. Превод отъ турски отъ Гаджанов.
- Николаидисъ, Кл. — История на Гръцко-турската война. Свободенъ преводъ отъ нѣмски [езикъ]. Атина, 1915.
- П. К., капитанъ о. з. — Съ Н. Ц. В. Престолонаследника князь Борисъ Търновски къмъ Солунъ въ 1912 г.
- „Военно-исторически сборникъ“; год. I, кн. 1 и 2; София, 1927.
- Райковъ, Н. Б., пешад. п.-пуковникъ за Генералштабне послове. — Ратни планове Сръбиѣ противъ Турске од вожда Караѣорѣа до краѣа Петра. Београд, [s. a.].
- Рамниѣв, С. — Войната въ Епиръ. Атина, 1914.
- Репѣ Риаих. <редакторъ на в. „Танъ“>. — Нещастниятъ Епиръ. Превелъ Йоанъ Цервось. Атина, 1914.

- Военна библиотека „Фексисъ“.
- Военна библиотека „Фексисъ“.
- Станевъ, Н. — Най-нова история на България, 1912—1920. Книга II. — Войни за обединение. София, 1925.
- Стояновъ, Хр. — Къмъ историята около падането на Солунъ въ гръцки рѣже презъ Балканската война. [1912 г.].
- „Военно-исторически сборникъ“; год. I, кн. 1 и 2; София, 1927.
- Стоиѣвѣвѣ, А. И., артилериски п.-пуковникъ за Генералштабне послове. — История нашихъ ратова за ослобоѣне и уедиѣне од 1912—1918 год. <Ток операція и примена снабдеваѣа>. Београд, 1934.
- Стратигосъ, Кс. — (генералъ-лейтенантъ, началникъ на Шаба). — Гръцко-турската война. Епопеята отъ 1912 и 1913 години. Атина, 1932. Превелъ отъ гръцки Христо п. Стояновъ.
- Издание на в. „И Елиники“.
- Свѣжъ, Б. (поручикъ отъ Генералшабното училище). — Балканската война. Действията на Западната армия. Колоната на Джавидъ паша. Вардарската армия. Цариградъ, 1915.
- Томиѣв, Я. — Рат на Косову и Старој Сръбиѣ 1912 године. Нови Сад, 1913.
- Танаграсъ, Ан. — Превземањето на Лесбосъ и Хиосъ. Атина, 1914.
- (Тодоровъ, . . .), капитанъ. — Действията на Родопския отрядъ презъ Балканската война 1912—1913 год. [s. l. — София,] ржкописъ-автографъ, [s. a.].
- Тошевъ, А. (бившъ пълномощенъ министъръ). — Балканскитъ войни. Томъ първи. Предистория и причини. София, 1929.
- Тригониѣвѣ, Ат. — Боятъ при Песте <29-и ноември 1912 г.>. Атина, 1914.
- Военна библиотека „Фексисъ“.
- Фармакиѣвѣ, Соф. — Отстъплението отъ Суровичъ. Атина, 1914.
- Военна библиотека „Фексисъ“.
- Хаджопулосъ, Д. — Възстанието въ Кастелоризо. Атина, 1914.
- Военна библиотека „Фексисъ“.
- Хесалиѣвѣ, Хр. Г. [генералъ о. з.] — Гръцката съюзна армия презъ Балканската война въ 1912 год.
- в. „Миръ“; год. XXXIV, бр. 8570; София, 1928.
- Хесалиѣвѣ, Хр. Г. [генералъ о. з.] — Военнитъ действия на гръцката армия презъ Балканската война въ 1912 год.
- в. „Миръ“, год. XXXIV, бр. 8575; София, 1928.
- Хесалиѣвѣ, Хр. Г. [генералъ о. з.] — Влизането на българскитъ войски въ Солунъ презъ Балканската война въ 1912 год.

- в. „Миръ“; год. XXXIV, бр. 8581; София, 1928.
- Хесалчиев, Хр. Г.* [генералъ о. з.]. — При гръцкия кралъ Георги I презъ Балканската война въ 1912—1913 год.
- в. „Миръ“; год. XXXIV, бр. 8598; София, 1928.
- Шантеньоръ, Г.* — Обсадениятъ [градъ] Янина. Преведе Г. Цокопулосъ. Атина, 1914.
- Военна библиотека „Фексисъ“.

Указатель*).

Части и учреждения**).

- Висши щабове и учреждения.**
- България* (Правителство) — 1, 5, 6, 215, 224, 234, 238.
- Щабъ на действащата армия* (Главно командуване) — 6, 7, 9, 10, 43, 98, 99, 102, 106, 109, 127, 130, 168, 169, 179, 197, 215, 224, 234.
- I армия* — 1, 4, 5, 6.
- II армия* — 1, 4, 5, 6.
- III армия* — 1, 4, 5, 6, 33.
- Сръбски висши щабове.**
- Сръбска въртова команда* — 109.
- Съюзната* (сръбско-българска) *II армия*, съставена отъ българската 7-а Рилска дивизия и сръбската Тимошка дивизия първи призивъ, — 1, 3, 5, 6, 63, 64, 65, 68, 70, 72, 74, 75, 79, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139.
- Съюзната* (сръбско-българска) *II армия*, *II щабъ*, — 99, 102, 108, 109, 120, 121, 122.
- Пехота.**
- Дивизии.**
- 2-а Тракийска дивизия* (Родопски отрядъ) — 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 99, 105, 113, 114, 119, 120, 121, 122, 127, 136, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181.
- 2-а Тракийска дивизия*, *Щабъ*, — 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 36, 41, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 99, 113, 114, 119, 120, 168, 169, 170, 171, 173, 176, 177, 178, 179, 181.
- 7-а Рилска дивизия* — 3, 4, 5, 6, 9, 37, 41, 43, 44, 45, 64, 65, 72, 74, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 168, 170, 176, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197.
- 7-а Рилска дивизия*, *Щабъ*, — 6, 41, 44, 45, 98, 99, 100, 102, 105, 108, 109, 110, 113, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 136, 168, 169, 190, 191, 193, 194, 195.
- Дивизионни области.**
- 2-а Тракийска дивизионна област* — 24, 62.
- 2-а Тракийска дивизионна област*, *Щабъ*, — 24.
- Сръбски дивизии.**
- Сръбската Тимошка дивизия първи призивъ* — 3, 4, 6, 105, 122, 137, 197.
- Отряди.**
- Родопски отрядъ* (2-а Тракийска дивизия — 1-а и 3-а бригади — 9-и, 21-и, 27-и и 39-и пех. полкове) — 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 99, 105, 113, 114, 119, 120, 121, 122, 127, 136, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181.

*) Въ настоящия томъ е даденъ указателъ само на частитъ и учрежденията, а тѣзи на личнитъ имена и на чѣстнитъ предмети сж изоставени.

**) Посочени сж частитъ и учрежденията на българитъ и нѣкои отъ тѣзи на сърбитъ, които сж действували съвмѣстно съ българитъ.

Родопски отряд, *Шабъ*, — 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 36, 41, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 99, 113, 114, 119, 120, 168, 169, 170, 171, 173, 176, 177, 178, 179, 181.

Кърджалиски отряд (2-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия — 28-и Стремски и 40-и лек. полкове) — 1.

Бригади.

1-а бриг. да отъ 2-а Тракийска дивизия, (9-и Пловдивски и 21-и Сръдногорски полкове) — 3, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62.

1-а бриг. отъ 2-а Тракийска дивизия, *Шабъ*, — 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 61, 62.

2-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия (28-и Стремски и 40-и полкове) —

3-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия (27-и Чепински и 39-и полкове) — 3, 10, 11, 12, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181.

3-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия, *Шабъ*, — 10, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 169, 173, 175, 177.

1-а бригада отъ 7-а Рилска дивизия (13-и Рилски и 22-и Тракийски полкове) — 3, 98, 99, 100, 102, 103, 113, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 136, 168, 183, 184, 189, 190, 194, 195.

1-а бригада отъ 7-а Рилска дивизия, *Шабъ*, — 125, 126, 128, 129, 130, 133, 136, 143, 189, 190.

2-а бригада отъ 7-а Рилска дивизия (14-и Македонски и 26-и Пернишки полкове) — 3, 98, 99, 103, 102, 103, 104, 109, 110, 113, 120, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 133, 136, 168, 181, 182, 183, 189, 193, 195.

2-а бригада отъ 7-а Рилска дивизия, *Шабъ*, — 103, 128, 129, 133, 136, 181, 182, 183.

3-а бригада отъ 7-а Рилска дивизия (49-и и 50-и полкове) — 3, 43, 44, 45, 46, 47, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 168, 170, 181, 182, 183, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195.

3-а бригада отъ 7-а Рилска дивизия, *Шабъ*, — 45, 104, 105, 113, 114, 117, 118, 121, 122, 124, 128, 130, 131, 132, 134, 189, 191.

Полкове.

9-и Пловдивски полкъ — 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181.

9-и Пловдивски полкъ, *Шабъ*, — 8, 10, 11, 12, 13, 14, 48, 49, 50, 51.

13-и Рилски полкъ — 109, 110, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 131, 133, 136, 181, 182, 183, 189, 190, 193, 195.

14-и Македонски полкъ — 103, 105, 109, 111, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 136, 181, 182, 183, 189, 190, 193, 195.

14-и Македонски полкъ, *Шабъ*, — 123, 126, 136.

21-и Сръдногорски полкъ — 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62.

21-и Сръдногорски полкъ, *Шабъ*, — 12, 13, 55, 58, 59, 60, 61.

22-и Тракийски полкъ — 103, 105, 109, 112, 113, 114, 115, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 181, 182, 183, 189, 190, 193, 195.

22-и Тракийски полкъ, *Шабъ*, — 106, 113, 128, 133.

26-и Пернишки полкъ — 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 123, 129, 130, 131, 133, 135, 183, 184, 190.

27-и Чепински полкъ — 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 113, 114, 119, 120, 121, 122, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181.

27-и Чепински полкъ, *Шабъ*, — 31, 32, 37, 38, 41, 42.

39-и полкъ — 11, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181.

39-и полкъ, *Шабъ*, — 30, 33, 34, 36, 39, 42, 173.

49-и полкъ — 104, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 128, 129, 131, 132, 134, 135, 136, 182, 192, 193, 195.

49-и полкъ, *Шабъ*, — 115.

50-и полкъ — 45, 101, 104, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 124, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 182, 188, 189, 191, 192, 193, 195.

50-и полкъ, *Шабъ*, — 116, 182.

Допълняващи полкове.

7-и допълняващ полкъ — 106, 117, 119.

Сръбски полкове.

14-и лек. полкъ — 99, 122, 123, 125, 127, 129, 130, 134, 137, 182, 183.

Групи.

Чуренка група (две роты — 7-а и 8-а — отъ 21-и Сръдногорски полкъ и 1-а с. с. батарея отъ 3-и планин. артилер. полкъ) — 12, 13, 14, 15.

Лилковска група (две роты — 5-а и 6-а — отъ 21-и Сръдногорски полкъ) — 12, 13, 14, 15.

Дружини.

1-а дружина отъ 9-и Пловдивски полкъ — 14, 16, 18, 19, 21, 22, 25, 26, 45, 46, 48, 49, 169, 170, 171, 173, 174, 175.

2-а дружина отъ 9-и Пловдивски полкъ — 13, 14, 16, 22, 26, 27, 45, 46, 47, 48, 49, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175.

3-а дружина отъ 9-и Пловдивски полкъ — 14, 16, 18, 19, 2, 22, 25, 26, 45, 46, 48, 49, 50, 169, 170, 174, 176.

4-а дружина отъ 9-и Пловдивски полкъ — 13, 14, 16, 22, 26, 27, 45, 46, 48, 49, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179.

1-а дружина отъ 13-и Рилски полкъ — 109, 125, 126, 129, 131.

2-а дружина отъ 13-и Рилски полкъ — 109, 110, 123, 124, 125, 129.

3-а дружина отъ 13-и Рилски полкъ — 109, 110, 129.

4-а дружина отъ 13-и Рилски полкъ — 109, 110, 125, 126, 129.

1-а дружина отъ 14-и Македонски полкъ — 103, 123.

2-а дружина отъ 14-и Македонски полкъ — 123.

3-а дружина отъ 14-и Македонски полкъ — 123.

4-а дружина отъ 14-и Македонски полкъ — 123.

1-а дружина отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 12, 15, 17, 18, 21, 22, 25, 28, 29, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62.

2-а дружина отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 11, 12, 13, 14, 15, 17, 21, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 61, 62.

3-а дружина отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 12, 15, 16, 20, 21, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60.

4-а дружина отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 12, 15, 17, 18, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 30, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60.

1-а дружина отъ 22-и Тракийски полкъ — 103, 113, 114, 128, 129, 132.

2-а дружина отъ 22-и Тракийски полкъ — 109, 113, 114, 128, 129, 132, 133, 135, 183.

3-а дружина отъ 22-и Тракийски полкъ — 113, 128, 129, 132, 133, 135.

4-а дружина отъ 22-и Тракийски полкъ — 113, 124, 126, 128, 129, 132, 133.

1-а дружина отъ 26-и Пернишки полкъ — 109, 111, 112.

2-а дружина отъ 26-и Пернишки полкъ — 110.

3-а дружина отъ 26-и Пернишки полкъ — 107, 108, 112.

4-а дружина отъ 26-и Пернишки полкъ — 107, 108, 112.

1-а дружина отъ 27-и Чепински полкъ — 30, 32, 34, 36, 37, 42, 45, 46, 47, 49, 169, 172, 175, 178.

2-а дружина отъ 27-и Чепински полкъ — 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 45, 47, 49, 114, 119, 120, 121, 122, 169, 172, 175, 178.

3-а дружина отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 33, 36, 37, 38, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 178.

4-а дружина отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 36, 37, 38, 40, 42, 44, 47, 49, 50, 51, 169, 171, 172, 175, 176, 178, 179, 180.

1-а дружина отъ 39-и полкъ — 30, 31, 33, 34, 35, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 170, 175, 178, 179.

2-а дружина отъ 39-и полкъ — 33, 34, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 170, 174, 179.

3-а дружина отъ 39-и полкъ — 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 50, 170, 175, 178, 179.

4-а дружина отъ 39-и полкъ — 34, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 170, 175, 179.

1-а дружина отъ 49-и полкъ — 115, 118, 128, 129, 132, 134, 135, 136.

2-а дружина отъ 49-и полкъ — 104, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 128, 132, 134.

- 3-а дружина отъ 49-и полкъ — 115, 117, 118, 128, 132, 134, 135, 136, 195.
- 4-а дружина отъ 49-и полкъ — 115, 118, 128, 132, 134, 135, 136.
- 1-а дружина отъ 50-и полкъ — 101, 104, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 128, 132, 133, 134, 135, 136, 182, 189.
- 2-а дружина отъ 50-и полкъ — 101, 104, 114, 116, 117, 128, 134, 135, 182, 188, 189, 192, 195.
- 3-а дружина отъ 50-и полкъ — 101, 104, 114, 116, 117, 119, 128, 134, 135, 182, 188, 189, 192.
- 4-а дружина отъ 50-и полкъ — 101, 104, 114, 116, 128, 134, 135, 136, 182.
- Допълняващи дружини.
- 9-и допълняваща дружина — 24, 25.
- 21-и допълняваща дружина — 24, 45.
- 28-а допълняваща дружина — 24, 25.
- Допълняваща дружина отъ гр. Дупница*) — 117.
- Гранични дружини.
- 5-а гранична дружина — 9, 12, 43, 100.
- 6-а гранична дружина — 7, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 56, 58, 59, 62.
- 7-и гранична дружина — 26.
- Роти.
- 2-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 19, 174.
- 3-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 19, 171.
- 4-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 175.
- 5-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 171, 172, 173, 174.
- 6-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 48, 171, 172, 173, 174.
- 7-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 171, 174.
- 8-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 47, 48, 171, 172, 173, 174.
- 9-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 19.
- 10-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 19.
- 11-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 19, 50.
- 12-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 19.
- 13-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 16, 22.
- 14-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 16, 22, 172, 173, 174.
- 15-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 16, 48, 171, 173, 174.
- 16-а рота отъ 9-и Пловдивски полкъ — 16, 27, 48, 171, 173, 174.
- 5-а рота отъ 13-и Рилски полкъ — 123.
- 7-а рота отъ 13-и Рилски полкъ — 110, 124, 125.
- 8-а рота отъ 13-и Рилски полкъ — 123, 124, 125.
- 1-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 17, 18, 29, 54, 55, 56.
- 2-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 17, 18, 29, 54, 55, 60.
- 3-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — (ляво странично прикритие на 1-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия) — 17, 18, 21, 29, 54, 55, 60.
- 4-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 17, 18, 29, 54, 55.
- 5-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 14, 15, 56, 57.
- 6-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 14, 15, 56.
- 7-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 14, 15, 56, 57, 58.
- 8-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 14, 15, 56.
- 9-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 15, 20, 23, 28, 29, 56, 59, 60.
- 10-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 15, 20, 23, 28, 29, 57, 59.
- 11-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 15, 16, 23, 28, 29, 57, 59.
- 12-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 15, 16, 20, 23, 28, 29, 56.
- 13-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 18, 20, 21.
- 14-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 17, 20, 21.
- 15-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 17, 55, 59.
- 16-а рота отъ 21-и Сръдногорски полкъ — 18, 60.
- 7-а рота отъ 22-и Тракийски полкъ — 133.
- 12-а рота отъ 22-и Тракийски полкъ — 113.

*) Върху 14-и допълняваща дружина.

- 9-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 107.
- 10-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 107, 108.
- 11-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 107, 108.
- 12-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 107, 108.
- 13-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 112.
- 14-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 108, 112.
- 15-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 108, 112.
- 16-а рота отъ 26-и Пернишки полкъ — 107, 108, 112.
- 1-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 37, 42.
- 2-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 37, 42, 46.
- 3-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 30, 32, 34, 37.
- 4-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 33, 37, 42.
- 5-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 34, 35, 40.
- 6-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 34, 35.
- 7-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 34.
- 8-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 34.
- 9-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 33, 42.
- 10-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 33, 42.
- 11-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 33, 42.
- 12-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 33, 42, 44, 45.
- 13-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32.
- 14-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32, 38.
- 15-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32.
- 16-а рота отъ 27-и Чепински полкъ — 32.
- 1-а рота отъ 39-и полкъ — 30, 31, 34.
- 2-а рота отъ 39-и полкъ — 34, 35, 42.
- 3-а рота отъ 39-и полкъ — 35, 46.
- 4-а рота отъ 39-и полкъ — 30, 35, 46.
- 5-а рота отъ 39-и полкъ — 33.
- 6-а рота отъ 39-и полкъ — 33.
- 9-а рота отъ 39-и полкъ — 41.
- 10-а рота отъ 39-и полкъ — 40.
- 11-а рота отъ 39-и полкъ — 40.
- 9-а рота отъ 49-и полкъ — 118.
- 10-а рота отъ 49-и полкъ — 118.
- 11-а рота отъ 49-и полкъ — 118.
- 12-а рота отъ 50-и полкъ — 117, 119.
- Картечни роти.
- Картечната рота на 9-и Пловдивски полкъ — 25, 48, 171, 173, 174, 175.
- Картечната рота на 14-и Македонски полкъ — 105, 123.
- Картечната рота на 21-и Сръдногорски полкъ — 12, 15, 18, 22, 24, 52, 56, 57, 59.
- Картечната рота на 22-и Тракийски полкъ — 113, 132.
- Картечната рота на 26-и Пернишки полкъ — 99, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 112.
- Картечната рота на 27-и Чепински полкъ — 32, 33, 37, 38, 49.
- Картечната рота на 39-и полкъ — 38, 40, 174.
- Картечната рота на 49-и полкъ — 114, 115, 118, 120, 121, 122, 132, 134, 135, 136.
- Картечната рота на 50-и полкъ — 114, 115, 116, 119, 121, 134, 135, 136.
- Допълняващи роти.
- 6-а рота отъ 9-а допълняваща дружина — 26, 28.
- 3-а рота отъ 21-а допълняваща дружина — 60.
- 5-а рота отъ 21-а допълняваща дружина — 58, 62.
- 6-а рота отъ 21-а допълняваща дружина — 26, 28.
- 12-а рота отъ 21-а допълняваща дружина — 62.
- Гранични роти.
- 2-а рота отъ 5-а гранична дружина — 43.
- 3-а рота отъ 5-а гранична дружина — 100.
- 1-а рота отъ 6-а гранична дружина — 7, 12, 14, 16, 17, 22, 24, 26.
- 2-а рота отъ 6-а гранична дружина — 3, 12, 16, 18, 22, 24, 26.
- 3-а рота отъ 6-а гранична дружина — 7, 12, 15, 16, 20, 22, 23, 28, 52, 56.
- 4-а рота отъ 6-а гранична дружина — 7, 8, 12, 19, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 62.

Доброволци и комитски чети.

- Чета на Арнаудовъ — 50.
Чета, доброволецка, на Ботушановъ — 10, 11, 27, 46.
Чета на Буйновъ — 50.
Чета на Българията — 52, 54, 56.
Чета на Данаиловъ — 54, 56.
Чета на Дончо воевода — 116.
Чета на дядо Ильо — 132.
Чета на Каваловъ — 132.
Чета на Калфа — 12, 15, 16, 20, 29, 52.
Чета на попоручикъ Тейфтеровъ — 119.
Чета на Тане Николовъ — 105, 116, 131.
Чета на Паница — 50, 170.
Чета на воевода Парлапановъ — 126.
Чета на воевода Сандански — 126, 127.
Чета на македонския веецъ Пандо Сидовъ, съставена отъ доброволци дошли отъ Америка, — 216.
Чета на воевода Симеоновъ — 123.
Чета на Скрижовски — 171.
Чета на воевода Чакаларовъ — 161, 162, 163.
Чета на Чернолѣвъ — 43, 44.
Чета на воевода Чочковъ — 123.
Доброволци на Шишмановъ — 12.
Битолска чета — 162, 163.
Чети, комитски, Български, действащи около Гостиваръ заедно съ сръбски части, — 205.
Чети, Българска, действаща въ Кичево заедно съ сръбски части, — 201.
Леринска чета — 162, 163.
Чета, Българска, действаща изъ околността на Прилепъ заедно съ сръбски части, — 202.
Чети, съставени отъ населението на гр. Щипъ, въоръжено съ пушки отъ разбити складове на турците, — 121.

Конница.

Конни дивизии.

- Конната дивизия (две бригади — 1-и, 2-и, 4-и, 7-и и 10-и конни полкове, 2-а дружина отъ 35-и Врачански полкъ и взводъ отъ 1-а батарея отъ 1-и с. с. полски артилер. полкъ) — 1.

Конни полкове.

- 3-и коненъ полкъ — 169.
5-и коненъ полкъ — 3, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 109, 110, 111, 121, 123, 124, 126, 127, 132, 134, 135, 136, 182, 183, 194, 188, 190, 192, 194, 195.

Ескадрони.

- 1-и ескадронъ отъ 5-и коненъ полкъ — 98, 99, 100, 105.
2-и ескадронъ отъ 5-и коненъ полкъ — 98, 99, 100, 105, 184, 194, 195.
3-и ескадронъ отъ 5-и коненъ полкъ — 98, 99, 100, 105, 183, 188, 190, 192.

Взводове.

- Коненъ взводъ отъ 3-и коненъ полкъ къмъ Щаба на Родопския отрядъ — 169.

Сръбски конни части.

- Дунавски коненъ полкъ — 137, 183, 184, 188, 190, 194, 195.

Артилерия.

Полска, скорострелна.

- 3-и с. с. полски артилерийски полкъ — 25, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 41, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 177, 178, 180, 181.
7-и с. с. полски артилер. полкъ — 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192.
1-о отделение отъ 3-и с. с. полски артилер. полкъ — 25.
3-о отделение отъ 3-и с. с. полски артилер. полкъ — 31, 32, 33, 36, 37, 38, 42, 44, 47, 48, 49, 50, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176.
1-о отделение отъ 7-и с. с. полски артилер. полкъ — 105, 109, 111, 123.
2-о отделение отъ 7-и с. с. полски артилер. полкъ — 98, 99, 105, 109, 123.
3-о отделение отъ 7-и с. с. полски артилер. полкъ — 98, 99, 105, 123, 125.
7-а батарея отъ 3-и с. с. полски артилер. полкъ — 32, 33, 36, 38, 171, 173, 174, 175, 176, 177.
8-а батарея отъ 3-и с. с. полски артилер. полкъ — 36, 38, 41, 42, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177.
9-а батарея отъ 3-и с. с. полски артилер. полкъ — 36, 38, 31, 171, 175, 178.

- 3-а батарея отъ 7-и с. с. полски артилер. полкъ — 110, 113.

- 4-а батарея отъ 7-и с. с. полски артилер. полкъ — 103, 110.

- 7-а батарея отъ 7-и с. с. полски артилер. полкъ — 111.

- 8-а батарея отъ 7-и с. с. полски артилер. полкъ — 110.

Полска, нескорострелна.

- 7-и не с. с. полски артилер. полкъ — 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 114, 115, 116, 120, 121, 122, 127, 128, 129, 130, 134, 135, 136, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193.

- 1-о отделение отъ 7-и не с. с. полски артилер. полкъ — 98, 105, 114, 115, 116, 120, 121, 122.

- 2-о отделение отъ 7-и не с. с. полски артилер. полкъ — 98, 105, 114.

- 1-а батарея отъ 7-и не с. с. полски артилер. полкъ — 116.

- 4-а батарея отъ 7-и не с. с. полски артилер. полкъ — 114, 120, 121, 122.

Планинска, скорострелна.

- 1-и планински артилерийски полкъ — 10, 33, 34, 36, 37, 38, 49, 40, 41, 42, 43, 44, 45.

- 1-и планински артилер. полкъ, Щабъ, — 10.

- 2-и планински артилерийски полкъ — 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 181, 182, 183, 184, 186, 188, 189, 191, 192, 193.

- 3-и планински артилерийски полкъ — 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 114, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176.

- 1-о с. с. отделение отъ 1-и планински артилер. полкъ — 23.

- 2-о с. с. отделение отъ 1-и планински артилер. полкъ — 33, 37, 38, 44.

- 3-о с. с. отделение отъ 1-и планински артилер. полкъ — 33, 36, 37, 38, 39, 44.

- 1-о с. с. отделение отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98.

- 2-о с. с. отделение отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98.

- 3-о с. с. отделение отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98, 121, 129, 133.

- 1-о с. с. отделение отъ 3-и планински артилер. полкъ (две батареи — 2-а и 3-а) — 13, 16, 18, 19, 45, 46, 47, 49, 171.

- 2-о с. с. отделение отъ 3-и планински артилер. полкъ — 31, 37.

- 3-о с. с. отделение отъ 3-и планински артилер. полкъ — 13, 14, 16, 45, 46, 49, 171.

- 4-а с. с. батарея отъ 1-и планински артилер. полкъ — 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45.

- 5-а с. с. батарея отъ 1-и планински артилер. полкъ — 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44.

- 6-а с. с. батарея отъ 1-и планински артилер. полкъ — 38, 39, 44.

- 7-а с. с. батарея отъ 1-и планински артилер. полкъ — 38, 39, 44.

- 1-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98, 114, 116, 120, 121, 122, 192, 193.

- 2-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98, 99, 109, 123, 125.

- 3-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98, 99, 132, 134, 136.

- 4-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98, 99, 114, 116, 120, 122, 132, 134, 135, 188, 191, 192, 193.

- 5-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98, 101, 114, 115, 119, 120, 128, 192, 193.

- 6-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 98, 99, 113, 126, 132, 134, 136.

- 7-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 109, 110, 111.

- 8-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 128, 130, 181, 182.

- 9-а с. с. батарея отъ 2-и планински артилер. полкъ — 184.

- 1-а с. с. батарея отъ 3-и планински артилер. полкъ (въ Чуренската група) — 11, 12, 15, 17, 20, 24, 25, 28, 29, 30, 52, 53, 58, 59, 60.

- 2-а с. с. батарея отъ 3-и планински артилер. полкъ — 170, 172, 173.

- 3-а с. с. батарея отъ 3-и планински артилер. полкъ — 169, 176.

- 4-а с. с. батарея отъ 3-и планински артилер. полкъ — 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 47.

- 5-а с. с. батарея отъ 3-и планински артилер. полкъ — 32, 33, 38, 39, 44, 45, 47.

- 6-а с. с. батарея отъ 3-и планин. артилер. полкъ — 48, 173.
7-а с. с. батарея отъ 3-и планин. артилер. полкъ — 48, 171.
- Планинска, нескорострелна.
1-о не с. с. отделение отъ 2-и планин. артилер. полкъ — 33.
1-о не с. с. отделение отъ 3-и планин. артилер. полкъ — 11, 12, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29.
8-а не с. с. батарея отъ 3-и планин. артилер. полкъ — 12, 15, 16, 20, 21, 28, 29, 30, 52, 53, 56, 57, 59.
9-а не с. с. батарея отъ 3-и планин. артилер. полкъ — 12, 15, 17, 18, 24, 25, 28, 29, 30, 52, 53, 57, 58, 59, 61.
10-а не с. с. батарея отъ 3-и планин. артилер. полкъ — 12, 15, 17, 18, 24, 25, 28, 29, 52, 53, 59, 60, 61, 62.
- Огнестрелни паркове.
2-и дивизионенъ огнестреленъ паркъ — 9, 14, 181.
- Инженерни войски.
Пионерни дружини.
2-а пионерна дружина — 9, 13, 15, 16, 31, 32, 37, 38, 52, 53, 170, 171, 175, 176.
7-а пионерна дружина — 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 114, 115, 118, 120, 121, 122, 131, 133.
Пионерни роти
2-а рота отъ 2-а пионерна дружина — 9, 170, 171, 175, 176.
1-а рота отъ 7-а пионерна дружина — 98, 99, 100, 102, 103, 105.
2-а рота отъ 7-а пионерна дружина — 98, 99, 100, 102, 103, 105.
- Минно-подривни команди или отделения.
Минно-подривно отделение отъ 2-а пионерна дружина — 52, 53.
- Телеграфни части.
2-а дивизионна телеграфна полурота — 31.
7-а дивизионна телеграфна полурота — 98, 99, 100, 118.
- Мостови части.
Мостовъ взводъ отъ 2-а пионерна дружина — 32, 37, 170, 171.
7-а дивизионна мостова полурота — 98, 99, 100, 101, 102, 103, 120, 121.
- Хелиографни и сигнални части.
Хелиографни станции отъ Телеграфната рота на 2-а пионерна дружина — 31.
Хелиографна станция отъ Телеграфната рота на 7-а пионерна дружина — 98, 11
- Инженерни паркове.
7-и дивизионенъ инженеренъ паркъ — 9
- Полкови телефонни команди
Телефонна команда на 9-и Пловдивск. полкъ — 13, 14.
- Санитарни учреждения.
Дивизионни лазарети.
2-и дивизионенъ лазаретъ — 9.
1-о отделение отъ 2-и дивизионенъ лазаретъ — 9.
3-о отделение отъ 2-и дивизионенъ лазаретъ — 9.
7-и дивизионенъ лазаретъ — 98.
1-и бригаденъ лазаретъ отъ 7-а Рилска дивизия — 98.
2-и бригаденъ лазаретъ отъ 7-а Рилска дивизия — 98.
3-и бригаденъ лазаретъ отъ 7-а Рилска дивизия — 98.
- Интендантски части и учреждения
Интендантски магазини.
Разходенъ интендантски магазинъ на Тракийска дивизия — 8.
- Разни.
Командантства.
Командантство на гр. Петричъ, Българско, — 131.

№	Стр.
№ 1.	144
№ 2.	150
№ 3.	160
№ 4.	162
№ 5.	163
№ 6.	164
№ 7.	170
№ 8.	174
№ 9.	187
№ 10.	191
№ 11.	201
№ 12.	203
№ 13.	217
№ 14.	235
№ 15.	

В
Г
Д
Е
Ж
З
И
Й
К
Л
М
Н
О
П
Р
С
Т
У
Ф
Х
Ц
Ч
Ш
Щ
Ъ
Ь
Э
Ю
Я